

**УЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

КАРШИ МУХАНДИСЛИК – ИҚТИСОДИЁТ ИНСТИТУТИ

«кишлоқ хужалик корхоналар фаолиятини режалаштириш»

(Маърузалар матнларининг туплами)

Карши шаҳри - 2004 йил.

Тузувчи:

и.ф.н. Ш.Ш.Файзиева

Такризчилар:

**ТДИУ “Микроиктисодиёт ва агробизнес”
кафедраси мудири, профессор Б.Т.Салимов**

Иктисод фанлари номзоди И.Э.Турсунов

Маърузалар матнлари туплами “Иктисодиёт” ва “Менежмент” таълим йуналишидаги бакалаврлар учун мулжалланган булиб, унда ушбу фан буйича таълим стандартлари ва намунавий дастурда кузда тутилган барча маърузаларнинг асосий мазмуни ёритилган.

Ушбу маърузалар матни “Иктисодиёт ва менежмент” кафедрасида (2004 йил ____№____мажлис баёни) ва «Иктисодиёт» факультети услубий комиссиясида (2004 йил ____№____мажлис баёни) куриб чиқилган ва маъқулланган.

Маърузалар матни туплами КМИИ нинг услубий кенгаши (2004 йил ____№____мажлис баёни) томонидан уқув жараёнида фойдаланишга тавсия этилган.

Аннотация

Ушбу маъруза матнида қишлоқ хужалик қорхоналари фаолиятини режалаштиришнинг ва қишлоқ хужалик қорхоналарида ишлаб чиқаришнинг

самарадорлигини ошириш йуллари, ташкилий, хукукий асослари атрофлича куриб чикилган. Кишлоқ хужалигида ердан самарали фойдаланиш, экинлар хосилдорлигини режалаштириш, дехкончилик ва чорвачилик тармоқларини режалаштириш, ялпи ва товар маҳсулот етиштириш, кишлоқ хужалигида меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва меҳнатга ҳақ тулашни режалаштириш, кишлоқ хужалик корхоналарида ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини режалаштириш замонавий техника-технологиядан фойдаланиш, кишлоқ хужалик маҳсулотларини сотиш буйича шартномалар тузишни режалаштириш ҳақида тулик баён этилган.

Ушбу маърузалар матнида кишлоқ хужалик корхоналари фаолиятини режалаштирган ҳолда иқтисодий самарадорликка эришиш масаласига эътибор қаратилган.

Ушбу маърузалар матни иқтисодиёт таълим йуналишида таълим олаётган талабалар учун мулжалланган.

Аннотация

В данном тексте лекций полностью предусмотрено планирование деятельности сельскохозяйственных предприятий и способу повушения экономической эффективности сельскохозяйственных предприятий, а также их организационные и юридические основы. В тексте лекций полностью изложено эффективное пользование земли в сельском хозяйстве, планирование плодородности (урожайности) посева, планирование отраслей – земледелия и животноводства. А также производство валовой и товарной продукции, разумное использование трудовых ресурсов в сельском хозяйстве и планирование оплату труда. В тексте лекций изложено планирование себестоимости продукта и производительные расходы сельскохозяйственных предприятий; использование новой технологии, планирование заключения договора по реализации сельскохозяйственных продуктов.

Главное внимание уделено к вопросам достижения экономической эффективности деятельности сельскохозяйственных предприятий с помощью планирования.

Этот текст лекций предназначен для студентов экономического факультета по направлениям экономики.

Annotation

In this text of lectures was completely foreseen planing of agricultural activity and their organization and juridical basis. In this text of lectures was completely given an account of effective using land in agriculture, planning of sowing crops, planning of agriculture and stockbreeding branches. In this text of lectures also was given an account of gross and commodity production, intelligence using of labor resources in agriculture and planning of pay. In this text of lectures was given an account of planning prime and expenses of agricultural enterprises, using of modern technology, planning conclusion of realization agricultural production.

Principal attention was paid to questions of agricultural economic achievements.

This text of lectures is for economic faculty students.

**«Кишлоқ хужалиги корхоналари фаолиятини режалаштириш»
фанининг соатлар буйича таксимланиши**

№	Маъруза мавзуларининг номи	Соат
1	Кишлоқ хужалик корхоналари фаолиятини режалаштириш фанининг мазмуни ва асосии вазифалари	2
2	Кишлоқ хужалик корхоналарида ишлаб чиқаришни режалаштиришнинг ташкилий - иқтисодий асослари	2
3	Кишлоқ хужалиги корхоналарида ички режалаштиришнинг турлари ва уларнинг мазмуни	2
4	Кишлоқ хужалиги корхоналарида ишлаб чиқариш воситаларини режалаштириш ва улардан фойдаланиш	2
5	Кишлоқ хужалигида ердан самарали фойдаланишни режалаштириш	2
6	Экин майдонлари ва кишлоқ хужалик экинларининг ҳосилдорлигини режалаштириш	2
7	Кишлоқ хужалигида дехқончилик тармогини режалаштириш	2
8	Чорвачилик тармоқлари фаолиятини режалаштириш	2
9	Кишлоқ хужалигида ялпи ва товар маҳсулот етиштиришни режалаштириш	2
10	Кишлоқ хужалигида меҳнат ресурсларидан фойдаланишни режалаштириш	2
11	Кишлоқ хужалигида меҳнатга ҳақ тулашни режалаштириш	2
12	Кишлоқ хужалик корхонасининг МТПдан фойдаланишни режалаштириш	2
13	Кишлоқ хужалиги корхоналарида маҳсулот таннархини режалаштириш	2
14	Кишлоқ хужалик корхонасининг маҳсулотларини сотиш бўйича шартномалар тузишни режалаштириш	2
15	Кишлоқ хужалик корхонасида ишлаб чиқаришнинг замонавий технологиядан фойдаланишни режалаштириш	2
	Жами:	30

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси бозор иқтисодиётига утиши муносабати билан узининг иқтисодиётини мустаҳкамлашига кенг йул очиб берди. Бунинг учун халқ хужалигининг барча

сохаларида ишлаб чиқаришни юқори суръатлар билан ривожлантиришга эришиш лозим. Айниқса, республикада аграр мамлакат ҳисобланганлиги учун қишлоқ хужалигини ривожлантириш зарур.

Президентимиз И.А.Каримов айтганларидек, «Бугун жамиятимиз шуни англаб олдики, ҳаётимизни яхшилаш, аҳоли турмуш даражасини кутариш, иқтисодий қисимнинг самарадорлигини ошириш, халқимизни боқиб, истиқболимизни режалаш - ҳуллас қандай муаммо, қандай масалани қурмайлик, уларнинг ақсарияти биринчи навбатда қишлоқ хужалигига бориб тақалади. Ҳаммамизни боқадиган, озуқа берадиган соҳа - қишлоқ хужалиги тармоқларидир.

Мана шунинг учун ҳам, модомики фаровон ҳаёт қурмоқчи эканмиз иқтисодий ислохотни аввало, қишлоқ хужалиги, қишлоқ ҳаёти соҳасидан бошлашимиз лозим.

Мақсад - қишлоқ хужалиги соҳасида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, қишлоқларда муносиб шарт-шароитларни яратишдан иборат бўлмоғи керак.

Мамлакат иқтисодий қисimini мустаҳкамлаш мақсадида халқ хужалигининг барча тармоқларида ишларни тартиб билан амалга оширишга асосланиш лозим. Собик Иттифок даврида Давлат режа қўмитаси мавжуд бўлиб, ушбу режа қўмитаси орқали ишлаб чиқариш марказлашган ҳолда режалаштирилган эди.

Ҳозирги кунда эса унинг урнига истиқболни белгилаш ва статистика Давлат қўмитаси ташкил қилинди.

Қишлоқ хужалиқ қўрғоналари фаолиятини режалаштириш фан ҳам шу қўмитага асосланиб, унинг йиллик бизнес режаси асосида иш фаолиятини режалаштириб амалга ошириб боради.

Ушбу маърузалар матнида асосий мавзулар устида қисқача тўхталиб ўтилади.

1-МАВЗУ: ҚИШЛОҚ ХУЖАЛИҚ ҚўРҲОНАЛАРИ ФАОЛИЯТИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ФАНИНИНГ МАЗМУНИ ВА АСОСИИ ВАЗИФАЛАРИ

РЕЖА:

- 1.1. Бозор иқтисодий қисимини шароитида фаннинг тўтган урни ва аҳамияти.
- 1.2. Фаннинг асосий мақсади ва моҳияти.
- 1.3. Фаннинг асосий вазифалари ва уни урганиш услўблари.

1.4. Кишлоқ хужалиги ишлаб чиқаришнинг узига хос хусусиятлари.

1.5. Кишлоқ хужалик корхоналари фаолиятини режалаштиришнинг ташкилий вазифалари.

Адабиётлар: 1, 3, 4, 7, 8, 14, 17, 19, 20

Таянч иборалар: бозор, бозор иктисодиёти, меҳнат иктисоди, ишлаб чиқариш, режалаштириш, кишлоқ хужалиги, ишлаб чиқариш самарадорлиги, талаб ва таклиф, ишлаб чиқариш воситалари.

1.1.Бозор иктисодиёти шароитида фаннинг тугган урни ва ахамияти.

Кишлоқ хужалик корхоналари фаолиятини режалаштириш бозор иктисодиёти шароитида булаётган иктисодий узгаришларга мос ҳолда амалга оширилиши лозим, фаннинг ахамияти тугрисида тухталадиган бўлсак, бозор шароитида ишлаб чиқаришни талаб ва таклиф асосида амалга ошириш лозим булади. Режалаштирилаётган ишлар кам харажатлар сарфлашни ва купрок даромад олинишига жавоб бериши керак, ушбу фан бозор иктисодиёти шароитида урганилаётган барча иктисодий фанлар билан ҳамда кишлоқ хужалик иктисоди, меҳнат иктисоди, кишлоқ хужалик корхоналари фаолиятини ташкил қилиш ва таҳлил қилиш, кишлоқ хужалик статистикаси каби фанлар билан узаро боғлиқ.

Бозор хужалиги инсоният ва жамиятнинг ва уаман ишлаб чиқаришнинг юз йиллар давомида ривожланиши маҳсули, натижаси бўлиб, у умуминсоний бойликдир. Бозор хужалиги товар ишлаб чиқариш мавзусига кириб, истеъмолчи ва ишлаб чиқарувчилар уртасидаги муносабатларни мажассамлаштирувчи иктисодий ҳолатдир. Ўзбекистонда кишлоқ хужалиги энг ахамиятли соҳалардан бири бўлганлиги учун бозор иктисодиёти шароитида кишлоқ хужалик маҳсулотларини етиштириш, истеъмолчига етказишгача бўлган жараёни кишлоқ хужалиги корхоналари фаолиятини режалаштириш фани урганади.

Кишлоқ хужалиги республикаміздаги барча халқ хужалиги тармоқларида етиштириладиган ялпи ижтимоий маҳсулотнинг 26% ни, халқ хужалиги тармоқларида ишлаб чиқариладиган барча миллий даромаднинг 43,3 %ни бермоқда. Кишлоқ хужалигининг ялпи ижтимоий маҳсулот ва миллий даромаддаги улуши ўсиш тенденциясига эга. Лекин куп йиллардан бери кишлоқ хужалик тармоқлари – дехқончилик ва чорвачиликка ахамиятнинг кескин ошганлиги кишлоқ хужалик корхоналари фаолиятини режалаштириш фанининг урнини алоҳида ажратиб қўйди. Ушбу фан кишлоқ хужалик корхоналари фаолиятини ташкилий вазифаларидан тортиб то кишлоқ хужалиги соҳасида мавжуд муаммолар ва уларни бартараф этиш йўлларигача, кишлоқ хужалик корхоналарида замонавий техника технологияларидан фойдалангандан тортиб то кишлоқ хужалик маҳсулотларини сотиш ва шулар юзасидан шартномалар тузишни режалаштиришгача урганади.

1.2.Фаннинг асосий максоди ва моҳияти.

Кишлоқ хужалиги корхоналари фаолиятини ташкил қилиш, режалаштириш ва бошқариш фани айрим олинган корхоналарда иктисодий қонунларни амал қилишнинг узига хос хусусиятларини ва бу қонунларни ҳаракат қилиш механизминини ва бу қўллардан

фойдаланган холда корхоналарни мақсадга мувофиқ ташкил қилиш ва юритиш йулларини, усулларини ургатади.

Ташкил қилиш режалаштириш фани олдида куйган мақсадни таъминлаш учун куйидаги вазифаларни хал қилиш керак:

1. Мулкни турли шаклларга асосланган корхоналар ташкил этиш ва уларни иктисодий жихатдан мустахкамлаш йулларини белгилаш ва асослаш.
2. Ташкил қилиш, режалаш фани техник - иктисодий фан сифатида ишлаб чиқариш жараёнларида содир буладиган қонуниятларни аниқлаш ва шу орқали ишлаб чиқариш жараёнларига иктисодий баҳо бериш йулларини ва усулларини ишлаб чиқади ва жорий қилади.
3. Ташкил қилиш, режалаштириш ва бошқариш фани меҳнатнинг юқори унумлилигини таъминлаш омилларидан бири булган меҳнат тақсимотини ифода этувчи ишлаб чиқарувчи жараёнларни ихтисослаштириш ва тармоқларни узаро боғлаб бориш жараёнининг энг муқобил усулларини ишлаб чиқади ва жорий қилиш йулларини курсатиб беради.

Бу фан корхонада меҳнатни ташкил этиш ва уни рағбатлантиришнинг энг муқаммал тизимини ишлаб чиқариш ва жорий қилиш йулларини курсатиб беради.

1.3. Фаннинг асосий вазифалари ва уни урганиш услублари.

Фаннинг асосий услуби диалектик материализм, иктисодий ҳисоб таҳлиллари, монографик, иктисодий математик-статистик баланс ҳисоблари тажрибалар таҳлили ва бошқа услубларга булинади. Ушбу фаннинг асосий вазифаси кишлоқ хужалиқ ишлаб-чиқаришни режалаштиришда барча тармоқлар буйича юқори ривожланиш натижасига эришиш учун қам ҳаражат ва меҳнат сарфлаб қупроқ маҳсулот олишга эришишдир. Режа ишларни тартибли равишда бажариш тушунилади. Ишлаб чиқаришни режалаштиришда утган йилги натижапарга амал қилиш ҳисобот йилидаги имқониятларни ҳисобга олиш ҳамда хужалиқдаги қутилаётган натижаларни қупроқ таҳлил қилиш лозим. Ишлаб чиқаришни етарли даражада, хом-ашё ресурслари билан таъминлаш. Ишлаб чиқаришни янги техника ва технологиялар ҳамда ишлаб чиқариш воситалари билан таъминлаш. Меҳнат ресурсларини тугри жойлаштириш. Ишлаб чиқаришни молиявий маблағ билан таъминлаш. Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида илгор тажрибалардан фойдаланиш. Бундан ташқари ишлаб чиқаришни режалаштиришда бошқариш ҳам муҳим уринни эгаллайди. Бошқарилаётган ҳар бир булинма узларининг зиммасига 4 та асосий вазифага амал қилиши лозим:

1. Умумий қоидалар
2. Вазифалар
3. Жавобгарлик
4. Ҳуқуқлар

Кишлоқ хужалигини режалаштиришнинг асосий услублари сифатида куйидагиларни ҳисоблашимиз ва улар ташкилий вазифа зарурлигини белгилашимиз лозим.

1. Норматив усул бунда ишлаб чикаришга сарфланадиган меҳнат ва ишлаб чикариш воситалари корхонасининг илмий жихатдан асосланишига амал килади. Улар куйидаги узининг гуруҳларига булинади:

- бажариш нормаси;
- асосий ишлаб чикариш воситаларининг ишлаш қуввати умумий ер майдонини хайдаш миқдори ва бошқалар;
- оборот фондларнинг фойдаланиш миқдори яъни ёкилгининг сарфи, уруглик, озуканинг, минерал угитларнинг ва бошқаларни сарфлаши;
- ишлаб чикаришдаги хом-ашё ёкилги, уруглик, озука, минерал угит ва бошқаларнинг захира миқдори;
- Рентабеллик даражаси.

2. Баланс усулида ишлаб чикаришдаги сарфланаётган харажатлар ва унинг эвазига олинаётган даромаднинг мутаносиб келиши эътиборга олинади.

3. Вариант ҳисоблаш. Ушбу усулда ишлаб чикаришни ташкил қилишнинг бир канча вариантлари тавсия қилиниб уларнинг энг самарали турлари танлаб олинади.

4. Монографик усул. Бунда иш турлари биронта корхона мисолида ишлатилганлиги ҳамда унинг юқори натижа берганлигига қараб танланади, яъни меҳнатни ташкил этиш, илгор технологияни ёки комплекс механизация танлаб олиниши мумкин.

5. Статистик услуб. Бунда хужаликнинг бир канча булинмалари гуруҳларга ажратилиб табиий шарт-шароити кишлоқ хужалик ҳосилдорлик даражаси ёки чорва молларнинг маҳсулдорлиги маҳсулот таннархи таҳлил қилиниб уларнинг аниқ рақамлари жорий йил учун кулланилади.

6. Иктисодий математик усул. Бунда корхонанинг ишлаб чикариш фаолияти иктисодий жихатдан ривожланиш курсаткичи ЭХМлар орқали узатиб бориш кузда тутилади.

7. Тугридан-тугри ҳисоблаш ва таҳлилларни танлаб олиш усули.

Ишлаб чикаришдаги бу усуллар халқ хужалигининг аниқ соҳаларига мос келади. Чунки табиий иқлим шароити ва бошқа таъсирларсиз давом этадиган ишлаб чикаришда иш усуллари куллаш ва натижани билиш мумкин. Режа тузишнинг асосий босқичларида доимий узлуксизлик унинг услубида айтилгани каби мавжуд булиши керак.

1.4. Кишлоқ хужалиги ишлаб чикаришнинг узига хос хусусиятлари.

Кишлоқ хужалик ишлаб чикариши куйидаги узига хос хусусиятларга эга:

1. Кишлоқ хужалик ишлаб чикаришининг асосини биологик жараён ёки биологик усул ташкил этади. Бунинг моҳияти шундан иборатки кишлоқ хужалигида маҳсулот етиштириш жараёни киши меҳнатини меҳнат предметларига бевосита таъсир этишдан иборат булмасдан, балки меҳнат предмети сифатида катнашаётган усимликлар ва чорва молларининг сиши ва ривожланишига таъсир этувчи шароитларни яратишдан иборат булади:

2. Кишлоқ хужалиги ишлаб чикаришида усимликлар ва чорва молларини талаб этган биологик шароитларни табиий кучлардан фойдаланган ҳолда кондириш мумкин.

Кишлоқ хужалигидаги ишлаб чикариш жараёнларини амалга оширишда табиий кучлардан фойдаланиш бу кучларни табиат конунларига қура маълум мавсумларда содир

булгани учун ишлаб чиқариш мавсумий характерга эга булади. Бунинг натижасида меҳнат сарф килиш, маҳсулот етиштириш мавсумий булиб, корхонани молиявий ҳолатига маълум даражада таъсир этади.

Кишлоқ хужалиги ишлаб чиқариши кенг ҳудудларда ва очик шароитларда олиб борилиши ҳамда бу шароитларда меҳнат ва ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланишга таъсири булади.

Кишлоқ хужалиги моддий ишлаб чиқаришининг дастлабки ва йирик соҳаларидан булиб, мамлакат аҳолисини озик-овқатга, саноатни эса ҳам ашёга булган талабини кондирит керак. Шунга кура кишлоқ хужалиги тараккиёти мамлакат учун ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий, ҳамда сиёсий аҳамиятга эга.

Иқтисодий нуқтаи назардан бу соҳа аҳоли ва қайта ишлаш санаоти эҳтиёжларини кондирит билан бирга мамлакат миллий даромадининг 1Г4 қисмини, инвестициянинг 30 % дан ортигини, валюта тушумининг эса 55% дан ортигини беради. Бундан ташқари мамлакат аҳолисининг 60% дан ортиги кишлоқларда яшайди, меҳнатга лаёқатли аҳолининг меҳнат билан банд қисми 45 % ни ташкил этади. Бу курсатқич ривожланган мамлакатларда 4-5 фоизни ташкил қилади. Шунинг учун энг ижтимоий масала аҳолини иш билан банд қилиш, кишлоқ билан шаҳар уртасидаги, оддий меҳнат билан индустриалашган меҳнат уртасидаги муҳим тафовутларни тугатиш кишлоқ хужалигининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Кишлоқ аҳолисининг моддий турмуш даражаси, умуман мамлакат аҳолисининг озик-овқатлар билан таъминлашини, уларнинг кадриятини, сиёсий тузумга булган муносабатини ифода қилади. Шунинг учун кишлоқда амалга ошириладиган ислохотлар ва уларни муваффақиятли, ислохотлар моҳияти одамларни янги муносабатларга булган ишончини ифода қилади.

«Энг муҳими бу - муаммонинг сиёсий жихатидир. Бугун биз шунини тобора чуқур англаб етаяпмизки, жамиятимизнинг умуман янгиланиши, демократик жараёнларни ривожланиши қуп жихатдан кишлоқ хужалигида ислохотлар нечоғли самарали кечаётгани, кишлоқ ҳаётини барча жабҳаларига нечоғли чуқур қириб бораётгани билан боғлиқ» И.А.Қаримов.

1.5. Кишлоқ хужалик корхоналари фаолиятини режалаштиришнинг ташкилий вазифалари.

Кишлоқ хужалик корхоналари фаолиятини режалаштиришда сарфланаётган маблағларни самарали булиши учун унинг имкониятларидан фойдаланиш лозим. Бажариладиган ишларни механизациялаш ва бошқа ёрдамчи ишлаб чиқариш фаолиятини яхши йулга қуйишдан иборат. Шунда режалаштириш асосий вазифаси ҳал қилиниши мумкин.

Кишлоқ хужалик корхоналари фаолиятини режалаштиришни ташкилий вазифаларини бажариш катта аҳамиятга эга. Бунда энг аввало унинг принципларига амал қилиш керак. Ушбу принципларни ишлаб чиқаришда юқори самарага эришиш учун қуйидаги шартларга риоя қилиш керак:

- ишлаб чиқаришда узлуксиз узаро боғлиқликка;
- ишлаб чиқаришнинг энг юқори самарага эришиши йулларини аниқлашга;
- режаларнинг илмий жихатдан асосланишига;

- узаро тенгликка;
- тузилган режаларни бажарилишини назорат қилиниши.

Кишлоқ хужалик ишлаб чиқаришини режалаштиришнинг асосий вазифаси кишлоқ хужалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни қупайтириш, шу билан аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига ва саноатнинг хом-ашёга булган талабини қондиришдан иборатдир. Давлат кишлоқ хужалик маҳсулотлари тайёрлаш, кишлоқ хужалигини моддий-техника базаси билан таъминлаш, баҳо, кредит ва бошқа тадбирлар орқали уни режали равишда бошқариб боради. Хужалик режалаштириш системаси орқали саноат ва кишлоқ хужалигининг ривожланиш суръатларини, хужаликларнинг товар маҳсулоти ҳажмини белгилайди. хужаликлар тугри ривожланиши учун моддий манфаатдорлик принципларини изчиллик билан амалга оширади. Кишлоқ хужалик корхоналари давлатга чорвачилик ва дехкончилик маҳсулотлари топшириш ҳамда хужаликлар ишчиларнинг бу маҳсулотларга булган эҳтиёжини таъминлаш маълумотларга қараб, шунингдек, чорва моллари бош сони уларнинг маҳсулдорлигини, ҳар бир экин майдони ҳажмини уз хужаликларининг тупрок иқлим шароитларини ҳисобга олган ҳолда берилган топширикнинг бажарилишини таъминлашга қаратилган зоотехника, агротехника тадбирларини белгилаб олишлари керак. Хужалик тарқийётининг бир неча йилларга мулжалланган вазифаларини, суръатларини ва пропорцияларини белгилайди ва бу топширикларни йилларга тақсимлайди. Перспектив режаларни ташкилий хужалик ривожлантириш режаси, ижтимоий ривожланиш режаси ва 3-5 йиллик режалар қиради. Ташкилий хужалик ривожланиши режаси бир қанча йилга тузилиб, қорхонани рационал равишда қайта ташкил этиш масалаларини уз ичига олади. Бунда хужаликнинг ривожланишига оид барча масалалар ҳал этилади Кишлоқ хужалик маҳсулотларини етиштириш ва давлатга топшириш. Бозор иқтисодиёти шароитида бир қанча янгиликлар асосида амалга оширилиши лозим. Бу масала буйича ишлаб чиқаришни режалаштиришда қуйидагиларга эътибор берилиши керак:

1. Кишлоқ хужалик қорхонасининг ихтисослашганлиги
2. Хужалиқда яшовчи аҳолининг ва меҳнат ресурсларнинг тарқиб ва эҳтиёжлари
3. Маҳсулот етиштирувчи хом-ашё ва технологик жараёнларнинг мавжудлиги
4. Етиштирилган маҳсулотни сифатли даражада булиши учун мавжуд имкониятлар ва маҳсулотни реализация қилишдаги техник аҳвол.

Кишлоқ хужалигида ишлаб чиқаришни режалаштириш муаммолари сифатида қуйидагиларни айтиш мумкин:

1. Кишлоқ хужалигида ишлаб чиқаришни самарали амалга ошириш учун молиявий маблағ масаласини ҳал қилиш керак. Бунда чет эл инвестициясини кишлоқ хужаликлар қорхоналари учун жалб қилинишига эътибор қаратиши керак.

2. Тадбиркорлар ва мулк эгалари синфни мустақил ҳамда уз хусусий ишларига эгалик қисми тоифаларини шакллантириш керак. Бунда президентимиз айтганидек, қишлоқларнинг меҳнатга муносабатини узгартириш ҳақиқий мулкдорлар ижара шартномаси асосида узларига берилган ерга етиштирилган маҳсулотга эгалик қилиш туйғусини қарор топтириш керак.

3. Ишлаб чиқаришни учун зарур булган техника билан таъминлаш, эҳтиёт қисмларни етказиб бериш ва хом-ашё ресурслари билан таъминлашни яхшилаш лозим. Ушбу ишларни

амалга оширилмаганлиги учун 1999 йил ширкат хужаликларнинг 17,3% шу йилни зарар билан яқунлади. Хозирги кунда уларнинг сони 963 тага етган.

Мавзу буйича назорат саволлари:

1. КХКФР фанини урганишдан асосий мақсад нима?
2. Фанни урганишда қандай услублардан фойдаланилади?
3. Бозор иқтисодиёти шароитида фаннинг олдида турган асосий вазифаларга нималар қиради?
4. КХКФР фанининг халқ хужалигидаги аҳамияти нимада?
5. Фаннинг моҳияти ва мазмуни деганда нимани тушунаси?
6. КХКФР фани қандай масалаларга боғлиқ?
7. Бозор шароитидаги корхоналар фаолиятини режалаштиришнинг аввалги режалаштиришдан фарқи нимада?
8. Фаннинг олдида турган муаммоларга нималар қиради?
9. Муаммоларни қандай бартараф этиш мумкин?
10. КХКФР фани қайси фанлар билан узаро боғлиқ?

2-МАВЗУ: КИШЛОК ХУЖАЛИК КОРХОНАЛАРИДА ИШЛАБ ЧИКАРИШНИ РЕЖАЛАШТИРИШНИНГ ТАШКИЛИЙ - ИҚТИСОДИЙ АСОСЛАРИ

РЕЖА:

- 2.1. Кишлоқ хужалиги корхоналарида ишлаб чиқаришни режалаштириш принциплари ва вазифалари.
- 2.2. Кишлоқ хужалигида ички хужалик режалари.
- 2.3. Кишлоқ хужалигида жорий режалар.
- 2.4. Хужаликларда истикбол режалар тузишнинг мақсади.
- 2.5. Ташкилий-хужалик ва ижтимоий ривожланиш режаси.

Адабиётлар: 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 21, 42, 47

Таянч иборалар: режа, оператив режа, жорий режа, истикбол режа, баланс, кишлоқ хужалик корхоналари, шартнома, назорат, лойиха, товар маҳсулот.

2.1. Кишлоқ хужалиги корхоналарида ишлаб чиқаришни режалаштириш принциплари ва вазифалари.

Ўзбекистоннинг ягона хужалик системаси турли соҳалардаги корхоналарни уз ичига олиб, бу корхоналар шу системанинг бошланғич бугини хужайрасини ташкил этади. Бу йирик ва мураккаб хужалик системаси ижтимоий мулкка асосланганлиги жамиятнинг ҳамма

аъзоларининг манфаатларини кондиритишга қаратилганлиги учун режа асосида ташкил қилинади ва ривожлантирилиб борилади. Мамлакатнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш йуллари ва суръати, тармоқлар ва территориялар, такрор ишлаб чиқаришнинг асосий бугинлари уртасида тугри мутаносибликни ташкил этиш жараёнига режалаштириш дейилади. Режалаштириш – бу доимо онгли равишда урнатиб туриладиган мутаносибликдир. Мамлакат халқ хужалигини ташкил қилиш хусусиятига қараб режалар мамлакатнинг айрим территорияларини иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш, тармоқларни юксалтириш режаларига ҳамда қорхона ёки ички хужалик режаларига бўлинади. Территория - тармоқ ва ички хужалик режалари мамлакатни иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш режасининг маънавий давоми ва конкретлашган таркибий қисми ҳисобланади ва ҳаммаси биргаликда ягона режалаштириш тизимини ташкил қилади. Қишлоқ хужалик қорхоналари ҳам ягона халқ хужалигининг таркибий қисми бўлганлиги учун улар фаолиятини ташкил қилиш ва юритиш ҳам ягона халқ хужалиги режалаштириш тизимида ташкил қилинади.

Қишлоқ хужалик қорхонаси ва унинг ичидаги ишлаб чиқариш бўлинмалари ҳамда тармоқлар фаолиятини яқинда эҳтиёт қилиб режалар ички хужалик режалари деб, уларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш ички хужалик режалаштириш деб аталади. Режалаштиришнинг асосий вазифаси иқтисод ва мадания қурилишининг ҳамма тармоқларини узлуксиз ва жадал ривожлантириш, улар уртасида зарур мутаносибликни таъминлаш орқали ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва меҳнатқашлар турмуш даражасини юксалтиришдан иборатдир. Ички хужалик режалари мамлакатнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш режасининг таркибий қисми бўлганлиги учун уни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда режалаштиришнинг умумий принципларига асосланади.

Ички хужалик режалаштиришга қуйидаги принциплар асос қилиб олинади:

1. Давлат нуқтаи назардан ёндашиш;
2. Фан ва техника, илғор тажриба ютуқларини ҳисобга олиш, режанинг сафарбарлик характери;
3. Режа топшириқларнинг ҳисоб-китоб жиҳатидан асосланганлиги;
4. Ижтимоий ҳаётларнинг энг қўлай иқтисодий самара беришини таъминлаш, яъни ҳар гектар ердан ёки 100 гектар ер ҳисобига энг қўлай қишлоқ хужалик маҳсулотини олишни таъминлаш;
5. Энг муҳим, етакчи звеноларни ажратиш курсатиш;
6. Режаларнинг илмий-техникавий жиҳатдан асосланган, барқарор ва реал бўлишини таъминлаш. Режалар пасайтирилмаслиги керак. Уларнинг бажарилишини ҳамиша муайян қўлай ва имкониятларини қўлай сарфлашни талаб қилиш лозим;
7. Режа топшириқларнинг оқилолиги. Турли тармоқлари уртасида режалар тармоқлар уртасида режалар узаро бир-бири билан боғланган бўлиши зарур;
8. Жорий оператив режаларнинг перспектив режалаштириш билан зарурий бирга қилиниши;
9. Режаларнинг бажарилиши устидан зарур назорат урнатилиши.

2.2. Қишлоқ хужалигида ички хужалик режалари.

Режа тузишда халқ хужалигининг асосий, етакчи тармоқлари негиз қилиб олинади ва уларнинг ривожланиш суръатларига яраша бошқа тармоқларни ривожлантириш қўлай

тутилади. Масалан, hozirgi rejalarda mashinasozlik, energetika, metallurgiya, himiya sanoatini va ogir sanoatning ishlab chikarish vositalarini ishlab chikaruvchi bo'shka tarmoklarini rivojlantirish sur'atlarini kuzda tutiladi. Rejalashtiruvchi organlar xalq hujaligi rejalari tuzishda balans metodidan foydalana dilar. Balans metodi xalq hujaligining asosiy tarmoklarini rivojlantirish topshiriklari bilan shu topshiriklarni bajarish uchun zarur bulgan moddiy - texnika imkoniyatlarini oldindan takkossab kurish imkonini beradi. Reja tuzish ishlari uch boskichga bulinadi:

1. Utgan yilgi reja kursatkichlarining bajarilishini tekshirish va shu yilgi reja tuzish uchun materiallar tuplash.

2. Reja tuzish uchun tuplangan materiallarni taxlil kili sh, kushimcha hisoblash jadvallarini tuzish.

3 Reja tuzishga kirishi sh.

Tuzilgan rejaning bajarilishini ta'minlash uchun ularni uz vaktida tekshirib turish kerak. Rejalarning bajarilishini tekshirib turish ishlari, asosan hujalik rahbar xodimlari, mutaxassislari zimmasiga yuktiladi. Rejalarning bajarilishini tekshirishning bir necha usullari mavjud:

1. Brigadalar, chorvachilik fermalari va bo'shka tarmoklar har 10-15 kunda uz operativ ish rejalarning bajarilishi haqida hujalik bo'shkar masiga ma'lumotlar berib turadi va bu ma'lumotlar tekshirib boriladi.

2. Har bir brigada va chorvachilik fermasida gi ishning ahvoli, bori shi, sifati uz joyida tekshirib boriladi.

3. Bulim, brigada va fermalar urtasida tuzilgan shartnomalarning bajarilishi yuzasidan har oy va kvartallarda uzaro tekshirishlar utkazib turiladi.

Rejalarning bajarilishini uz vaktida tekshirib turish ish jara'ni da ruy bergan xato va kamchiliklarni tezda bartaraf kili sh choralarini kurishga, yangi-yangi yutuklarga eri shishga imkon beradi.

Shunday kilib, ichki hujalik rejalashtirishning asosiy vazifasi eng kam moddiy, pul va mexnat xarajatlari sarflangan holda yilgi va tovar mahsulot ishlab chikarishni kupaytirish, ta'minlashdan iboratdir.

2.3. Ki shlok hujaligida joriy rejalalar.

Korxonaning yillik rejalari uni konkret kalendar yilda gi tarakki'et programmasi bulib, shu kalendar yil uchun berilgan davlat reja topshirigi va istikbol reja kursatkichlariga asosan tuziladi. Korxonaga etkazib berilgan mahsulotlarning turi va hajmi buyicha davlatga mahsulot soti sh reja topshirigi ham tula tukis korxonaning mavjud imkoniyatlarini ifoda kila olmaydi. Fakat asosiy maksad va yunali shni ifoda etadi holos. Korxonaning mahsulot eti sh tirish va realizatsiya kili sh imkoniyatini tula hisobga oli sh va bu imkoniyatni yagona rejada aks et tirish, rejaning hamma kursatkichlari urtasida mutanosibliklarni ta'minlash maksadi har bir korxonaga mahsulot soti sh buyicha davlat reja topshirigini olgandan sungs uzining yig'ma rejasini tuzadi. Bu rejada usimlikchilik buyicha ekin maydonlari, hosildorlik, yilgi hosil, chorva mollarning turi, bo'sh soni va mahsuldorligi kursatilgan buladi. bu ki shlok hujaligi tarakki'eti asosiy

курсаткичлари буйича йигма режаси юкори ташкилот томонидан маъкулланганидан сунг, корхонанинг йиллик (жорий) ишлаб чикариш молия режасини тузишга киришилади. Ишлаб чикариш молия режаси билан бир вақтнинг узиди булим, ферма ва участкаларнинг йиллик планлари, бригада ва звеноларнинг йиллик ишлаб чикариш топшириклари хам ишлаб чикила бошланади.

Жорий режалаштириш хужаликнинг йиллик ишлаб чикаришни молиявий режаларини хамда - булим, бригада, ферма ва шу кабиларнинг йиллик ражалари ва топширикларини ишлаб чикариш йули билан амалга оширилади Ишлаб чикариш - молиявий режа перспектив режа асосида унинг бажарилишини хисобга олган холда хар бир календар йилга тузиб чикилади.

Булимлар, бригадалар ва фермаларнинг йиллик режалари ва топшириклари ишлаб чикариш - молиявий режада белгиланган вазифаларни аник ижрочиларига етказии беради.

Хужаликларда перспектив (истикбол) режалар икки хил тузилади:

1. Ташкилий - хужалик ва ижтимоий ривожланиш режаси.
2. Беш йиллик режа.

2.4.Хужаликларда истикбол режалар тузишнинг максоди.

Бизнес режа тизимида истикбол режалар - стратегик режалаштириш, хал килувчи ахамиятга эга булади. Кишлок хужалик корхоналарида тузиладиган истикбол режалар икки турда булади:

1. Корхонанинг ташкилий хужалик ва ижтимоий тараккиёт комплекс режаси.
2. Мамлакатнинг иктисодиёт ва социал ривожлантириш 5 йиллик режаси асосида тузилагн корхонани иктисодий ва ижтимоий ривожлантириш 5 йиллик режасидан иборат булади.

Ташкилий хужалик тузилиш ва ижтимоий тараккиёт комплекс режаси – бу ишлаб чикаришнинг хамма тармоклари ва элементларини (ер, ишчи кучлари, меҳнат предмети ва воситаларини) бир-бири билан илмий асосланган пропорцияларда, кенгайган такрор ишлаб чикариш ва хужалик юритишнинг юкори рентабеллигида, ахолининг унумли меҳнат килиши, яшаши ва хар томонлама камол топиши учун энг кулай шароитларни яратиб берадиган корхонани вужудга келтириш проектидир. Бу режада корхонани рационал – максадга мувофик ташкил килишга доир хамма мухим масалалар, жумладан, корхона ер территориясини ташкил килиш, ишлаб чикариш булинмаларини аниклаш, ихтисослаштириш ва тармок структурасини белгилаш, тармокларни бир-бири билан боглаш, ишлаб чикариш жараёнларини механизациялаштириш ва ижтимоий-маданий тадбирларни амалга оширишни уз ичига олади.

Корхонанинг иктисодий ва ижтимоий тараккиёт 5 йиллик режаси мамлакатнинг шу муддатга тузилган иктисодий ва ижтимоий ривожлантириш режаси ва унинг курсаткичларига асосан тузилади. Бу режани тузишда шу муддат учун берилган давлат режа топшириклари билан бир каторда, ташкилий хужалик тузилиш ва ижтимоий тараккиёт комплекс режасининг шу 5 йилликка мулжалланган тадбир ва вазифалари асос килиб олинади.

Хужаликларда режалаштириш системаси истикбол, жорий (йиллик) ва оператив режалар ишлаб чиқишни уз ичига олади.

Истикбол режалар хужаликнинг йуналиши, ривожланиш микёси ва суръатларини бир неча йил олдин белгилаб беради. Бу режалар оптимал вариант излашга, яъни кам меҳнат ва маблағ сарфлаган ҳолда куплаб маҳсулот ишлаб чиқариш прогнозига асосланади.

Прогнозлаштиришда қуйидаги методлардан фойдаланилади:

- экстрополяция методи - бу корхонада ва ундан ташқарида қарор топган тенденцияларни аниқлик билан акс эттириш имконини беради;
- экспорт баҳолаш методлари - бу метод илмий коллективлар ва амалиётчиларнинг фикрларига асосланади;
- моделлаштириш методи - бу ишлаб чиқариш жараёнида техникавий, технологик ва ташкилий узаро алоқалар жамини тулик ҳисобга олиш имконини беради.

2.5.Ташкилий-хужалик ва ижтимоий ривожланиш режаси.

Ташкилий хужалик режаси кишлок хужалик корхоналарини оқилона ташкил қилишга доир ҳамма муҳим курсаткичларни, жумладан, территорияларни белгилаш, тармоқларни ихтисослаштириш ва уларни бир-бирига тугри боғлаб бориш, ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаш ҳамда интенсивлик даражасини йилдан-йилга ошириб бориш ва бошқаларни уз ичига олади.

Ташкилий хужалик режаси лойиҳа қисми ва лойиҳадаги тадбирларни амалга ошириш календар қисми булади. Лойиҳа қисмида хужаликларни ихтисослаштириш, тармоқлар тузилиши ва уларни бир-бирига боғлаб бориш усуллари, ер майдонларининг тузилиши, ҳолати ва улардан имкониятига қараб, дехқончилик ва чорвачиликнинг асосий тизимлари, капитал жамғармалар микдори, хужалик тармоқларининг иқтисодий томондан самарадорлиги ва шу қабилар курсатилади.

Календар қисмида лойиҳадаги тадбирларнинг амалга ошириш муддатлари белгиланади.

Ташкилий - хужалик режасида қуйидаги масалалар ҳал этилади.

1. Дехқончиликни ташкил этиш бўйича:

- ирригация - мелиорация қурилишлари;
- ер фондидан уни яроқли ва яроқсизга бўлиб тулик фойдаланиш;
- кишлок хужалик экинлари, қуп йиллик дарахтлар ва яйловларнинг ҳосилдорлигини ошириш;
- алмашлаб экиш схемалари сони, улчами ва қайси экинлар билан алмаштирилиши;
- экин майдонларининг структураси;
- агромилиоратив ишларни яхшилаш ва эрозияга қарши қураш чоралари.

2. Чорвачиликни ташкил этиш бўйича:

- чорва моллари ва паррандаларнинг бош сонини ва маҳсулдорлигини ошириш ҳамда уларнинг зотини яхшилаш,
- фермалар ҳажми ва уларни жойлаштириш;
- Чорва молларини турларга қараб боқиш ва асрашни яхшилаш.

3. Моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва ундан фойдаланиш бўйича:

- хужаликни машиналар, техника, асбоб-ускуналар билан таъминлаб бориш;

- ремонт базаларини ташкил этиш,
- кишлок хужалик экинларини етиштириш ва йиштириш технологиясини аниклаш.

4. Мехнат унумдорлиги ва ишчи кучларидан фойдаланиш буйича:

- ахолининг узиши ва иш кучларидан фойдаланиш;
- ахоли яшайдиган пунктлар ва уларни жойлаштириш.

5. Курилишлар ва капитал жамгармалар буйича

- коммунал турар жой, маданий-маиший ва ишлаб чиқариш биноларининг хажми, қурилиб фойдаланишга топширилиш муддатлари;
- хужаликларда инженерлик секторини жойлаштириш (электрдан фойдаланиш, водопроводлар, канализация, газлаштириш, йуллар, алоқа йуллари ва бошқалар);
- капитал жамгармаларга булган умумий талабни аниклаш ва уларнинг уз-узини қоплаш муддатларини белгилаш ва хоказолар.

Ташкилий-хужалик режанинг алохида булимларини тузиш тартиблари билан хужаликларда ахоли яшайдиган пунктлар ва ахолининг узиши, улар структура таркибининг келгусида янада яхшиланиб бориши алохида ахамиятга эга

Ташкилий-хужалик режада хужаликларнинг келгусидаги асосий йуналиши қандай ва қайси турдаги махсулотларни халқ хужалиги учун етиштириб беришини тугри аниклаш қатта ахамиятга эга. Аввало, режа тузаётган вақтимизда хужаликдаги алохида тармоқларнинг умумхужалик даромадида тутган урнини белгилаб олишимиз керак. Дехкончилик, чорвачилик, богдорчилик-узумчилик ва бошқа тармоқлар келгусида яна қандай ютуқларга эришувига қараб уларнинг асосий қушимча, ёрдамчи тармоқларини белгилашимиз керак. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$G_{\text{хтм}} \text{ К } \frac{D_{\text{топ}}}{D_{\text{хоп}}} \times 100\%$$

$G_{\text{хтм}}$ - тармоқларнинг хужалик товар махсулотида тутган урни (%);

$D_{\text{топ}}$ - тармоқлардан олинган пул даромадлари (сум);

$D_{\text{хоп}}$ - хужалик буйича олинган жами пул даромади (сум).

Ташкилий-хужалик режасида дехкончилик ҳам энг асосий уринлардан бирини эгаллайди. Дехкончилик тармоқлари давлат акти билан хужаликларга бирқитилган ер территориясига жойлаштирилади. Хужаликлардаги ерлар уларнинг ҳолатини тугри қурсатиб берадиган ерларнинг экспликацияси деган хужжатда ҳисобга олинади. Бу хужжатда хужаликдаги ҳайдаладиган ерлар, қурик ва буз ерлар, пичанзорлар, яйловлар, қуп йиллик дарахтлар, урмонзррлар ва бошқа ерлар режа тузиш даврида қандай ҳолатда эканлиги қурсатилади. Ердан фойдаланишни ва уларга тармоқларни жойлаштириш истикболини белгилашда асосий эътибор уларнинг трансформациясига берилади, яъни бунда қурик ва буз ерларни узлаштириш ҳисобига экин экиладиган майдон қупайиши мумкин. Янги сугориш системасига утиш йули билан майда-майда ариқлар йукотилиб, экин экиладиган майдон янада ортади. Хужалик территорияси янгидан ташкил этилиши ҳисобига майда йуллар йук қилиниб, замонавий йуллар, кварталлар ташкил этилади. Бу ҳисобдан ҳам экин экиладиган ерлар қупайиши мумкин.

Демак, хужаликлар узларига биркитилган ерларни, агар мавжуд булса, янги ерларни узлаштириш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, сугориш шохобчаларини, йулларни яхшилаш каби муҳим ишларни режалаштиришлари керак. Бу муҳим ишларни бажаришда маълум миқдорда капитал маблағлар сарф булади.

Режалаштириладиган экин майдонлари алмашлаб экишда қабул қилинган экинларнинг алмашинувиға ва хужаликни ихтисослаштириш вазиғаларига, шунингдек вилоятнинг товар маҳсулоти етиштиришга нисбатан ортиб бораётган талабларига мувофиқ келиши лозим. Агар улар қуйилган вазиғаларга мувофиқ келмаса, бирор экин учун мулжалланган майдонларни аниқлаштириш мумкин.

Режанинг чорвачиликни ривожлантиришни ташкил этиш бўлимида чорва моллари сонини қупайтириш миқдорий курсаткичлари билан бир каторда зоотехника, ветеринария ва ташкилий тадбирлар системаси ҳам ишлаб чиқилади. Бу тадбирлар молларнинг маҳсулдорлигини оширишни таъминлайди ва бу тармокни ривожлантиришнинг асосий вазиғаси булган аҳолининг кенг ассортиментда ва юқори сифатли энг муҳим озик-овқат маҳсулотларига, саноатнинг хом-ашёға булган талабини қондирадиган миқдорда чорвачилик маҳсулотлари етиштириш, шунингдек, бу маҳсулотларни арзонлаштириш вазиғасига буйсундирилади

Моллар ва паррандалар сонини режалаштириш вақтида даставвал чорвачиликнинг асосий тармоғидаги моллар сонини аниқлаш, ем-хашак базасини яхшилаш имкониятларини ҳисобға олиш керак.

Чорвачиликнинг айрим тармоқларини режалаштириш қуйидаги тартибда утказилади:

- тармокнинг 3-5 йил олдинги давридаги самарадорлигини ошириш режалари тузилади.
- қорамолчиликда янги тугилган бузоқлар ва ёш молларнинг узиш ҳамда семиртиришга қуйилган молларга қуйилган тирик вазн ҳам ялпи маҳсулот ҳисобланади. Қуйчиликда жун, янги тугилган қузилар ва уларнинг узиши шунингдек, қушимча маҳсулотлар, гунг ҳам ялпи маҳсулот ҳисобига қиради.
- чорва моллар сонини қупайтириш ялпи чорвачилик маҳсулотларини қупайтиришда ва режа топшириқларни бажаришда ҳал қилувчи шартлардан биридир.

Мавзу буйича назорат саволлари:

1. Қишлоқ хужалиғи қорҳоналарида ташкилий режа деганда нимани тушунаси?
2. Ишлаб чиқаришни ташкилий - ихтисодий асосларига нималар қиради?
3. Режалаштиришнинг тугри амалға оширилиши самарадорликка қандай таъсир қурсатади?
4. Режалаштириш қандай босқичларга эға?
5. Ички хужалик режалари деганда нимани тушунаси?
6. Жорий режаларга қандай режалар қиради?
7. Хужаликнинг истикбол режаларининг мазмуни нима?
8. Истикбол режаларни тузишда қандай масалаларға эътибор қаратилади?
9. Хужаликда ижтимоий ривожланиш режасининг мазмуни нимадан иборат?
10. Ташкилий-ихтисодий ва ижтимоий ривожланиш режаларининг қандай боғлиқлиғи мавжуд?

3 – МАВЗУ: КИШЛОК ХУЖАЛИГИ КОРХОНАЛАРИДА ИЧКИ РЕЖАЛАШТИРИШНИНГ ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ МАЗМУНИ

РЕЖА:

- 3.1. Кишлок хужалиги корхонасида ички хужалик режалаштириш тизими.
- 3.2. Жорий еки йиллик режалар.
- 3.3. Кишлок хужалиги корхонасида оператив еки иш режалари.
- 3.4. Хужаликнинг истикбол режаларини тузиш.
- 3.5. Кишлок хужалиги корхоналарида бизнес-режа тузишнинг иктисодий асослари.

Адабиётлар: 4, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 34, 41, 42

Таянч иборалар: ички хужалик режа, оператив режа, жорий (йиллик) режа, истикбол режалар, бизнес-режа, молиявий режа, нарядлар, прогнозлар, ишлаб чиқариш режаси.

3.1. Кишлок хужалиги корхонасида ички хужалик режалаштириш тизими.

Бир-бири билан боғланган, бир-бирини тулдирувчи ички хужалик режалари режалаштириш тизимини ташкил қилади. Бошқа соҳалар каби кишлок хужалик корхоналари фаолиятини ифода этувчи асосий режа бу бизнес режадир. Режалаштириш истикбол, яъни стратегик, жорий ва оператив режаларга бўлинади. Хозирги пайтда кишлок хужалик корхоналарида истикбол режалар, жорий режалар ва оператив ёки иш режалари тузилади. Истикбол режалар корхона олдига қуйилган вазифани бажариш муддатига қараб узок муддатли (10-15 йил), урта муддатли (5-10 йил) ва қиска муддатли (5 йилгача) режаларга бўлинади.

Хужаликнинг режалаштириш тизимини қуйидаги шакл орқали қуришимиз мумкин.

КХКФРда бозор иктисодиёти шароитида булаётган иктисодий узгаришларга мос холда амалга оширилиши лозим. Иктисодиётнинг аграр секторини ривожлантириш муаммоларини хал этиш Ўзбекистоннинг бозорга утишдаги бутун стратегиясини хал килувчи бугиндир. Бу кишлоқ хужалигининг республика иктисодий ва ижтимоий ҳаётидаги ролидан келиб чиқади. Аҳолининг 60% кишлоқ жойларда яшайди. Миллий даромаднинг 44 фоизидан купроги бугунги кунда кишлоқ хужалигидан олинади. Кишлоқ хужалиги республика ҳаётини таъминлашнинг асоси, саноатнинг етакчи тармоқларини ривожлантириш учун шунингдек, экспорт ресурслари ва валюта тушумларининг энг муҳим манбаларидандир.

КХКФРнинг муҳимлиги ҳам шундаки, хужаликларда ишлаб чиқаришни режалаштиришнинг энг муҳим томонларини излаб топишдан иборатдир.

Халқ хужалигини ривожлантириш режаларини тузиш ва ишлаб чиқаришни янада юксалтириш асосида ташкил этиш режалаштириш деб аталади. Иктисодий режа тузганда, ижтимоий тараққиёт эҳтиёжларини назарда тутаяди, яъни ишлаб чиқаришни тақсимот ва айрибошлашни бутун жамият миқёсида режали равишда ташкил этади.

Хужаликларда режалар аниқ ва илмий жиҳатдан асосланган бўлади. Бунинг маъноси шундаки, ҳар бир хужалик режани тузишда режалаштирувчи булимлар иктисодий шарт-шароит ва имкониятларга, ишлаб чиқариш илгорларининг тажрибасидан кенг фойдаланган холда ишлаб чиқарувчи кучларни, фан ва техникани ривожлантиришда эришилган даражага асосланади. Режаларнинг аниқлиги хужаликда ташкилотчилик иши ва меҳнатқашларнинг ижодий ташаббуси билан таъминланади.

Режалаштириш бевосита хужаликларнинг узида амалга оширилиши ҳамда асосий эътибор хужаликни интенсив ривожлантириш йули билан кишлоқ хужалик маҳсулотларини ҳар томонлама купайтириб боришга қаратилиши керак.

Хужаликларда ишлаб чиқариш режасини тузганларида режалаштирилаётган тадбирларнинг иктисодий жиҳатдан қанчалик аҳамиятли эканлигига алоҳида эътибор бериш керак. Масалан: экин майдонининг структурасини белгилаш билан бирга экиладиган ҳар бир гектар экиннинг аҳамияти, қиммати ва ҳосилдорлигини пухта таҳлил қилиш, унинг хужаликка иктисодий жиҳатдан қандай фойда келтиришини аниқлаш зарур.

3.2.Жорий ёки йиллик режалар.

Хужаликларда қуйидаги турдаги режалар тузилади:

1. Перспектив режа. Бу режага хужаликни ривожлантиришнинг бир неча йилларга мулжалланиб тузилган режалари қиради. Унда тегишли йилларда бажарилиши кузда тутилади. Бу режа кишлоқ хужалик маҳсулотларини харид қилиш ва ташкилий-хужалик режалари лойиҳалари асосида тузилади.

2. Йиллик ишлаб чиқариш - молия режаси ҳамда бригада, ферма ва ёрдамчи корхоналарга бериладиган йиллик ишлаб чиқариш топшириқлари. Бу режага хужаликнинг бир йилги ишлаб чиқариш -молия режаси ҳамда ёрдамчи корхона, ферма ва бригадаларнинг йиллик ишлаб чиқариш топшириқлари қиради.

3. Оператив режа. Бу режага кишлок хужалик ишларининг турли даврларига караб тузиладиган иш режалари - яъни кварталлар, ойларда килинадиган ишлар режаси ҳамда план-нарядлар киради. Бу режада жамоанинг бир йил давомида килинадиган ишлари белгиланади. Ишлаб чикариш - молия режалари асосида хужаликнинг айрим тармоқларига йиллик ишлаб чикариш топшириклари бериледи.

Ташкилий хужалик режаси кишлок хужалик корхоналарини рационал ташкил қилишга дойр ҳамма муҳим курсаткичларни, жумладан, майдонларни белгилаш, тармоқларни ихтисослаштириш ва уларни бир-бирига тугри боғлаб бориш, ишлаб чикариш жараёнларини механизациялаш ҳамда интенсивлик даражасини йилдан-йилга ошириб бориш ва бошқаларни уз ичига олади.

Ташкилий хужалик режасида лойиха қисми ва лойихадаги тадбирларни амалга ошириш календар қисми булади. Лойиха қисмида хужаликларни ихтисослаштириш, тармоқлар тузилиши ва уларни бир-бирига боғлаб бориш усуллари, ер майдонларининг тузилиши, ҳолати ва улардан фойдаланиш имкониятига караб дехқончилик ва чорвачиликнинг асосий системалари, капитал жамғармалар микдори, хужалик тармоқларининг иқтисодий томондан самарадорлиги ва шу қабилар курсатилади.

Жорий (йиллик) режа хужаликнинг йиллик ишлаб чикариш молиявий режаларни ҳамда булинмалар: булим, бригада, ферма ва шу қабиларнинг йиллик планлари ва топшириқларини ишлаб чиқиш йули билан амалга оширилади. Ишлаб чикариш - молиявий режа истикбол режа асосида унинг бажарилишини ҳисобга олган ҳолда ҳар бир календарь йилга тузиб чиқилади. Булимлар, бригадалар ва фермаларнинг йиллик режалари ва топшириқлари ишлаб-чикариш молиявий режада белгиланган вазифаларни конкрет шароитларга етказишни мақсад қилиб қуяди.

Жорий режаларда истикбол режани календар йилга мулжалланган курсаткичлари конкретлаштирилади, аввал кузда тугтилмаган ва режани муваффақиятли бажарилишини таъминлашга ёрдам берадиган қушимча тадбирлар белгиланади. Табиий иқлим шароитларига ҳали ҳозирча боғлиқ булган кишлок хужалиги ишлаб чикариш учун бу хусусият жуда зарурдир. Корхонанинг йиллик ишлаб чикариш - молия ёки бизнес режаси қуйидаги асосий булимлардан иборат булади:

1. Ер фондидан фойдаланиш, ер трансформация режаси ва ердан унумли фойдаланиш тадбирлари;
2. Усимликчилик буйича ишлаб чикариш дастури – экин майдонлари, ҳосилдорлик ялпи ҳосил режаси, усимликчилик маҳсулотларининг тақсимланиши;
3. Уғитлардан фойдаланиш режаси – органик ва минерал уғитларга булган талаб, уғитларни тайёрлаш, тақсимлаш, уларни саклаш ва фойдаланиш, уғитлар қийматини аниқлаш, захарли химиявий моддаларга булган талаб ва улардан фойдаланиш;
4. Чорвачилик буйича ишлаб чикариш дастури - пода обороти режаси, чорва молларининг тури буйича бош сони, уларнинг маҳсулдорлиги, чорва маҳсулотларини тақсимлаш режаси;
5. Чорвачиликнинг ем-хашакка булган талаби, календар йилга ва режалаштириладиган йил ҳосилидан келаси йил ҳосилига, ем-хашак баланси, ем-хашакларнинг уртача қиймати ҳамда ем-хашаклардан самарали фойдаланиш тадбирлари;
6. Ёрдамчи қушимча ва хизмат курсатувчи тармоқларни ишлаб чикариш дастури;
7. Механизация ва электрлаштириш режаси;
8. Мехнат ва иш ҳақи режаси;
9. Маҳсулот таннархи режаси;
10. Молия режаси.

Бригада ва фермерларга бериладиган йиллик топшириқлар ишлаб чиқариш - молия режаси билан бир вақтда тузилиб унинг курсаткичларини конкретлаштиради ва бригада ва ферма фаолиятининг бир йиллик иш дастури ҳисобланади.

3.3. Кишлоқ хужалиғи корхонада оператив ёки иш режалари.

Маълумки маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнларида етиштирилади. Ишлаб чиқариш жараёнида меҳнат, меҳнат қуроллари ва предметлари узаро бирқади, ҳаракатга келади, меҳнат қуролларини қамраб олган ҳолда меҳнат предметига таъсир қилиш натижасида тайёр маҳсулот ҳолига келтирилади. Ишлаб чиқариш жараёни маҳсулотда сунади. Шунинг учун ишлаб чиқариш жараёнларини тугри ташкил қилиш ва фақат маҳсулот етиштиришни қупайтириб бориш асоси, шу билан бирга меҳнатни узидан, меҳнат қуроллари ва предметларидан оқилона фойдаланиш уларни ҳар бир бирлигига қупрок маҳсулот етиштиришни таъминлаш асоси ҳамдир. Корхонанинг жорий ёки йиллик режаларида ишлаб чиқариш умумий ҳолда йирик масштабда, асосий курсаткичларда акс эттирилди ҳолос. Корхона фаолиятини тугри бошқариш ишлаб чиқариш дастурларининг муваффақиятли бажарилишини таъминлаш учун йиллик режалар билан бир қаторда оператив ёки иш режалари ҳам тузилиб бу режалар ишлаб чиқариш жараёнларини ташкил қилишнинг асосий хужжати ҳисобланади. Оператив ёки иш режаларида белгиланган муддатда бажариладиган ишларнинг тури ва ҳажми, уларни бажариш учун талаб қилинадиган ишчи қучлари, машина ва усқуналар сони, ҳом ашё ва материаллар миқдори курсатилади. Иш режаси экин тури, бригада, булим ва корхона буйича тузилиши мумкин.

Оператив иш режалари йиллик режани янада деталлаштиришдан иборатдир. Бу режаларда иш жараёнларини оптимал агротехника муддатларида ташкил этиш, бунинг учун зарур буладиган ишлаб чиқариш воситалари ва иш қучи ҳисоби акс эттирилади. Оператив иш режаларини тузишга йиллик режада белгиланган экин майдонларига оид маълумотлар асос қилиб олинади. Қорвачилиқ фермаларида ойлик топшириқлар иш режаларининг урнига утади.

Бригада ва звеноларга бериладиган режа-порядлар, фермаларга бериладиган ун қунлик топшириқлар, булар бригада ва фермаларнинг иш режаларида белгиланган ишларни аниқ ижрочиларга етказадиган топшириқлардир. Режаларнинг ана шу турлари уртасида узвий боғлиқлик мавжуд булиб, уларнинг ҳаммаси битта умумий вазифани ҳал қилади, лекин уларнинг ҳар бири топшириқларни узига ҳал қилишга ёрдам беради.

Режаларнинг ана шу турлари уртасида узвий боғлиқлик мавжуд булиб, уларнинг ҳаммаси битта умумий вазифани ҳал қилади, лекин уларнинг ҳар бири ички хужалиқ режалаштиришдаги умумий системанинг зарур звеноси ҳисобланади.

3.4. Хужалиқнинг истикбол режаларини тузиш.

Истикбол режалар - Хужалиқнинг ривожланиши, йуналиши, микеси ва суръатларини бир неча йил олдин белгилаб беради. Бу режалар энг қулай вариант излашга, яъни қам меҳнат ва маблаг сарфлаган ҳолда қуплаб маҳсулот ишлаб чиқариш прогнозига асосланади. Корхона буйича туман ва зона қлиги тармоқларини ривожлантириш прогнози билан узвий равишда боғланган булиши лозим. Олдиндан аниқлашда қуйидаги услублардан фойдаланилади:

Экстрополяция услуби: у корхонада ва ундан ташқарида қарор топган тенденцияларни аниқлик билан акс эттириш имконини беради.

Экспорт баҳолаш услубияти: бу услуб илмий коллективлар ва амалиётчиларнинг фикрларига асосланади.

Моделлаштириш услуги: у ишлаб чиқариш жараёнида техникавий технологик ва ташкилий узаро алоқалар жамини тулик ҳисобга олиш имконини беради.

Прогнозлар истикбол режаларини турларга ажратишга мувофиқ, узок муддатли (10 йилдан кўпроқ вақтга), урта муддатли (5-10 йилга) ва қисқа муддатли (5 йилгача) прогнозларга бўлинади. Агар улар қишлоқ хужалиги қорхонасида вужудга келган шароитда узғаришлар рўй бериши мумкинлигини қурсатса, у ҳолда улар асосида тузилган режада бу шароит қайд қилинади ва қўйилган вазифаларни ҳал қилиш тадбирларини системаси белгилаб олинади.

Истикбол режалар хужалиқнинг йўналиши, ривожланиш микёси ва суръатларини бир неча йил олдин белгилаб беради. Бу режалар оптимал вариант излашга, яъни кам меҳнат ва маблағ сарфлаган ҳолда қўлаб маҳсулот ишлаб чиқариш прогнозига асосланади.

Хужалиқ истикбол ва жорий режаларида хужалиқнинг ривожланиш эҳтиёжлари ва аниқ шароитга қараб, хужалиқнинг ҳар бир соҳасида ишлаб чиқаришнинг усиш суръатлари аниқланади ва хужалиқнинг ҳар бир тармоғига тегишли топшириқлар белгиланади.

Ишлаб чиқаришни узлуксиз устириш ва такомиллаштириш, халқ фаровонлигини тобора ошириш манфаатларини қўлаб, халқ хужалиқининг тармоқларини ва хужалиқ ҳаётининг барча томонларини узаро мувофиқлаштириб ривожлантириш таъминланади.

Қишлоқ хужалиқ маҳсулотларини тайёрлаш юзасидан юборилган режага мувофиқ ва жамоат хужалиқининг аниқ шароити ва резервларини ҳисобга олиб, хужалиқда ишлаб чиқаришни ривожлантириш режаларини тузадилар, унда экин майдонларини ва экинлар бўйича олинadиган ҳосилни ҳамда қорва молларининг турлари бўйича сони ва маҳсулдорлигини белгилайдилар. Бу режалар жамоа хужалиқининг умумий йиғилишларида муҳокама қилинади ва тасдиқланади.

Умумий йиғилишларда тасдиқланган экин режалари ва қорвачилиқни ривожлантириш режалари ишлаб чиқариш бошқармалари томонидан қараб чиқилади.

Жамоа хужалиги топширган бу режа давлатга маҳсулот сотиш бўйича режали топшириқнинг бажарилишини таъминламаган тақдирда, жамоа хужалиги унга тегишли узғартиришлар киритиши шарт.

Истикбол режада хужалиқни бир неча йил мобайнида ривожлантириш қўлами ва суръати олдиндан белгилаб берилади.

Бу режа одатда, мамлакат халқ хужалиқини ривожлантириш истикбол режасида қўзда тутилган муддатга мулжаллаб тузилади. У бир неча йилга, жумладан 5, 10 ва ундан кўпроқ йилга мулжаллаб тузилиши мумкин. Истикбол режалар туфайли режалаштиришнинг узлуксизлиги таъминланади. Шунинг учун ҳам истикбол режа хужалиқни ривожлантиришнинг қўп йилга мулжаллаб тузилган дастуридир. Истикбол режанинг энг муҳим топшириқлари йиллар бўйича тақсимланади.

Қишлоқ хужалиғида истикбол режаларни тузишда халқ хужалиқини янада ривожлантириш истикбол режаларига ҳамда қишлоқ ва сув хужалиқ ва Вазирлар Маҳкамасининг қишлоқ хужалиқини янада юксалтириш ҳақидаги қарорларига амал қилинади.

Истикбол режаларни тузиш, бу ердан максимал даражада фойдаланиш, қишлоқ хужалиқ маҳсулотларини қўлаб етиштириш ва маҳсулотларни қўпайтириш эвазига жамоа ишчиларининг моддий манфаатдорлигини янада яхшилаш учун имкониятлар очиқ беради. Умуман хужалиқларнинг беш йилга мулжалланган истикбол режаларида жуда муҳим ташкилий-хужалиқ масалалари ҳал қилинишини қўрсатилади. Бунда даставвал жойнинг шароитлари ҳисобга олинган ҳолда маҳсулот турлари бўйича давлат режа топшириғига мувофиқ хужалиқни ихтисослаштириш масаласи ҳал этилади.

Истикбол режада экин майдонларининг структураси, хужалик тармоқларининг йуналиши, янги ерларни сугориш, яйловларга сув чиқариш, экин майдонларини кенгайтириш, чорвачилик махсулдорлигини ошириш, моллар туёгини купайтириш, уларнинг озук базасини мустахкамлаш каби тадбирлар курсатилади.

Истикбол режада ишлаб чиқариш, маданий-маиший бинолар, йуллар қуриш, техника сотиб олиш, электрлаштириш, мелиорация иншоатларини яхшилаш, хужаликнинг ишчи кучларидан фойдаланиш, махсулот таннархини арзонлаштириш ва қорхонанинг рентабеллигини оширишга ҳам эътибор берилди.

Хужаликларнинг истикбол режалари хужаликларнинг табиий ва иқтисодий шароитига қараб тузилади. Хужалик асосий тармоғининг ҳажми унинг ишлаб чиқариш йуналишига қараб белгиланади.

Қушимча ер ва ёрдамчи тармоқларнинг ҳажми эса асосий тармоқларнинг ривожланишини тула таъминлашни қузда тутиб белгиланади. Хужаликларнинг экин майдонлари миқдорини, чорва молларининг сонини ва уларнинг махсулдорлигини белгилашда давлатга махсулотлар сотиш юзасидан берилган топшириқларни тулик бажариш ҳамда хужаликнинг ички эҳтиёжларини қондириш ҳисобга олиниши лозим.

Хужаликнинг истикбол режалари хужалик мутахассислари ҳамкорлигида тузилади ва хужалик раиси томонидан тасдиқланади.

Истикболда дехқончилик соҳасини режалаштиришда асосий вазифалар булиб қуйидагилар ҳисобланади.

1 Хужаликнинг иқтисослашуви ва ердан фойдаланишнинг кадастр баҳосини аниқ белгилаб олиш;

2 Хужаликнинг сув ресурслари, асосий фондлари ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражасини тугри режалаштириш;

3. Хужалик ерларининг экинлар буйича тақсимланишида муаммоларни ҳисобга олиб бориш;

4. Хужалиқда чорва молларининг бош сони, уларнинг турлари, махсулдорлиги ва хужалик балансини ҳисобга тугри ва аниқ олиб бориш;

5. Хужаликнинг жами етиштириладиган махсулотларини сотиш, қайта ишлаш ва ички тақсимлашни тугри режалаштириш;

6. Дехқончилик тармоғини ривожлантиришдаги жорий ва келгуси давр ҳаражатларини ҳисобга олиб бориш.

Хужалиқда истикбол режалар икки хил қуринишда тузилиши мумкин:

1. Ташкилий хужалик тузилмавий режалар;

2. Иқтисодий социал ривожланиш режаси.

Хужалиқда истикбол режаларни тузишда ҳар бир тармоқнинг ҳам истикбол режаси алоҳида тузилиши керак.

1. Дехқончиликни ташкил этиш буйича:

- ирригация-мелиорация қурилишлари;

- ер фондидан уни яроқли ва яроксизга булиб тулик фойдаланиш;

- кишлок хужалик экинлари, қуп йиллик дарахтлар ва яйловларнинг ҳосилдорлигини ошириш;

- алмашлаб экиш схемалари сони, улчами ва қайси экинлар билан алмашлаб экилишини режалаштириш;

- экин майдонларининг структурасини тугри белгилаш;

- агромилиоратив ишларни яхшилаш ва эрозияга қарши қураш чораларини уз вақтида олиб бориш.

2. Чорвачиликни ташкил этиш буйича:

- чорва моллари, паррандаларнинг бош сонини ва махсулдорлигини ошириб, уларнинг зотини яхшилаш;

- фермалар хажми ва уларни жойлаштириш;
- чорва молларини турларига караб боқиш ва асрашни яхшилаш.

3. Моддий-техника базасини мустахкамлаш ва ундан фойдаланиш буйича:

- хужаликни машинала, техника ва асбоб-ускуналар билан таъминлаб бориш;
- ремонт базаларини ташкил этишни режалаштириш;
- кишлок хужалик экинларини етиштириш ва йигиштириш технологиясини аниклаш ва амалга ошириш.

4. Мехнат унумдорлиги ва ишчи кучларидан фойдаланиш буйича:

- ахолининг усиши ва ишчи кучларидан фойдаланиш;
- ахоли яшайдиган пунктлар ва уларни жойлаштириш.

5. Курилиш ва капитал жамгармалар буйича:

- коммунал турар-жой, маданий-маиший ва ишлаб чиқариш биноларининг хажми, курилиб фойдаланишга топшириш муддатларини режалаштириш.

Режалаштириш иши факат режа тузиш билан чегараланмасдан, балки режа курсаткичларининг тула бажарилишини таъминлашдан ҳам иборатдир.

Хужаликларда ишлаб чиқариш режаларининг аниқ бажарилиши устидан назорат қилишни яхши йулга қуймай туриб, унинг бажарилишини амалга ошириб бўлмайди. Шунинг энг яхши тузилган режа ҳам вақти-вақти билан текшириб турилмаса ёки бажаришга сафарбар қилинмаса, коғозда қолиб қетиши мумкин.

Режани назорат қилишда маълумотлар оддийгина солиштирилиб қолинмасдан, балки иқтисодий курсаткичлар буйича бажарилишини ҳам назорат қилиниши лозим. Шундагина хужаликнинг барча ишлаб чиқариш топшириқларига тугри баҳо бериш мумкин.

Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, кишлок хужалик ишлаб чиқаришда оператив ва жорий режалар каторида истикбол режаларни тузиш ҳам мумкиндир. Хозирги бозор иқтисодиетида кишлок хужалигида истикболни белгилаб берувчи курсаткичлар ердамида миллий ва амалии асосланган режалар тузиш ва уларни ишлаб чиқариш жараенларида куллашни режалаштириш, хужаликларнинг келажакда ривожланишга қўлаб қўйиш имкониятларни вужудга келтириб беради.

КХКФРда ва ишлаб чиқаришда истикбол режаларни тузишни режалаштириш ва унинг моҳияти шундаки, бу режалар ишлаб чиқаришда замонавий фан-техника ютуқларидан фойдаланишга имкон беради.

3.5. Кишлоқ хужалиги корхоналарида бизнес-режа тузишнинг иқтисодий асослари.

Бозор муносабатлари ривожланиб бориши билан иқтисодиётнинг бирламчи бугинларида (корхона, фирма, коопорация, уюшма ва хоказо) фаолият бизнес режага асосланади. У режалаштиришнинг аниқ ифодаланиши ҳисобланади.

Бизнес-режа тузишда бир катор таксидлар қўзда тутилади. Биринчидан, тадбиркор бизнес гоё (лойихаси)нинг тугрилиги ва реаллигини билишни уз олдиға максад қилиб қўяди. У ишни қандай бошлаш керак, нима ишлаб чиқариш керак, қанча, қандай ва қим учун ишлаб чиқариш керак бўлган махсулот саволларига жавоб олади. Булардан ташқари ишлаб чиқаришни қандай қилиб самарали юргизиш, тахликани қандай қамайтириш ва рақобатдан қандай устун бўлиш ҳақидаги маълумотларга ҳам эга бўлинади.

Иккинчидан банклар, хомийлар, инвесторлар ва шерикларига узларининг гоёларини асослаб беришни максад қилиб қўяди. Чунки гоёни молиялаштириш, унга кредит бериш ёки ҳиссадорлик асосида маблағ қуйиш улар зиммасида бўлади.

Учинчидан, бизнес-режа корхона ходимларига бизнес фаолиятининг мақсади, вазифалари ва келажақда унда иштирок этиш, бу лойиҳада қатнашишдан оладиган даромадларни билиш ҳам зарур.

Бизнес-режа бир йилга ва яқин истикбол (3-5 йил учун) тузилади. Бизнес гоёнинг муваффақиятли амалга ошиши унинг молиявий таъминланиши гаровидир.

Бизнес-режа турли хил шаклда ва мазмунда бўлиши мумкин лекин барча бизнес-режалар мазмун жиҳатдан қуйидаги таркибий тузилишлардаги бўлинмаларни ўз ичига олади:

- 1 Кискача мазмун ёки «хулоса» қисми.
- 2 Такдим қилинадиган махсулот (хизматлар) тавсифи.
3. Сотиш бозорини баҳолаш.
4. Ишлаб чиқариш режаси, унинг ташкилий ва таркибий тузилишини аниқлаш.
5. Тахлика ва хавфни баҳолаш.
6. Молиявий режа ва молиялаштириш стратегияси.
- 7 Корхонанинг ривожланиш истикболлари.

1. Бизнес-режанинг қискача мазмуни баён қилингандан кейин корхона ҳақидаги маълумотлар келтирилади (ташқил қилинган ва рўйхатдан ўтган вақти, хизмат курсатадиган банк, ташкилий бошқарув тузилиши, капитал таркиби ва ҳоказо).

2. Бу бўлимда такдим қилинадиган истеъмол хусусиятлари, рақиблар махсулотидан асосий фарқлари ва афзал томонлари, патент ва муаллифлик ҳуқуқлари билан ҳимоя қилинганлиги, нархлари ва сотишдан қутилинадиган фойда нормаси курсатилади, ҳамда товарнинг қурғазмалли тавсифи берилди.

3. «Сотиш бозорини баҳолаш» бўлими бозорни тадқиқ қилишга бағишланиб, бу корхонанинг маркетинг стратегиясига асосланади. Маркетинг режаси товарларнинг тарқалиш схемаси, реклама, товарлар ҳақида оммада ижобий фикр пайдо қилиш ва сотишни кенгайтириш чора-тадбирларини ўз ичига олади.

4 Ишлаб чиқаришни режалаштириш бўлимининг асосий вазифаси ташқил қилинадиган корхона керакли микдордаги товарларни зарур вақтда ва талаб қилинган сифат билан реал ишлаб чиқариш ҳолатидаги ҳисоб-китоб қилиш билан тасдиқлашдан иборат. Бу бўлимда қуйидагилар ёритилиши талаб қилинади:

Ишлаб чиқаришга хизмат қурсатиш қаерда ташқил қилинади? Қулланиладиган технология ва фойдаланадиган воситалар тури:

Бошқа корхоналар билан ишлаб чиқариш харажатлари ва истикболда уларнинг ўзгаришини баҳолаш:

Мазкур бўлим режалаштирилаётган корхонанинг ташкилий ва таркибий тузилиши аниқланади. Бунда корхонанинг кадрлар билан таъминланганлиги, турли категорияларда ишловчиларнинг иш ҳақи шакллари ва даражаси, корхонанинг мулк шакли ва ҳуқуқий статуси, корхонанинг ҳомийлари ва инвесторлари ҳамда уларнинг ҳуқуқлари баён қилинади.

5. «Тахлика ва хавфни баҳолаш» бўлимида режалаштирилаётган корхона фаолиятида учраш мумкин бўлган барча тусиқларга эътибор қаратилади ва уларни бартарф этиш йуллари моделлаштирилади. Булажақ хавфлар тасаввур қилиб қурилиб, улардан қутилиш йуллари ёки зарарни қамайтириш имкониятлари, корхона фаолиятига ёмон таъсир қурсатиши мумкин бўлган омиллар қурсатилади.

6. «Молиявий режа» бўлимида дастлаб сотиш ҳажмининг прогнози берилди ва бунда эгаллаш мумкин бўлган ... ҳамда ундаги шарт-шароитлар ҳақидаги маълумотлар келтирилади. Кейинги пул сарфлари ва тушумлари баланси, даромадлар ва

харажатлар жадвали, корхона активлари ва пассивлари йигма баланси ҳамда зарар курмасликка эришиш графиги баен килинади. «Молиялаштириш стратегияси»да молиявий маблагларни олиш манбалари, унинг микдори ва валюта турлари буйича таркиби аникланади, ҳамда маблагларни тулик кайтариш ва коплаш муддатининг кутилаётган вакти асосланади.

7. Бунда корхонанинг якин ва узок келажакдаги ривожланиш истикболлари башорат килинади. Корхонанинг истикболдаги ривожланишига холисона ва объектив бахо берилади. Бизнес-режада юкоридаги булимлардан ташкари кушимча равишда молиявий маблаглар ҳамда мажбуриятлар, фойда ва зарарлар хисоботи харажат ва унинг турлари (моделлар буйича) кабилар ҳам келтирилиши мумкин.

(Интернетдан) Т и Ассоциация Банков Узбекистана. www.tashkent.uz/section.htm?content_path%2Farticles%2Fbusiness_economics%2Fbusiness_economics (25 Кб)

Узбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Олий мажлисининг I-сессиясида сузлаган нуткида таъкидлаганидек «Келажакда банк, молия кредит тизимини такомиллаштириш ва уни жахон микёси даражасига кутариш алохида ахамият касб этиши керак» деган фикрларига амал килишимиз лозим.

Бугунги кунда банк ассоциацияси 25 та тижорат банкларини бирлаштириб, Узбекистон бозор иктисодиётида узига хос булган молиявий таъминот хусусиятига эга булиб, келажакда банк инфраструктурасини ривожлантиришда конуний химоялаш вазифаларини белгилайди ҳамда ассоциация аъзоларига кадрлар тайёрлаш ва илмий таъминот сохасида турли хизматлар курсатиш ва уларга мос булган конун йули билан химояланган база яратиш вазифаларини бажаради.

Мавзу буйича назорат саволлари:

1. Хужаликларда режалаштириш тизими кандай режаларни уз ичига олади?
2. Оператив режа нима ва унинг ахамияти?
3. Жорий режа нима ва унинг ахамияти?
4. Истикбол режа нима ва унинг ахамияти?
5. Прогнозлар кандай турларга булинади?
6. Истикбол режада олдиндан аниклаш кандай услубларга таянади?
7. Бизнес-режа нима ва уни тузишда нималарга ахамият берилади?
8. Бизнес-режанинг таркибий тузилишлари?
9. Ишлаб чиқаришни режалаштириш булимининг асосий вазифаси?
10. Бизнес-режанинг молиявий режа булимида нималар акс эттирилади?

4 – МАВЗУ: Кишлоқ хужалиги корхоналарида ишлаб чиқариш воситаларини режалаштириш ва улардан фойдаланиш.

РЕЖА:

- 4.1. Ишлаб чиқариш воситалари тушунчаси ва уларнинг таркиби.
- 4.2. Ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиш курсаткичлари.
- 4.3. Ишлаб чиқариш воситаларини такрор ҳосил қилиш.
- 4.4 Амортизация фонди ва уни ташкил этиш.
- 4.5. Машиналар системаси ва корхонанинг машина ва ускуналарга бўлган талабини аниқлаш.

Адабиётлар: 4, 5, 6, 14, 17, 18, 19, 21, 23, 26, 35

Таянч иборалар: ишлаб чиқариш воситалари, меҳнат предметлари, меҳнат воситалари, ишлаб чиқариш фондлари, асосий ва айланма фондлар, амортизация, фонд билан қуролланганлик, фонд қайтими, рентабеллик, моддий-техника базаси.

4.1. Ишлаб чиқариш воситалари тушунчаси ва уларнинг таркиби.

Моддий ишлаб чиқаришнинг ҳамма соҳаларида, шу жумладан кишлоқ хужалигида ишлаб чиқариш амалга оширилиши учун унинг уч омили бўлиши шарт. Булар:

1. Меҳнат
2. Меҳнат қуроллари
3. Меҳнат предмети

Меҳнат бу кишининг мақсадга мувофиқ фаолияти бўлиб, шу фаолият давомида кишилар меҳнат предметиға таъсир қилиб, уни уз эҳтиёжларига керак шаклга қиритишдир. Меҳнат бу меҳнатға қобилиятли инсонлар фаолияти.

Меҳнат предмети эса киши меҳнати йуналтирилган, киши меҳнати таъсир этаётган нарсалар, буюмлардир. Бу асосан хом ашёлар, кишлоқ хужалигида - уругчилик, ем-хашак, угит, ёш ва боқув молларидир.

Меҳнат воситалари ёки меҳнат қуроллари - меҳнатнинг узи билан меҳнат предмети уртасида воситачилик қилувчи, шу воситалар билан қуролланган ҳолда меҳнат предметиға таъсир этувчи, уни узгартирувчи буюмлардир. Кишлоқ хужалигида меҳнат воситаларига - тракторлар, турли машиналар, ускуналар, қуч берувчи воситалар, бинолар, иншоотлар қиради.

Меҳнат предметлари билан меҳнат воситалари (қуроллари) ишлаб чиқариш воситаларини ташкил этади.

Қийматға эга бўлган ишлаб чиқариш воситалари корхоналарда ишлаб чиқариш фондлари сифатида амал қилади. Ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи қучи, яъни ишлаб чиқаришнинг ҳар уч омили биргаликда ишлаб чиқариш қучларини ташкил қилади. Бу уч омил қанчалик ривожланган бўлса, юқори сифатли ва унумли бўлса, ишлаб чиқарувчи қучлар шунчалик ривожланган бўлади.

Орхонанинг ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқариш жараёнларида қатнашиши такрор ҳосил қилиниш хусусиятиға қура асосий воситаларға ва айланма воситаларға бўлинади.

Асосий воситалар (мехнат воситалари) деб узок муддат ишлаб чикаришда катнашадиган, яъни ишлаб чикаришнинг бир нчеа циклида катнашадиган уз кийматини тайёр булган махсулотга аста-секин утказиб борадиган, фойдаланиб булинганидан кейин уз шаклини узгартирмайдиган воситаларга айтилади.

Айланма воситал (мехнат предметлари) деб ишлаб чикаришнинг бир циклида катнашиб уз кийматини тайёр махсулотга бирданига, тула тукис утказадиган ва уз шаклини бутунлай узгартириб юборадиган воситаларга айтилади.

Асосий воситалар кишлок хужалиги корхоналарининг асосий фондлари сифатида намоён булади. Улар ишлаб чикаришга катнашувчи асосий фондларга ва ишлаб чикаришга катнашмайдиган (маданий-маиший) фондларга булинади.

Ишлаб чикаришга катнашадиган асосий фондлар уз навбатида :

- А) кишлок хужалигига тааллукли асосий ишлаб чикариш фондларига;
- Б) кишлок хужалигига тааллукли булмаган асосий ишлаб чикариш фондларига булинади.

Хозирги даврдаги хисоб-китоб ва иктисодий ишлар талабига кура кишлок хужалик ишлаб чикаришнинг тааллукли асосий фондлари куйидаги гурухларга булинади.

1. Бинолар
2. Иншоотлар
3. Утказувчи воситалар
4. Куч берувчи воситалар, тракторлар
5. Иш машиналари ва ускуналари
6. Транспорт воситалари
7. Улчов асбоблари ва лаборатория ускуналари
8. Иш ва махсулдор хайвонлар
9. Куп йиллик дарахтлар
10. Хужалик ва ишлаб чикариш инвентарлари ва хоказо

Кишлок хужалигига таааллукли булмаган ишлаб чикариш асосий воситаларига кайта ишлаш саноати, капитал курилиш, савдо ва таъминот сохаларининг асосий воситалари киради. Ишлаб чикаришга тааллукли булмаган яъни маданий – маиший, уй-жой сохаси воситаларига уй-жой фонди, маиший ва маданий иншоотлар, коммунал хужалик, согликни саклаш, жисмоний тарбия, маориф сохалари фондлари киради.

4.2. Ишлаб чикариш воситаларидан фойдаланиш курсаткичлари.

Кишлок хужалик корхоналари ишлаб чикариш воситаларидан фойдаланишни тахлил килишда улардан самарали фойдаланиш йулларини белгилашда куйидаги курсаткичлардан фойдаланилади.

1. Корхона ишлаб чикариш фондларининг таркиби. Фондлар айрим турларининг жами фондлар таркибидаги салмоги (фоизда).
2. Ишлаб чикаришнинг фондлар билан таъминланганлиги (Фт)

$$\Phi_{тк} \frac{A\Phi}{e_p}$$

Бунда: АФ- кишлок хужалигига тааллукли асосий фондлар.

e_p - кишлок хужалигига ярочки ерлар

3. Фонд билан курулланганлик (Φ_k)

$$\Phi_k = \frac{A\Phi}{M}$$

Бунда: М- меҳнат (уртача йиллик ходимлар сони)

4. Фонд кайтими яъни ҳар юз сумлик асосий фондларга етиштирилган ялпи маҳсулот (ФК)

$$\Phi_K = \frac{ЯМ}{A\Phi} \times 100$$

Бунда: ЯМ-ялпи маҳсулот

5. Фонд сизими, яъни ҳар бир юз сумлик ялпи маҳсулотга тугри келадиган асосий фондлар киймати (ФС)

$$\Phi_C = \frac{A\Phi}{ЯМ} \times 100$$

6. Фондларга нисбатан рентабеллик, яъни фондларнинг самарадорлиги (P_ϕ)

$$P_\phi = \frac{CD \approx \Phi}{A\Phi + АйВ}$$

Бунда: СД – соф даромад

Φ – фойда

АйВ – айланма вақти

7. Айланма воситаларнинг айланиш коэффициентини (АйВК)

$$АйВК_k = \frac{ПТ}{АйК}$$

ПТ – бир йиллик пул тушуми

АйК – айланма воситалар, йиллик ҳолда

8. Айланма воситалар айланиши куни (АйВАК)

$$АйВАК_k = \frac{АйВК}{365}$$

Кишлоқ хужалиқ корхоналарининг ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиш жараёнида ҳам натура ҳолда ҳамда киймат улчовида (пулда) ҳисобга олиб борилади ва режалаштирилади.

4.3. Ишлаб чиқариш воситаларини такрор ҳосил қилиш.

Ишлаб чиқариш воситаларига миқдор ва сифат жиҳатдан баҳо бериш мақсадида натура ҳолда ҳисобга олиб борилади. Ишлаб чиқариш воситаларини такрор ҳосил қилиш, уларни ташкил этиш учун керак буладиган маблағларни режалаштириш ва сарф қилиш учун улар киймат (пул) билан ҳисоблаб борилади.

Корхонанинг асосий воситалари дастлабки кийматда, қолдиқ кийматда ва тиклаш кийматида баҳоланади.

Дастлабки киймат асосий воситани шакллантириш, хужалиқни келтириш, ишга тушириши билан боғлиқ булган хақиқий харажатларни ифода қилади. Дастлабки кийматга асосий фонд сотиб олиш, қуриш, хужалиққа келтириш, урнатиш ва ишга тушириш сарф харажатлари қиради.

Колдик киймат асосий воситали кийматидан фойдаланиш муддатида унинг эскириш қисмига тугри келадиган ажратмани чегаралаб ташлангандан кейин колган қисмига (дастлабки киймат минус эскирган учун ажратилган киймат).

Тикланган киймат. Асосий воситалардан фойдаланиш давомида маълум йиллар ичида шу асосий воситаларнинг баҳоси узгаради. Шунинг учун турли йилларда ташкил этилган асосий воситаларда дастлабки ва колдик киймати (улар натура жихатидан бир хил булса ҳам) турлича булиб иктисодий ишларни, махсулот таннархини тугри хисоблаш ва режалаштириш, махсулотларга тугри баҳо белгилаш ишларини кийинлаштиради. Шунинг учун ҳукумат томонидан маълум муддатларда асосий воситалар қайта баҳоланиб, турли йилларда танилган уларнинг қиммати и ҳозирги баҳоларда белгиланиб тиклаш кийматида акс эттиралади.

Асосий воситаларни қайта баҳолаш, илантириш, ҳисоб ишларини яхшилаш, улардан самарали фойдаланиш тадбирларини тугри белгилаш имконини беради. Асосий воситаларни такрор ҳосил қилишнинг асосий манбаи уларнинг эскирган қисмига ёзилган ёки ажратилган амортизация ажратмаси ва шу амортизация ҳисобига ҳосил буладиган амортизация фондидир.

Асосий воситаларнинг эскириши икки хил булади:

1. Жисмоний эскириш
2. Маънавий эскириш

Жисмоний эскириш уз навбатида икки хил, яъни асосий воситанинг бевосита ишга катнашимш жараёнида эскириши булса, иккинчиси ишга катнашмасдан об-хавонинг таъсирида эскириши тушунилади.

Маънавий эскириш эса ишга ярокли воситани унга караганда унумлироқ ёки арзонроқ воситага нисбатан кийматини пасайишидан иборат. Эскириш техникавий тушунча булиб унинг иктисодий мазмунини амортизация тушунчаси ташкил этади. Шунинг учун асосий воситанинг амортизация ажратмасини ташкил этишда уни хажмини белгилашда, жисмоний ҳам маънавий эскириш даражаси ҳисобга олинади.

4.4. Амортизация фонди ва уни ташкил этиш.

Амортизация ажратмаси асосий воситаларни тиклаш, қайта тиклаш, ремонт қилиш ва модернизациялаш учун ишлаттилади. Йиллик амортизация ажратмаси белгиланган амортизация нормасига асосан ҳисобланади. Йиллик амортизация нормаси асосий воситанинг дастлабки кийматига асосан белгиланиши мумкин. Дастлабки даврда амортизация нормасини белгилаш учун йиллик амортизация суммасини белгилаш талаб этилади. Бу қуйидагича аниқланади:

$$A_{\text{сум}} = \frac{ДК + КР + М + Т - ТХ}{М}$$

Бунда: Асум - амортизациянинг йиллик суммаси

ДК - дастлабки киймат

КР - капитал ремонт киймати

М - модернизация суммаси

Т - тугатишдан келган даромад

ТХ - тугатиш харажтлари

М - фойдаланиш муддати

Мисол: тракторнинг дастлабки киймати 5,0 млн, капитал ремонт харажатлари 3 млн, тагитш харажатлари 0,2 млн, тугатишдан келган даромад 0,2 млн фойдаланиш муддати 7 йил. Бунда:

$$A_{\text{сум}} = \frac{5,0 + 3 + 0,2 - 0,2}{7} = \frac{8}{7} = 1,14 \text{ млн}$$

Бунда йиллик амортизация нормаси A_n :

$$A_n = \frac{A_{\text{сум}} \times 100}{ДК} = \frac{1,14 \times 100}{5} = 22,5\%$$

Автомобилларда т тула тиклаш учун дастлабки кийматдан, капитал ремонт учун эса дастлабки кийматидан хар 1000 км босиб утган йули учун норма белгиланади.

4.5. Машиналар системаси ва корхонанинг машина ва ускуналарга булган талабини аниқлаш.

Асосий ишлаб чикариш воситалари таркибида механик ишлаб чикариш воситалир жуда катта ахамиятга эга. Ишлаб чикарувчи кучларнинг ривожланиши энг ааввало мехнат куролларининг такомиллашуви билан боглик. Чунки механик мехнат куроллари мехнат унумдорлигининг кеский ошувига, ишлаб чикариш куламининг кенгашига, махсулот бирлигига харажатларнинг кискарувиге олиб келади.

Механик ишлаб чикариш воситалари таркибида тракторлар ва куч берувчи машиналарнинг урни бекиёс. Лекин иш машиналари уларнинг хусусияти, таркиби кишлок хужалиги экинларига ишлов бериш технолгиясини таркиб топтиришда асосий омилдир. Чунки иш бажарувчи машиналарнинг хусусияти, уларнинг самарадорлик курсаткичларига кура куч юерувчи машиналарни яратиш талаб этилади. Кишлок хужалигини механизациялаштириш ва автоматлаштириш турлди машиналарни бир тартибда - системада куллашни талаб этади. Кишлок хужалигидаги айрим иш жойларида механик воситаларни якка тартибда кушилиш жараёнларига механизациялаш дейилади.

Иш жараёнларини купчилигида ва айникса асосий жараёнларида механик воситаларни куллаш, ишларни кул урнига машинада бажариш комплекс механизациялаш дейилади.

Махсулот ёки унинг айрим асосий кисмини етиштириш билан боглик хамма иш жараёнларини кул мехнати иштирокисиз, факат машиналар ёрдамида бажарилиши автоматлаштириш дейилади. Бирон-бир махсулот етиштиришда комплекс механизация ёки автоматлаштиришни амалга ошириш учун машиналар системаси булиши керак.

Кишлок хужалигида машиналар системаси бу бирон-бир махсулот етиштириш жараёнидаги узаро кетма-кет келадиган иш жараёнларида кулланиладиган бир-бирини тулдирвадиган микдори ва унуми жихатидан бир-бирига мутаносиб келадиган турли иш бажарувчи ва куч берувчи машиналарнинг узаро бирлиги ёки йигинидир.

Кишлок хужалигида машиналар системаси турли тармоқларда экинлар группалари буйича турлича булиб уларда кулланиладиган технологик хусусиятидан келиб чиқади. Технологияни тубдан узгариши уз навбатид а машиналар системасига узгартиришлар киришини такоза килади. Кишлок хужалигида машиналар системасини яратишда унга куйиладиган талабларни хисобга олиш керак. Булар куйидагича:

1. Системага киритилган машина ускуналарининг сони, унуми жихатидан бир-бири билан уйгунлашган булиши, иш бажарувчи машиналарнинг узаро ва иш берувчи машина кувватига мос келиши.

2. Иш бажурвчи машиналар комбинациялашган булиши, яъни бир машинанинг узида бир вақтда бир неча жараённи бажариши мумкин булишини таъминланиши.
3. Иш ва куч берувчи машиналарнинг универсаллигини ошириш, яъни машина ускуналарини турли экинларда, турли иш жараёнларида фойдаланиш.

Корхона бизнес режаларининг муваффақиятли бажарилиши машина ва ускуналарга булган талабни тугри аниклашга боғлиқ. Корхонанинг машина ва ускуналарга булган талаби корхонанинг ихисослашишига, жойлашишига, интенсивлик даражасига, эришилаётган ва режалаштирилаётган меҳнат унумдорлиги даражасига ҳамда мавжуд иқтисодий ва ижтимоий вазиятга, бажарилиши кузда тутилган ишлар ҳажмига ва уларни бажариш муддатларига боғлиқ.

Корхонанинг машина ускуналарига булган талаби жорий йилга ва истикболга булган талабдан иборат. Талабни аниклашда энг аввало куч берувчи машинага, яъни тракторга, комбайнга ва узи юрар машинага булган талаб аникланади. Тракторга булган талаб жорий йил учун унинг жисмоний улчовида, истикбол учун эса шартли улчовда аникланади. Шартли улчов сифатида эталон трактор ҳамда трактор тонна – классификация қабул қилинган.

Мавзу буйича назорат саволлари:

1. Меҳнат предмети таркибига нималар киради?
2. Меҳнат воситалари деганда нимани тушунаси ва уларга нималар киради?
3. Ишлаб чиқариш воситалари нима?
4. Асосий ва айланма воситалар тушунчаси?
5. Асосий ва айланма воситалар таркиби ва уларни такрор ҳосил қилиш деганда нимани тушунаси?
6. Асосий воситалардан фойдаланиш иқтисодий курсаткичларига қайсилар киради?
7. Асосий воситаларнинг эскириши деб нимага айтилади ва қандай турларга бўлинади?
8. Амортизация нима ва у қандай аникланади?
9. Механизациялаш, комплекс механизациялаш ва автоматлаштиришга таъриф бериш?
10. Корхонанинги машина ускуналарга булган талаби қандай аникланади?

5 – МАВЗУ: КИШЛОҚ ХУЖАЛИГИДА ЕРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШНИ РЕЖАЛАШТИРИШ РЕЖА:

- 5.1. Кишлоқ хужалигида ер ишлаб чиқариш воситаси эканлиги, кишлоқ хужалиги яроқли ерлар тушунчаси.
- 5.2. Кишлоқ хужалиги яроқли ерларни ташкил этиш ва жойлаштириш.
- 5.3. Ердан фойдаланишни режалаштириш ва экинлар буйича тақсимлаш.
- 5.4. Дехқончиликда технологик карталар ва оператив режалар тузиш.
- 5.5. Дехқончилик тармоғини режалаштиришда ички хужалик ҳисобига амал қилиш ва унинг аҳамияти.

Адабиётлар: 1, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 12, 19, 21, 23, 26, 46

Таянч иборалар: кишлок хужалиги, дехкончилик, режалаштириш, ердан фойдаланиш, технологик карталар, оператив режалар, агротехник тадбирлар, хужалик хисоби, ялпи махсулот, ихтисослаштириш, интенсивлаштириш, интенсив технология.

5.1. Кишлок хужалигида ер ишлаб чиқариш воситаси эканлиги, кишлок хужалиги ярқли ерлар тушунчаси..

Кишлок хужалиги корхоналарида ер нафақат корхонанинг жойлашиш худуди, шу билан бирга ишлаб чиқаришнинг энг зарурий воситаларидан бири сифатида катнашади. Ер энг аввало табиат махсули булиб, дастлабки кишилар меҳнати махсули эмас ва уни бошқа воситалар билан алмаштириб булмайди. Ер инсонлар учун табиатдан яратилган энг буюк неъмат булиб, у инсонларга яшаш учун озик-овқат ва бошқа истеъмол воситалари етиштириб берувчи ишлаб чиқариш воситаси хисобланади.

Ерни ишлаб чиқариш воситаси сифатида узига хос хусусияти қуйидагилардан иборат:

1. Ер табиатдан чекланган, уни инсонлар хоҳлаганича ярата олмайди.;

2. Ердан тугри фойдаланилганда уз унумдорлигини ошириб боради;

Ердан бошқа ҳамма воситалар ундан фойдаланиш давомида эскиради ва вақт утиши билан уз унумини йукотиб бошқа янгиси билан алмаштирилади. Ер эса ундан тугри ва оклиона фойдаланилганда уз унумини ошириб боради. бу ер унумдорлигини , экинлар хосилдорлигини ошириб боришда намоён булади.

Ерга ишлов бериш, мураккаб машиналар, илгор технологиясини жорий қилиши орқали кишилар ерга, ундаги экинларга таъсир этиб, уларнинг хосилдорлигини оширади. Шундай қилиб ер кишлок хужалиги ишлаб чиқариш жараёнида фақат меҳнат предмети ёки меҳнат йуналтирилган восита сифатида катнашиб қолмасдан, асосий восита сифатида экинларга таъсир этувчи восита сифатида катнашади. Шунинг учун ер кишлок хужалик ишлаб чиқаришнинг энг асосий ишлаб чиқариш воситасидир. Ерни табиатдан чекланганлиги, унинг унумдорлигини ошириб бориш имкониятининг мавжудлиги, шу имкониятни руёбга чиқариш учун ернинг табиий унумдорлигини, хусусиятларини хисобга олган ҳолда унга муносабатда булишни такоза этади.

Ернинг табиий хусусиятлари кишлок хужалигини ташкил этишда ва уни ривожлантиришда катта аҳамият касб этади. Аммо ҳал қилувчи омил бу иқтисодий шарт-шароитлардир. Иқтисодий тадбирларни тугри амалга ошириш кишлок хужалиги ишлаб чиқаришнинг интенсив асосда олиб боришга, ернинг ҳар бирлигидан кам меҳнат ва маблағ сарф қилиш орқали энг куп кишлок хужалик махсулотлари етиштириш имкониятини беради.

Ҳалқ хужалигининг тармоқларида ерни аҳамияти турлича. Агар саноатда ер уларнинг жойлашиш урни булиб хисобланса, кишлок хужалигида эса нафақат ер кишлок хужалик корхоналарининг жойлашиш урни вазифасини утайди. Балки меҳнат предмети ва меҳнат воситаси вазифаларини бажаради. Кишлок хужалигида ернинг унумдорлиги биринчи уринда туради.

Ер фонди деб, маълум бир мамлакат ёки хужалик худудидаги барча куруклик ва сув ости ер майдонларини йигиндисига айтилади. Ўзбекистон ер майдони 44,7 млн.га 1924 йили Ўзбекистоннинг ер майдони 44,7 млн.га аҳоли эса уртача 4 млн. 1 кишига тугри келадиган ер майдони 11,1 га ерга тугри келади.

1998 йилга келиб аҳоли сони 24 млн.га етди, ер майдони эса узгармасдан қолди. Бу йилга келиб 1 кишига тугри келадиган ерлар 1,9 га Бу курсаткичлар шуни ифодалайдики йилдан-йилга бир кишига тугри келадиган ер майдони қисқариб бормоқда, ернинг қиммати ошиб бормоқда. Булар эса ердан фойдаланиш самарадорлигини оширишни муҳим вазифа қилиб қуяди. 1998 йил

кабул килинган ер кодексига асосан Ўзбекистонда ер фонди фойдаланиш даражасига қараб қуйидаги тоифаларга бўлинади:

- қишлоқ хужалиги учун (жамоа ширкат хужаликлари, дехкон хужаликлари, фермер хужаликлари, ижара хужаликлари);
- шаҳар ва посёлка учун ажратадиган ерлар;
- турли хил ер ости бойликлари, куриқхоналар ва бошқа дам олиш учун ажратадиган ерлар;
- урмон хужалиги учун ажратадиган ерлар;
- сув хужалиги учун ажратилган ерлар;
- давлат захирасидаги ерлар.

Қишлоқ хужалигида фойдаланиладиган ерлар сифат ва миқдор жиҳатдан ҳисобга олиниб борилади. Бунинг учун хужаликда ҳар йили 1 ноябрда ер баланси тузилади. Ер балансини ҳисоблашда ернинг факат миқдор томонини эмас, балки унинг сифат жиҳатини ҳам эътиборга олиш керак. Бу масаланинг моҳияти шундан иборатки, ерлар миқдор жиҳатидан бир хил бўлса ҳам унинг хусусияти ҳар хил бўлади. Бу эса ерларни солиштирма баҳолашни тақозо этади. Ана шу вазифани тўпрокни банитирофка қилиш бажаради. Банитирофканинг асосий мақсади ҳосилдорликни аниқлашдан иборатдир. Банитирофка одатда 100 балл системасидан олиб борилади.

5.2. Қишлоқ хужалиги яроқли ерларни ташкил этиш ва жойлаштириш.

Ердан тула ва самарали фойдаланиш ташкил этиш учун ер тузиш ишлари утказилади. Ер тузиш ер тугрисидаги қонун ҳужжатларини амалга оширишга, ерлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза этишни ташкил қилишга, ер ресурсларини ҳисобга олиш ва баҳолашга, қулай экологик муҳитни вужудга келтиришга, ер тузиш ишларини ҳудудудий ички хужалик режаларини тузишга қаратилган тадбирлар тизимини уз ичига олади.

Ер тузиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қарорига ёки юридик ва жисмоний шахсларнинг аризаларига мувофиқ амалга оширилади.

Ер тузиш истикболига мулжалланган, лойihalаш олидидан, хужаликлараро ҳамда ички хужалик ер тузиш ишларига бўлинади. Истикболга мулжалланган ҳамда лойihalаш олдидан амалга ошириладиган ер тузиш ишларига қуйидагилар қиради:

1. Республика ва унинг минтақалари ер - сув ресурсларидан фойдалани ва уларни муҳофаза қилиши чизмаларини ишлаб чиқиш.
2. Туманлар ва вилоятларнинг ер тузилиши чизмаларини ишлаб чиқиш.
3. Тўпрок унумдорлигини ошириш билан боғлиқ бўлган истикболга оид прогнозларни ҳамда дастурларни ишлаб чиқиш.
4. Табиатни муҳофаза қилиш куриқхоналар ташкил ва уларнинг чегараларини белгилаш.

Қишлоқ хужалигиг яроқли ерлар деганда бевосита қишлоқ хужалигига таалукли бўлган, сурункали қишлоқ хужалик маҳсулотлари етиштириш учун фойдаланиладиган ерлар тушунилади. Қишлоқ хужалиги ерларига экинзорлар, яъни доимо дон ва бошқа далачилик экинлари экиладиган ерлар, боғлар яъни доимо қупчилик мевали дарахтлар экиладиган ерлар, яйловлар-доимо чорва моллари бокиладиган ерлар, пичанзорлар-доимо пичан уриб олиш учун фойдаланиладиган ерлар қиради.

Хужалик ер майдонларининг тариқиб ва узаро нисбати доимо бир хил бўлмайди. Ишлаб чиқарувчи қучларнинг ривожланиши аҳоли эҳтиёжларининг ушиб бориши билан у ҳам доимо узгариб боради.

5.3. Ердан фойдаланишни режалаштириш ва экинлар буйича таксимлаш.

Ер худудини режалаштириш деганда, корхонани унинг булинмалар ташки чегаралари, тегишли кишлок хужалигига ярокли ерларни корхона территориясида жойлаштириш, алмашлаб кэиш, ахоли пунктларига, йул ва сув шахобчаларини ташкил ва корхона худудида жойлаштириш тушунилади. Корхона ер территориясини тугри ташкил этиш, ер майдонларидан тугри, тула ва унумли фойдаланиш таъминловчи асосий шартлардан бири булганлиги учун бу ишга катта эътибор берилади. Ердан фойдаланилганлигини учун яна ер солигининг жорий этилганлиги бу масаланинг долзарблигини янада оширади. Давлат ердан фойдаланишларига хамда кишлок хужалик корхоналарига конунда белгиланган тартибда ер участкаси ажратиб берилди.

Ер участкаси – ер фонидининг кайд этилган чегарага, майдонга, жойлашиш манзилига, хукукий режимига хамда давлат ер кадастри ва ер участкасига булган хукукларига давлат руйхатидан утказиш хужжатлари акс эттириладиган бошка жихатларга эга булган муайян кисми.

Мулажалланган фойдаланиш максадларига кура мустакил ер участкаларига булиниши мумкин булмаган мустакил ер участкалар булинмайдиган ер участкаси хисобланмайди.

Кишлок хужалик корхоналари ер территорияларини режалаштиришда ва ташкил этишда куйидаги тамойилларга амал килишлари керак:

1. Ерни умум халк давлати мулки эканлиги ва ердан фойдаланилганлиги учун тулиб бориши. Хар бир корхона ердан фойдаланишни давлат томонидан назорат килиб турилишини эса саклаш керак.
2. Ер территориясининг доимийлиги яъни ер ва ундан фойдаланувчилар «Ер кодекси»га биноан абадий фойдаланиш учун (дехкон, фермер хужаликларига) ёки узок муддатга (ширкат хужалик) 40 йилдан кам булмаган муддатга ижарага берилади.

Ерни ундан фойдаланувчилар учун абадий ва узок муддатга берилиши, ерни тубдан яхшилаш, тупрок унумдорлигини ошириш билан боглик булган йирик тадбирларни амалга ошириш, уларни натижасидан манфаатдор булишни таъминлайди. Бу эса тупрок унумдорлигини узок муддат саклашга кишлок хужалигини интенсив асосда ривожланиб бориш имкониятини беради.

Корхонани ташкил этиш учун унга ер майдонининг ажралишида унинг ташки чегараларини белгилашда энг максадга мувофик геометрик шаклини танлаш керак булади. Бунда шу корхона ташкил этилаётган худуднинг рельефи, табиий ёки сунъий тусикларнинг мавжудлиги эътиборга олинади. Лекин бир хил шароит булганда, иктисодий ва ижтимоий талабларга купрок жавоб берадиган геометрик шакл танлаш керак. Масалан, доира, ярим доира, учбурчак, квадрат, тугри туртбачак ва хокоза. Хажми унча катта булмаган корхона ер территорияси учбурчак, квадрат шаклда ва битта ахоли пунктдан иборат булгани маъкул. Йирик, бир неча ахоли пунктдан иборат хужаликни ер территорияси тугри туртбурчак шаклида булгани маъкул.

5.4. Дехкончиликда технологик карталар ва оператив режалар тузиш.

Дехкончиликда, дала ишларини ташкил этиш ва режалаштиришнинг технологик карталарга асосан олиб борилади. Технологик карталарда маълум бир усимликни экиш, устириш ва унинг хосилини йигиштириб олиш билан боглик булган барча ишлар катъий биринкетинлик билан езилади.

Сунгра хар бир ишни бажариш технологияси ишнинг сифати, микдори, шу ишни бажаришда ишлатиладиган тракторнинг маркаси, кишлок хужалик техникасининг маркаси, ишни бажариш муддати, ишнинг бирлигига сарфланадиган ёгилги нормаси ва жами ишга сарфланадиган ёгилги микдори, иш бирлигига сарфланадиган мехнат сарфи, иш буйича келтирилган харажатлар баен килинади. Технологик карталар уз навбатида хужаликнинг бизнес-режасининг хисоб-китоб кисми хисобланади.

Технологик карталар асосида маълум бир махсулотни ишлаб чиқариш бўйича барча сарф-харажатлар, махсулот таннархи, меҳнат унумдорлиги аниқланади.

Дала ишларини ташкил қилиш технологик карталарга асосан олиб борилади. Режалаштиришда ҳам технологик карталар ва оператив режалар тузиш ҳар томонлама ҳисобга олинishi керак. Технологик карталарда маълум бир усимликни экиш, устириш ва унинг ҳосилини йиғиштириб олиш билан боғлиқ бўлган барча ишлар катъий бирин-кетинликда езилади. Дехкончиликда тузиладиган технологик карта ҳар бир экин тури бўйича алоҳида тузилган бўлиб, қуйидаги босқичлардан иборат бўлади:

- хайдаладиган ер майдонларининг ҳажми;
- ерларни текислаш ва экишга тайерлаш;
- экинни экиш;
- экинни сугориш;
- экин учун ишлов бериш;
- техника билан ишлов бериш;
- кулда ишлов бериш;
- минерал угит бериш;
- маҳаллий угит бериш;
- экинларни сугориш, вегетация даврида бажариладиган ишлар;
- ҳосилни йиғиб-териб олиш;
- олинган ҳосилни ташиш;
- ҳосилдан тозаланган майдонларни йиғиштириш;
- ерни хайдаш;
- сугориш;
- шурни ювиш учун бостириб сугориш;
- келгуси йил учун (бостириб сугориш) тайерлаб қуйиш.

Тузилган технологик карталарда оператив режаларни тузиш ҳамда бу режаларни бажарилишида ишончли имкониятларни кулга киритиш катта аҳамиятга эга. Дехкончилик тармогидаги оператив режа уз вақтида бажарилмаслиги оқибатида йиллик ишлаб чиқаришга салбий таъсир қурсатилади. Шунинг учун, Дехкончилик тармогида фаолият қурсатувчилар ҳар бир ишни оператив, яъни зарурий вазифалар деб ҳисоблашлари лозим. Дехкончиликда оператив режаларга қуйидагиларни мисол қилишимиз мумкин-уруғ экиш вақти, ишлов бериш, сугориш, ҳосилни йиғиб олиш ва ҳоказолар, яъни оператив қиска муддатда бажариладиган ишлар.

Технологик карталар ва оператив режалар бир-бирига узвий боғлиқ бўлади.

5. 5. Дехкончилик тармогини режалаштиришда ички ҳужалик ҳисобига амал қилиш ва унинг аҳамияти.

Дехкончилик тармогини режалаштиришда ички ҳужалик ҳисобига амал қилишнинг аҳамияти шундаки, кишлок ҳужалигининг мавсумийлиги, табиий иқлим шароитларининг қулай ва ноқулайликлари, ҳамда ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида кишлок ҳужалик қорхоналаридаги қатор муаммоларни қелишида ички ҳужалик ҳисоби уларни ҳал қилиш учун ердан беради. Ички ҳужалик ҳисобининг 5 та принципи ҳам мавжуд бўлиши керак, яъни узини-узи маблағ билан таъминлаш, моддий рағбатлантириш, пул билан назорат қилиш, рентабелликни ошириш ва ички режаларини чуқур таҳлиллар асосида тузиш.

Дехкончилик кишлок ҳужалигининг муҳим тармоғи бўлиб, у галлачилик, картошқачилик, пахтачилик, озика ишлаб чиқариш, боғдорчилик, узумчилик каби мураккаб тармоқларнинг катта

группасини уз ичига олади. Уларнинг ҳар бири ҳаёт учун зарур булган озик-овкат маҳсулотлари, саноатнинг купгина тармоклари учун эса кимматбаҳо хом-ашё етказиб беради. Бу маҳсулотларга булган талаб ва эҳтиёж йилдан-йилга ошмоқда.

Халқимизнинг талаб ва эҳтиёжларини кондиритиш учун эса кишлок хужалик корхоналари ва уларнинг тармоқларини, шунингдек, дехқончилик соҳасини иқтисодий таҳлил қилиб бориш катта аҳамиятга эга. Таҳлил қилиш хужалик фаолиятини ҳар томонлама урганишга, мавжуд имқониятларни аниқлаш ва шу асосда арзон ва куп ялпи дехқончилик маҳсулотларини етиштиритиш имқониятини яратишга олиб келади.

Хужаликнинг дехқончилик тармоғини таҳлил қилишга оид асосий вазифалар қуйидагилардан иборат: режанинг бажарилиши даражасини барча курсаткичлар буйича, яъни ялпи маҳсулот етиштириш, экин майдонлари, ҳосилдорлик, агротехника тадбирлари ва бошқалар буйича аниқлаш, таҳлил қилинаётган хужалик курсаткичларини илгор хужалик маълумотлари билан такқослаш; маҳсулот чиқишга турли омилларнинг таъсир этиш даражасини, яъни экин майдонларини кенгайтириш ва ҳосилдорликни купайтириш имқонини берадиган ёки ишлаб чиқариш фаолиятига салбий таъсир этадиган сабабларни аниқлаш. Шунингдек, дехқончиликда ялпи маҳсулот етиштиришни купайтиришда фойдаланилмаган имқониятларни аниқлаш ва ҳисоблаб чиқиш ҳамда уларни ишлаб чиқариш фаолиятига жалб қилишга доир аниқ таклифларни киритиш вазифаларидан иборатдир.

Ялпи дехқончилик маҳсулотларини купайтириш ички имқониятларгагина боғлиқ булмай, балки агротехника чора-тадбирлари режасининг тугри бажарилишига ҳам боғлиқдир. Дехқончилик экинларининг ҳосилдорлигига, бинобарин, унинг ялпи ҳосилига агротехника тадбирлари катта таъсир курсатади. Шу сабабли дехқончилик маҳсулотлари режасининг бажарилишини таҳлил қилаётганда хужаликлар белгиланган комплекс агротехника коидалари бажарилган ёки бажарилмаганлигини ҳам ҳисобга олиб бориш лозим. Бунда: экинлар қачон экилганлиги, қай вақтда уғитланганлиги, улар қандай йиғиштириб олинганлиги, умуман агротехника ишлари режаси қандай бажарилганлигига баҳо берилиши керак.

Ўзбекистон ҳуқумати дехқончилик тармоқлари олидига қуйидаги асосий вазифаларни қуйган:

1. Дехқончилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни мунтазам равишда купайтириш, маҳсулот ишлаб чиқариш суръатлари аҳолининг узиш суръатларидан 2-3 марта ортиқ булиши керак.

2. Пахта, дон ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг купайтириш ва Ўзбекистон мустақиллигини таъминлаш.

3. Дехқончиликни интенсифлаштириш, интенсиф технология жорий қилиш ва хоказолар.

Кишлоқ хужалик корхоналарини дехқончилик соҳасидаги йуналишларини белгилашда хужаликнинг чорвачилик соҳасидаги шарт-шароитлар ва маҳсулотларни қайта ишлаш имқониятлари ҳисобга олинади. Бунда ташқари дехқончилик тармоғини режалаштиришда хужаликнинг ихтисослашганлик ҳолати асос булади. Дехқончилик соҳасини режалаштирилган ишлари муваффақиятли бажариши учун унинг ердан фойдаланиш даражасига ҳам боғлиқ. Дехқончилик соҳасини режалаштиришда асосий вазифалар булиб, қуйидагилар ҳисобланади:

1. Хужаликнинг ихтисослашуви ва ердан фойдаланишнинг кадастр баҳоси.

2. Хужаликнинг сув ресурслари, асосий фондлари ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси.

3. Хужалик ерларининг экинлар буйича таксимланишида муаммоларни ҳисобга олиш.

4. Хужаликда чорва молларининг бош сони, уларнинг турлари, маҳсулдорлиги ва хужалиқбалансини ҳисобга олиш.

5. Хужаликнинг жами етиштириладиган махсулотларни сотиш, қайта ишлаш ва ички таксимлашни ҳисобга олиш.
6. Дехкончилик тармоғини ривожланишдаги жорий ва келгуси давр харажатлари.

Мавзу буйича назорат саволлари:

1. Кишлоқ хужалигида яроқли ерлар деб қандай ерларга айтилади?
2. Ўзбекистонда сугориладиган ерлар қанчани ташкил қилади?
3. Кишлоқ хужалиги ерларининг самарадорлиги қайси йуллар билан оширилади?
4. Ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш самарадорликка таъсир қурсатадими?
5. Ер фонди деб нимага айтилади?
6. Ер балансини ҳисоблашда нималарга эътибор берилади?
7. Технологик карталарда нималар берилади?
8. Ўзбекистонда ер фонди фойдаланиш даражасига қараб қандай тоифаларга бўлинади?
9. Дехкончилик ишларини режалаштиришдаги асосий вазифалар?
10. Технологик карталар ва оператив режалар бир-бирига қандай боғлиқ?

6- МАВЗУ: ЭКИН МАЙДОНЛАРИ ВА КИШЛОҚ ХУЖАЛИК ЭКИНЛАРИНИНГ ХОСИЛДОРЛИГИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ РЕЖА:

- 6.1. Дехкончилик ишлаб чиқариш режасининг тузилиши.
- 6.2. Экин майдонлари таркибини режалаштириш.
- 6.3. Дехкончиликда экинларнинг ҳосилдорлигини режалаштириш.
- 6.4. Дехкончилик махсулотларини етиштиришнинг таҳлил қилинишидаги вазифалар.
- 6.5. Ердан фойдаланишни режалаштириш ва экинлар буйича таксимлаш

Адабиётлар: 3, 4, 7, 11, 17, 21, 23, 24, 25, 26, 36, 37, 45

Таянч иборалар: экин майдони, ҳосилдорлик, дехкончилик, ялпи махсулот, дехкончиликда ишлаб чиқариш харажатлари, молия режаси, иқтисодий унумдорлик, ялпи ҳосил, интенсивлаштириш.

6.1. Дехкончилик ишлаб чиқариш режасининг тузилиши.

Дехкончилик ишлаб чиқариш режасининг таҳлил қилиш хужалик фаолиятини иқтисодий таҳлил қилишнинг асосий турларидан биридир. Дехкончиликда ялпи махсулот етиштириш ва ҳосилдорлик режасининг бажарилиши курсаткичларини урганиш фақат ялпи махсулот етиштиришни қўпайтиришнинг ҳозирги имкониятларини қидириб топиш ва ундан фойдаланишгагина эмас, балки келгусида хужаликнинг дехкончилик тармоғини ривожлантиришга доир аниқ чора-тадбирларни белгилашга ҳам имкон беради.

Дехкончиликка доир ишлаб чиқариш режасининг бажарилишини таҳлил қилишни кишлоқ хужалик махсулотлари ялпи ҳосили тугрисидаги ҳисобот материалларини урганишдан бошлаш керак.

Ишлаб чиқариш-молия режаси, аналитик ўқёт маълумотлари асосида тузилган йиллик бухгалтерия ҳисоботлари, шунингдек, бригадаларнинг ҳисоботлари ялпи ҳосил режасининг бажарилишини таҳлил қилишда асосий манба ҳисобланади. Дехкончиликка доир бу ҳажжатларда

экин майдонлари, олинган махсулот микдори, режали ва хакикатда олинган хосил хакидаги маълумотлар келтирилади. Кишлоқ хужалик экинлари майдони, уларнинг хосилдорлиги ва ялпи хосил олиш хакидаги бригадаларга таксимланган режали ва хакикий материаллар йиллик хужалик хисоботларида ва уларнинг бажарилиши хакида хисоботларда мавжуддир.

Дехкончиликда ялпи махсулот етиштиришни тахлил килишни барча турдаги кишлоқ хужалик экинларининг ялпи хосили режасининг бажарилишини урганишдан бошлаш керак. Бунинг учун экинлардан хакикатда олинган махсулот микдорини режа курсаткичлари билан таккослаш лозим. Режа курсаткичларининг бажарилишига баҳо бериш туфайли биз дехкончилик махсулотлари режаларининг бажарилиши кай ахволда эканлигини биламиз. Шунингдек, режа топширикларини тахлил килиш дехкончилик махсулотлари етиштириш қандай ортиб бораётганлигини урганиш, махсулотни қупайтириш суръатларини белгилаш имконини беради. Махсулот етиштириш режасини бажарилишини тахлил килишни турли экинлар, хусусан, кишлоқ хужалигидаги асосий экинларнинг натура шаклидаги курсаткичлари асосида урганиш зарур.

6.2. Экин майдонлари таркибини режалаштириш.

Экин майдонларининг таркиби дейилганда жами экиш майдонида айрим турдаги экинлар майдонининг тутган салмоги тушунилади. Экин майдонлари таркиби ёки структураси факат агротехник тадбир булибгина қолмай балки йирик ташкилий иктисодий тадбир ҳамдир. Экин майдонлари таркиби тупрок унумдорлигини ошириш талаби билан бирга махсулот турлари буйича давлат режа топширикларини сузсиз бажариш, тармоқларни узаро мақсадга мувофиқ уйғунлаштириш талабларидан ҳам келиб чиқади. Шунинг учун экин майдонлари рационал структурасининг асосий вазифаси экиндорларнинг юқори унумдорлигига эришиш, кишлоқ хужалик махсулотларини сотиш буйича режа топширикларини бажариш, хужалик ички эҳтиёжларини қондириш учун зарур микдорда махсулот етиштириш ва унинг юқсак рентабеллигини таъминлашдан иборатдир. Кишлоқ хужалик қорхоналарида экин майдонлари талабига қура алмашлаб экиш тизими белгиланади.

Алмашлаб экиш дехкончилик системасининг муҳим звеносидир. Алмашлаб экиш хужалик тараккиётининг тупрок-иклим ва иктисодий шароитларини хисобга олган ҳолда турли кишлоқ хужалик экинларининг состави, нисбати ва навбатини белгилаб беради. Алмашлаб экишни ишлаб чиқиш ва узлаштириш қатта аҳамиятга эга. Алмашлаб экишни ишлаб чиқиш ва узлаштириш қатта аҳамиятга эга. Алмашлаб экиш булмаса, дехкончиликда юқсак маъданият, ерда тартиб булмайди. Хосилдорликни ошириш соҳасидаги тадбирларнинг ҳар қандай системаси агар у алмашлаб экиш жараёнида тадбир этилсагина қутилган натижаларни беради. Алмашлаб экиш экинларни навбат билан етиштиришни, далаларда турли экин майдонларини оқилона жойлаштиришни белгилайди. Бу эса гоят муҳимдир. Чунки ҳар бир экин ерга нисбатан уз талабларини қуяди, унинг хосилдорлигига ҳар хил таъсир қурсатади. Бир хил экинлар хосил билан бирга қупгина озик берувчи моддаларни олиб кетади. Бошқалари эса, аксинча тупрокни зарур элементлар билан бойитади. Умуман олганда, алмашлаб экиш вақтида экинларни рационал тарзда навбат билан етиштириш тупрокнинг сув-хаво режимини яхшилайтиди, махсулот олиш учун унинг имкониятларидан туларок фойдаланишга ердам беради. Айни вақтда илмий асосланган алмашлаб экиш тупрок хосилдорлигининг қамайишига йул қуймайди, балки унинг ошиб боришига сабаб булади.

Ҳар бир алмашлаб экишга экинларнинг уз структурасига хосдир. Экинлар структураси ҳам, дехкончилик системаси ҳам уз ҳолича танлаб олинмайди. Улар зона ва иктисодий шароитларга боғлиқ булади. Шамол эрозиясига учраб турган зоналарда алмашлаб экишда пичанзорлар ва шудгор қилиб қуйилган ерлар муҳим урин эгаллайди. Айни вақтда бу тадбир бегона утларга қарши қурашиш ва намни сақлаб қолишга ердам беради. Ҳар қандай зонада

дехкончилик системаси ва экинлар структураси хамиша бир хил булиб қолавермайди. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши билан улар узгариб туради. Бундан аввало кулланиладиган уғитлар микдори, ишлаб чиқаришнинг техника билан, ҳужаликнинг меҳнат ресурслари билан таъминланиши назарда тутилади. Агар бирор районда табиий шароитлар бирхил экинни эмас, балки бир неча хил экинни етиштириш имконини берадиган бўлса, уларнинг қайси бирини афзал қилиш керак? Бу нарса ҳар гектар ердан олинладиган маҳсулот микдорига қарабгина белгиланмайди. Турли экинларнинг уғитларга моддий ва меҳнат ресурсларига талаблари ҳам катта аҳамиятга эга.

Масалан, ҳайдаладиган ерда етиштириладиган экинларни ва қуп йиллик утларни олиб қурайлик. Қупгина ҳайдаладиган ерларда етиштириладиган экинлар гектар бошига пичанларга Қараганда қупрок маҳсулот беради. Аммо ҳужаликда катта майдонлардаги ҳайдаладиган ерда етиштириладиган экинларни парвариш қилиш учун уғит, техник ва ишчи кучи етишмаслиги мумкин. Бундай шароитда майдонларнинг бир қисмини пичанзорлар учун ажратиш мақсадга мувофиқ бўлади. Ҳозирги вақтда ҳужаликларнинг ҳаммасида ҳам алмашлаб экиш пухта узлаштирилган деб бўлмайди. Бир қанча ҳужаликларда далалардаги экинлар ундан илгариги йилларда етиштирилган экинни ҳисобга олмаган ҳолда жойлаштирилади, бир даланинг узида қуп йиллар давомида ҳадеб бир хил экиннинг етиштирилишига йул қуйилмоқда. Бу эса далаларнинг бегона ут босишига, экин касалликлари ва зараркунандаларнинг тарқалишига ҳосилдорликнинг ва тупрок маҳсулдорлигининг камаишига олиб бормақда. Алмашлаб экишнинг тугри узлаштирилиши, ҳар бир ҳужаликда ва бўлинмада конкрет шароитларни ҳисобга олганда экинлар састави ва навбатини белгилаш-барча раҳбарлар ва мутахассисларнинг эътибор марказида бўлиши керак.

6.3. Дехкончиликда экинларнинг ҳосилдорлигини режалаштириш.

Дехкончилик маҳсулотларини таҳлил қилишда экинлардан олинган ялпи ҳосил, уларнинг ҳосилдорлигини қуриб чиқиш, ҳам жуда муҳимдир.

Ялпи ҳосил деганда, бутун экин майдонидан олинган маҳсулот тушунилади.

Ҳар бир гектар экин майдонидан йиғиштириб олинган уртача ҳосил экинларининг ҳосилдорлиги деб юритилади. Ҳосилдорлик ишлаб чиқаришнинг маълум тарихий ва табиий шарт-шароитларида етиштирилган экинларнинг ҳолатини тасвирлаб берувчи курсаткичдир. Экинлар ҳосилдорлиги ер майдонларининг иқтисодий унумдорлигини, яъни дехкончиликда фаннинг ҳозирги замон ютуқлари ва илгорлар тажрибалари қай даражада фойдаланилганини курсатади.

Дехкончилик экинларининг ҳақиқий уртача ҳосилдорлиги ялпи ҳосилни экин майдонига бўлиш йули билан аниқланади. Ҳосилдорлик айрим экинлар бўйича, шунингдек, бутун бир гуруҳ экинларининг турлари бўйича ҳам ҳисоблаб чиқилиши мумкин.

Ҳосилдорлик ва ялпи ҳосил узгаришини тасвирлаб бериш учун режа ва ҳисобот курсаткичларидан фойдаланиш мумкин. Бунда утган давр маълумотлари бошқа ҳужалик ёки туман, вилоят, республика маълумотлари билан таққослаб қурилади.

Дехкончилик тармоқларини ташкил қилиш, қорхонанинг истикбол ва йиллик режаларини ҳамда ишлаб чиқариш бригадаси ва звеноларининг ҳужалик ҳисоби топшириқлари ишлаб чиқишда ҳал қилувчи омил – қишлоқ ҳужалик экинлари ҳосилдорлигини режалаштиришдир. Экинлар ҳосилдорлигини режалаштиришда энг мураккаб ва шу билан бирга энг асосий зарур курсаткич ҳисобланади. Чунки, ҳосилдорлик ишлаб чиқаришнинг ҳамма хусусиятларини уларнинг экинга таъсирини узида мужассамлаштирилади. Ишлаб чиқаришнинг айрим омиллари экинлар ҳосилдорлигига бевосита таъсир этса ва бу таъсирини маълум даражада микдор жихатдан ҳисоблаш имкони бўлсада, лекин бошқалари экинлар ҳосилдорлигига бевосита

таъсир этганлиги учун уларнинг таъсирини беворсита миқдор жихатидан ҳисобга олиш анча қийиндир.

Бундан ташқари ҳосилдорликка таъсир этувчи омилларнинг ҳар бири узи алоҳида таъсир этмасдан балки узаро боғлиқ ва бир-бирини тулдирган ҳолда таъсир этгандагина юқори натижа беради. Бунда ҳал қилувчи омил меҳнатдир, бошқа ҳамма омиллар шу меҳнатнинг унумдорлигини оширишга хизмат қилади.

6.4. Дехкончилик маҳсулотларини етиштиришнинг таҳлил қилинишидаги вазифалар.

Дехкончилик экинлари ҳосилдорлигини таҳлил қилишда маълумотларни фақат йиллар бўйича таккослаб қурмасдан, балки қуп йиллик уртача маълумотлардан ҳам фойдаланиш лозим. Чунки об-ҳаво шароитининг тез узгарувчанлиги дехкончилик экинлари ҳосилдорлигининг турли йилларда турлича узғариб туришига сабаб бўлади. Бинобарин, дехкончилик экинлари ҳосилдорлигининг таккослаб қуриш дехкончиликни ривожлантириш соҳасидан умумий фикрлар тугрисида нотугри тушунча бериши мумкин. Шунинг учун ҳам ҳосилдорликни таҳлил қилишда қуп йиллик уртача маълумотлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Дехкончилик маҳсулотлари етиштиришни таҳлил қилишда режаларнинг бажарилишини қуриш билан бир қаторда, ҳар бир тармокни интенсивлаш даражасини ҳам таҳлили қилиб бориш лозим. Чунки, маҳсулот етиштиришни қупайтириш ва кишлок хужалигида ишлаб чиқаришни самарадорлигини оширишнинг асосий йуналиши - бу интенсивлаштиришдир. Шунинг учун ҳам маҳсулот етиштиришни қупайтиришга беворсита таъсир этадиган омилларни урганишда, интенсивлашнинг таъсирини ҳам таҳлил қилиш зарур. Бу ялпи маҳсулотни қупайтиришда, унинг таннархини арзонлаштиришда қандай омиллар борлигини очиқ беради.

6.5. Ердан фойдаланишни режалаштириш ва экинлар бўйича таксимлаш

Ер – меҳнат жараёни учун моддий зарурий шарт-шароит ва ишлаб чиқаришнинг асосий воситаси, унинг энг муҳим моддий омилларидан биридир. Ер халқ хужалигининг бир қанча тармоқларида, аввало кишлок хужалиги ва урмон хужалигида ишлаб чиқаришнинг табиат ином этган асосий воситасидир. Ер бир қанча хусусиятларга эгаки, бу хусусиятлар шу тармоқларда ишлаб чиқариш жараёни характерига таъсир этади.

Ер ишлаб чиқаришнинг қайта ишлаб чиқарилмайдагин воситаларидандир. Бу эса ер ресурсларининг чекланганидан ва ернинг иқлимий ва бошқа табиий омиллар комплексига боғлиқ эканлигидан далолат беради. Умуман олганда ер майдони чекланган, лекин кишлок хужалигида фойдаланиладиган ерлар майдонини мутлоқ чекланган деб бўлмайди. Техника ривожлангани, мелиорация ва кишлок хужалигини электрлаштириш кенгайгани ва уман ишлаб чиқарувчи қучлар ривожлагани сари янги-янги ерларни кишлок хужалигида ишга солиш имконияти тугилади, лекин бундай имкониятлар чексиз эмас. Бунинг устига индустрлаштириш туфайли тесқари ходиса руй бераяпти – ерларнинг бир қисми кишлок хужалик оборотидан чиқиб бормокда. Кишлок хужалик маҳсулотларига бўлган ва тобора ушиб бораётган эҳтиёжларни аввало, узлаштирилган ерлардан интенсив ва фойдаланиш ҳисобига қондириш мумкин. Кишлок хужалик ишлаб чиқаришини интенсивлаштириш уни ривожлантиришнинг асосий йули қолганлиги ана шундандир.

Ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланган ернинг асосий ҳоссаси, яъни унинг истеъмол қийматини ҳосил қиладиган асосий ҳоссаси ернинг унумдорлигидир. Иқтисодий нуктаи назардан қараганда ернинг унумдорлиги унинг инсон учун зарур усимлик маҳсулотларини етиштириб берувчи ҳамда қорвачиликни ривожлантириш учун шароит вужудга келтиришдан

иборатдир. Ернинг унумдорлиги унинг таркибидаги озикли моддалар микдорига, тупрок структурасига, экинларнинг тугри таксимланишига ва бошка биологик, иклимий омилларига боғлиқдир.

Ердан юксак даражада самарали фойдаланишнинг асосий дехкончиликнинг рационал системасидир. Бу система муайян хужалик шароитларини ҳисобга оладиган ҳолда кишлок хужалик экинлари ҳосилдорлигини ва тупрок махсулдорлигини оширишга қаратилган агрономик, зоотехника ва ташкилий-иқтисодий тадбирларнинг кенг комплексини ўз ичига олади. Дехкончиликнинг рационал системаси, аслини олганда кишлок хужалигининг ривожланишини белгиловчи ҳамма докторларни ўз ичига олади. Ихтисослаштириш, янги техника ва технологияни жорий этиш, кимёлаштириш ва мелиорациялаш, кишлок хужалик экинларининг янги навларини тадбик этиш ва хоказалар шу жумлага қиради.

Мавзу бўйича назорат саволлари:

1. Кишлок хужалигининг экин майдонлари қандай тартибда режалаштирилади?
2. Кишлок хужалиги экинларининг ҳосилдорлигини олдиндан режалаштиришда нималарга эътибор берилади?
3. Экинларнинг ҳосилдорлигини қайси йуллар билан ошириш мумкин?
6. Дехкончиликда ялпи махсулот ишлаб чиқариш деганда нимани тушунасиш?
7. Ялпи ҳосил деганда нимани тушунасиш?
8. Ҳосилдорлик ва ялпи ҳосил ўзгаришини тасвирлаб бериш учун қандай курсаткичлардан фойдаланилади?
9. Дехкончилик махсулотлари етиштиришни таҳлил қилишнинг аҳамияти нимада?
10. Экинлар ҳосилдорлиги иқтисодий самарадорликни оширишга қандай таъсир қилади?
11. Кишлок хужалигига яроқли ерлар деб нимага айтилади?
12. Дехкончилик махсулотларини етиштиришни режалаштиришда нималарга эътибор бериш лозим?

7 - МАВЗУ: КИШЛОК ХУЖАЛИГИДА ДЕХКОНЧИЛИК ТАРМОГИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ

РЕЖА:

- 7.1. Дехкончилик тизими.
- 7.2. Экин майдонлари структураси ва алмашлаб экиш.
- 7.3. Дехкончилик тармогида меҳнатни ташкил этишнинг илмий асослари
- 7.4. Дехкончилик тармогини режалаштиришда ички хужалик ҳисобига амал қилиш ва унинг аҳамияти.
- 7.5. Дехкончиликда асосий иш жараёнларини ташкил этиш.

Адабиётлар: 3, 4, 5, 8, 20, 23, 24, 25, 26, 29, 30

Таянч иборалар: кишлок хужалиги, дехкончилик, режалаштириш, ердан фойдаланиш, технологик карталар, оператив режалар, агротехник тадбирлар,

хужалик хисоби, ялпи махсулот, ихтисослаштириш, интенсивлаштириш, интенсив технология.

7.1. Дехкончилик тизими.

Ахолининг озик-овкат махсулотларига булган талабини муваффақиятли амалга ошириш учун агросаноат комплекси тармоқларини яхлит режалаштириш пропорционалиги ва мутаносиблигининг таъминлаш ва айникса унинг асосий негизи булган кишлоқ хужалигини мутассил ривожлантириш, самарадорлигини устириш, махсулот сифатини доимо яхшилаб бориш керак булади.

Бу вазифалар агросаноат комплексига ва унинг йирик тармоги кишлоқ хужалиги ишлаб чиқаришига раҳбарлик қилиш, хужалик юритишнинг илмий асосланган тизимини жорий қилиши масалаларига комплекс ёндошувни такоза этади. Хужалик юритиш тизими дейилганда корхона фаолиятини мақсадга мувофиқ тарзда ташкил қилиш, энг юқори ишлаб чиқариш натижаларига эришиш учун амалга ошириладиган ташкилий иқтисодий, техникавий ва ижтимоий тадбирлар йигиндиси тушунилади. Бу тизим дехкончилик ва чорвачилик тармоқларини юритиш тизимларини ҳам уз ичига олади.

Кишлоқ хужалигининг асосий тармоқларидан бири дехкончиликдир. Дехкончилик тармогини тугри ташкил қилиш ва мақсадги мувофиқ юритиш дехкончилик тизимига асосланади. Дехкончилик тизими дейилганда қуплаб арзон дехкончилик махсулотлари етиштириш учун ердан тула фойдаланиш, тупроқ унумдорлигини оширишга қаратилган узаро боғлиқ ва бир-бирини тулдирадиган ташкилий-агротехник тадбирлар йигиндиси тушунилади.

Дехкончилик тизими асосини дехкончилдик технологияси, яъни агротехника ташкил қилади. Бу тизим тупроқ унумдорлигини сақлаш ва яхшилаш соҳасидаги агротехник тадбирларнинг комплексидан иборат булиб, парвариш қилинаётган экинлар хусусиятига мувофиқ қелиши, уларни усиши ва ривожланишига қумаклашиши ҳамда пировард натижада юқори ҳосил етиштиришни таъминлаши керак. Хар хил табиий иқтисодий ва хужалик шароитларига мувофиқ келадиган дехкончилик тизимлари ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланишига, яъни техник, химиявий воситалар, экинларга ишлов бериш технологияси ва ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг такомиллашувига қараб, доим узғариб такомиллашиб келди ва шундай тараккиё етиб бораверади.

Дехкончилик тизими тугрисидаги таълимот 2000 йилдан ортик таърифга эга булиб унинг тарихий алмашилиб туриши қуйидаги тартибда амалга оширилган: урмон ва чакалакзорларни қуйдириб дехкончилик қилиш; ерларни узок муддатга ташлаб қуйиб дехкончилик қилиш; шудгор қилиб қолдириб дехкончилик қилиши; ут далали алмашлаб экиб дехкончилик қилиш; қатор ораларига ишлов бериб дехкончилик қилиш; хусусан сугориладиган зоналардаги дехкончилик тизими,

7.2. Экин майдонлари структураси ва алмашлаб экиш.

Экин майдонлари структураси дейилганда жами экиш майдонида айрим турдаги экинлар майдонининг тутган салмоги тушунилади. Экин майдонлари структураси қақат агротехник тадбир булиб қолмай балки йирик ташкилий иқтисодий тадбир ҳамдир. Экин майдонлари структураси тупроқ унумдорлигини ошириш талаби билан бирга махсулот турлари буйича давлат режа топшириқларини сузсиз бақарих, тармоқларни узаро мақсадга мувофиқ уйғунлаштириш талабларидан ҳам қелиб қикади.

Алмашлаб экиш дейилганда экинларни йиллар давомида маълум далаларда режали тартибда навбати билан алмашиб турилиши тушунилади. Бу таъриф алмашлаб экишнинг тор маънодаги тушунчаси булиб, унда агротехниканинг моҳияти аниқ ифода этилган. Лекин

алмашлаб экиш кенг маънога эга булиб, дехкончилик тизими ёки бошқача қилиб айтганда дехкончилик маданиятининг асосини ташкил қилади. У ҳам агротехник, ҳам ташкилий иктисодий тадбирларни уз ичига олади. Ташкилий иктисодий жихатдан алмашлаб экиш ердан, ишлаб чиқариш воситалари ва иш қучларидан мақсадга мувофиқ фойдаланишнинг энг асосий шарт, қорхона фаолияти, рентабелли булишининг негизидир. Агроном нуктаи назаридан экинларни режали тартибда инобат билан алмаштириб туришнинг зарурлиги қуйидаги сабаблардан қелиб чиқади:

1. Турли хил усимликларда илдиз системаси турлича чуқурликда таралади, шунинг учун илдизлаврнинг тупрок ҳар хил горизонтидаги оҳик моддаларидан фойдаланиш ҳам турлича булади.
2. Маълум ер майдониға структурасиға бир неча йил бир хил экин экилаверса ер қучисланиб қолади, дала бегона утлар босади, ҳар хил касаллик ва зарарқунандалар қупаяди, ниҳоят тупрокда микробиологик жараён ёмонлашади.
3. Турли хил усимликлар тупрок унумдорлигининг осиишиға турлича таъсир қурсатади, қунки ҳосил йиғиштириб олингандан сунг тупрокда турли микдорда илдиз массаси қолади. Булар тупрокда озик моддалари туплаб, қиригандан сунг қимматли органик угитға айланади. Демак, улар тупрокни озик моддалар билан бойитишдан ташқари унинг механик ва физик хоссасини ҳам яхшилади.

Қишлоқ ҳужалиқ қорхоналарида алмашлаб экиш маълум системада лойиҳалаштирилади ва қулланилади. Алмашлаб экиш асосан далачилик, ем-ҳашак ва маҳсус алмашлаб экишдан иборат учта турға булинади:

1. Далачилик алмашлаб экиши алмашлаб экишнинг энг қуп тарқалган тури булиб, дон экинлари, қартошқа, лавлаги, техник ва бошқа дала экинлари етиштиришда қулланилади. Бу турдан мамлақатимиз экинзорларининг ярмидан қупроғида фойдаланилади. Асосий экинға қараб дала алмашлаб экиш дон, лавлаги, пахта – беда ва ҳоқазо алмашлаб экиш турларига булинади.
2. Озик ем-ҳашак қорвачилиқнинг зарур озикқа талабини қондиришға йуналтирилган булиб ҳар хил озик экинларини етиштириш учун мулажалланади. Ем-ҳашак алмашлаб экишда озикбоп экинлар жами экинзорнинг ярмидан қупроғини ташқил қилади. Ферма олди ем-ҳашак алмашлаб экишида қук утлар, ширали озиклар етиштирилиши асосий уринни эгаллайди ва қорвачилиқда йил давомида «яшил қонвейер» ни ташқил қилишининг асоси ҳисобланади.
3. Маҳсус алмашлаб экиш маҳсус шароит ва агротехникани талаб қиладиган экинларда қулланилади. Масалан, шурланган ерларни мелиорациялашда қулланиладиган алмашлаб экиш, шолчилик алмашлаб экиши ва ҳоқазо.

7.3. Дехкончилик тармоғида меҳнатни ташқил этишнинг илмий асослари

Бутун йил давомида бир қанча муҳим ишларни бажаришға тугри қелади. Ҳосилнинг тақдири ана шуларға баҳорги экиш, экин парвариш, пичан уриш, ҳосилни йиғиштириш ва бошқа ишларға боғлиқ булади. Ана шу даврда меҳнат ҳам қизгин тус олади, ҳар бир қиши, ҳар бир машина ҳисобда булади. Бундай ишларни энг яхши агротехника муддатларида утқазииш қатъий қун тартиби булишиға, иш-қучлари ва техникадан ишнинг қузини билиб моҳирона фойдаланишға, машиналарға техника қаровини яхши йулға қуйишға, ёнилғи, сув ва ҳоқазолар билан таъминлашға боғлиқ. Ана шундай мавсумий қишлоқ ҳужалиқ ишларини утқазиишни тугри режалаштириш билангина ишда пала-партишлиққа, шошма-шошарлиққа йул қуймаслиқ пухта назорат ташқил қилиш мумкин. Бундам ташқари, йилнинг бошида бирон-бир ишни утқазииш олидидан ҳужалиқда қандай вазият вужудға қелишини ипидан игнасиғача ишдан

назарда тутиб булмайди. Масалан, кузги ва бахорги галланинг аник пишиб етиш муддатини галланинг етиб колиш-колмаслигини, машина-трактор парки кандай ахволда булишини олдиндан билиш мумкин эмас. Ана шуларнинг хаммаси йигим-терим ишларини ташкил килишга таъсир курсатади. Мехнатни яхшироқ ташкил килиш ва техникадан яхшироқ фойдаланиш мақсадларида ана шундай даврлар учун иш режалари тузилади. Бунда техникани тайёрлаш, пухта техника хизмати курсатиш, машиналарни икки сменали ишлашини ташкил килиш, далада ишаотган кишиларга маданий-маиший хизматни таъминлаш ва хоказолар учун нималар килиш зарурлиги аниклаб олинади. Иш режасида техника ва кишиларнинг жойлашиши, кундалик иш унуми, ишларни утказиш муддатлари курсатилади. Бундай режа ишнинг бориши устидан доимий назоратни амалга ошириш, ишлаб чиқариш жараёнларининг бузилиши эҳтимоли пайдо булган холларда оператив чоралар куриш имкониятини беради. Чорвачиликда иш режалари мол бокишнинг кишки ва езга даврлари учун куилар жунини киркиш даври ва хоказолар учун тузилади. Бирок режалаштириш режани тузиб чиқиш ва уни ижрочиларга етказиш билан тугалланмайди. Режаларнинг бажарилиши устидан назоратни ташкил килиш режалаштиришнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Назорат янгиликни уз вақтида пайкаб олиш ва уни хужаликда ейиш, бирон-бир звено ишидаги камчиликларни аниклаш ва уларни йукотишга имкон беради. Шу билан бирга, назорат ходимларнинг топширилган иш учун маъсулиятини оширади, ишдаги камчиликларга мурасасиз булиш руҳида тарбиялашга ердам беради, интизомини мустаҳкамлайди. Назорат килиш бу аввало ишлаб чиқаришнинг ҳар бир участкасида, ҳар бир бригада, ҳар бир фермада нима қилинаётганлигини билиш демакдир. Бунинг учун зарур маълумотлар ўқув ва ҳисобот системаси орқали олинади.

7.4. Дехқончилик тармоғини режалаштиришда ички хужалик ҳисобига амал қилиш ва унинг аҳамияти.

Ички хужалик ҳисоби умум хужалик ҳисобининг мантикий давоми, корхонанинг ишлаб чиқариш бўлинмалари (биргада, оилавий пудрат, ферма, звено, участка, ремонт устaxonаси, трактор ва автомобил парки), ёрдамчи ва қайта ишлаш корхоналари фаолиятини хужалик ҳисоби принциплари асосида ташкил қилишди. Бу принциплар ички хужалик ҳисобида оддий ва содда булиб, мазкур корхонанинг ишлаб чиқариш бўлинмалари олдига қуйилган вазифалардан келиб чиқади.

Ишлаб чиқариш бўлинмаларининг асосий вазифаси маҳсулот етиштиришни қупайтириш, унинг сифатини яхшилаш, маҳсулот етиштириш билан боғлиқ хараатларни камайитиришни таъминлашдир. Ички хужалик ҳисоби турли табиий ва иқтисодий шароитларда жойлашган ишлаб чиқариш бўлинмалари ходимларининг улар олдига қуйилган вазифаларини муваффақиятли бажаришдан моддий манфаатдорлиги ва жавобгарлигини таъминлашга қаратилади.

Хужалик ҳисоби корхона фаолияти билан бирга ишлаб чиқариш бўлинмалари фаолиятини ҳам қамраб олса, ички хужалик ҳисобини жорий қилиш билан бирга мантикий яқунланса энг юқори иқтисодий натижани таъминлаш мумкин булади. Кишлоқ хужалигида, айниқса дехқончилик тармоғини режалаштиришда ички хужалик ҳисобини жорий қилиш бошқа соҳалардагига нисбатан муҳимроқдир. Маълумки сарф қилинган меҳнатнинг етиштирилган маҳсулот миқдори, сифати ва унинг таннарҳида тула ифодаланади.

Кишлоқ хужалигида маҳсулот вақт-вақти билан ёки факат йил охирида олинади. Бундан ташқари, меҳнат жараёнлари қупчилик тармоқларда ва айниқса дехқончиликда йил давомида қупчилик ходим томонидан бажарилади. Бундай ҳолда айрим олинган ходим меҳнатнинг сифати тарзида намоён булади. Кишлоқ хужалигида ҳар бир алоҳида олинган

ходим меҳнати натижасини ҳар бир меҳнат жараёни якунига қарабгина эмас, ҳатто ишлаб чиқаришнинг йил охиридаги натижасига қараб ҳам тула аниқлаш имконияти етарли бўлмагани учун меҳнатга коллектив ҳақ тулаш, коллектив рағбатлантиришни кенг жорий қилиш объектив зарурият ҳисобланади. Бундай тадбирни фақат ички ҳужалик ҳисобини жорий қилиш орқали амалга ошириш мумкин.

Ишлаб чиқариш бўлинмалари фаолиятини ички ҳужалик ҳисобида ташкил қилиш ва режалаштириш иқтисодий аҳамиятга эга бўлибгина қолмай, балки жуда катта сиёсий-ижтимоий аҳамиятга ҳам моликдир. Кишлоқ ҳужалик қорхоналарида ички ҳужалик ҳисобини ташкил қилиш жуда мураккаб жараён бўлиб, бир қанча тадбирларни амалга оширишни талаб қилади. Аввало, қорхонанинг ишлаб чиқариш ҳужалик ва молиявий ҳолати чуқур таҳлил қилинади, унинг ер ресурслари, ишлаб чиқариш воситалари ва иш кучлари билан таъминланиш даражаси ички ҳужалик ва тармоқ ичидан ихтисослаштирилиши аниқланади. Зарурат бўлганда ишлаб чиқаришнинг ташкилий структурасига ва иш ҳақи тулаш системасига маълум узгартиришлари киритилади. Шундан сунг ички ҳужалик ҳисоби туғрисидаги низом ишлаб чиқарилади.

7.5. Дехқончиликда асосий иш жараёнларини ташкил этиш.

Кишлоқ ҳужалигида маҳсулот етиштириш меҳнат ва табиий жараёнлар йиғиндисидан, табиий шароит ва экиннинг биологик хусусиятига қура маҳсулот етиштириш учун керак бўладиган бутун бир давр турли меҳнат (иш) жараёнлари йиғиндисидан иборат бўлади. Агар кишлоқ ҳужалигидан бошқа биологик жараёнга асосланмаган ҳамма соҳаларда ҳар бир меҳнат жараёни нисбатан мувофиқликга алоҳида ажралиш хусусиятига эга бўлса ва узидан кейинги меҳнат шароитида қайси муддатда қатнашишидан қатъий назар, олдинги жараёнда ҳосил қилинган натижани сақлаб қолса кишлоқ ҳужалигида эса бундай эмас.

Дехқончиликда маҳсулот етиштириш учун экиннинг биологик хусусиятига мос келадиган шароитлар табиатдан олинади, бўлмаганлари сунъий йқл билан меҳнат сарф қилиш туфайли содир бўлганлиги учун меҳнат жараёни натижаси фақат шу жараён учун аҳамиятли бўлиб бу натижа сақлаб қолиниши ва давом эттирилиши учун узидан кейинги жараёнларни қатъий муддатларда утқизишни тақоза қилади. Акс ҳолда меҳнат жараёнининг натижаси узида тула йукга чиқиши мумкин.

Масалан, саноатда темирдан бирор детал ишлаб чиқариш керак бўлса аввал у қуёв цехда қуйилиб маълум керакли шаклга келтирилади, сунгра меҳнат жараёнида унга ишлов берилади. Қуйилган деталга яна ишлов берилишини қайси муддатда етқизишини деталнинг пировард натижада қандай сифатда маҳсулот бўлиб етишувига унчалик катта таъсир қилмайди. Кишлоқ ҳужалигида аксинча, масалан, экишга тайёрлаб қуйилган тупроққа белгилангандан олдин ёки кейин уруғ сепадиган бўлса, унинг униб чиқиши тубдан узгариши мумкин, сунгра ушиб чиққан экин (гуза) вақтида яғана қилинмаса унинг усишига салбий таъсир қилади, яъни ҳосил кам ёки мутлақо олинмаслиги мумкин.

Меҳнат жараёнида киши фаолияти меҳнат воситалари ёрдамида меҳнат предметини узгартириб уни олдиндан газарда тутилган шаклга солади. Жараён маҳсулотда сунади. Меҳнат (иш) жараёнлари кам меҳнат ва маблағ сарф қилган ҳолда кишлоқ ҳужалик экинларининг усиши ва юқори ҳосил бериши учун энг қулай биологик шароитлар яратишга қаратилади.

Ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг принциплари ишлаб чиқарувчи кучлар жуда тараккий этган ҳозирги даврда ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ишлаб чиқариш ва меҳнат жараёнини ташкил қилишнинг мутаносиблиги қорхона, бўлим, бригада ва иш жойида маълум вақт бирлигида маҳсулот етиштириш ёки иш бажариш имкониятининг олдиндан

белгиланган режа топширигига тугри келиши такоза килади. Мутаносиблик асосий иш жараёнини ташкил этиш нуктаи назаридан олиб каралганда , у бир хил техник чизикдаги хар хил меҳнат операцияларида банд булган турли гуруппадаги ходимлар, машиналар ва механизациялар уртасида тугри микдорий муносабатларни урнатишини ифода килади.

Меҳнат жараёнларининг узлуксизлиги дейилганда меҳнат жараёни ҳамда меҳнат воситалари ва ишчи кучларидан фойдаланишда тухтовсиз, хеч бир танаффуссиз иш юритиш тушунилади. Ишлаб чиқариш жараёнлари узлуксизлигини таъминлаш уни интенсивлаштиришнинг асосий йуналишларидан биридир.

Мавзу буйича назорат саволлари:

1. Дехкончилик тизими ва унинг асосий қисмлари нималардан иборат?
2. Қандай дехкончилик тизимларини биласиз?
3. Ердан самарали фойдаланишда алмашлаб экишнинг қандай аҳамияти бор?
4. Экин майдонлари структураси деганда нимани тушунасиз?
5. Ердан самарали фойдаланишда алмашлаб экишнинг қандай аҳамияти бор?
6. Меҳнатни илмий асосда ташкил этишнинг мазмуни нимадан иборат?
7. Ички хужалик ҳисоби нима ва у қандай ташкил этилади?
8. Ички хужалик ҳисобини ташкил этишдан мақсад нима?
9. Дехкончиликда иш жараёнларини ташкил қилишнинг мақсади нимадан иборат?
10. Меҳнат жараёнларининг узлуксизлиги деганда нимани тушунасиз?

8–МАВЗУ: ЧОРВАЧИЛИК ТАРМОКЛАРИ ФАОЛИЯТИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ.

РЕЖА:

- 8.1. Чорвачилик тизими ҳақида тушунча.
- 8.2. Чорвачилик фермаларида меҳнатни ташкил этиш.
- 8.3. Чорвачилик тармогида технологик карталарнинг аҳамияти.
- 8.4. Чорвачилик тармоқларини режалаштириш.
- 8.5. Чорвачиликда маҳсулот етиштиришни режалаштириш

Адабиётлар: 3, 6, 7, 8, 17, 23, 24, 25, 26, 32, 37, 43

Таянч иборалар: чорвачилик, чорвачилик системаси, ишлаб чиқариш воситалари, меҳнат таксимоти, механизациялаштириш, интенсивлаштириш, маҳсулдорлик, технологик карта, чорвачилик тармоқларининг иқтисодий тармоқлари.

8.1. Чорвачилик тизими хакида тушунча.

Чорвачилик ҳам дехкончилик каби кишлоқ хужалигининг муҳим тармоғидир. У қорамолчилик, қуйчилик, чучкачилик, паррандачилик, йилкичилик ва бошқа тармоқларни ўз ичига олади. Чорвачилик қимматбаҳо ва жуда керакли озиқ-овқат маҳсулотлари ва саноат учун қуплаб турдаги хом-ашё етказиб беради. Бинобарин, аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига тобора ўсиб бораётган эҳтиёжларини тулик қондириш имкониятлари қуп жихатдан ана шу тармоқни мувоффақиятли ривожлантиришга боғлиқдир.

Мамлакат иқтисодиётининг ривожланиши, халқ турмуш даражасининг муттасил ўсиб бориши ҳозир чорвачиликни янада тезроқ юксалтириш вазифасини биринчи режага қуймоқда. Бу муҳим вазифани бажариш учун энг аввало ҳар бир хужалиқда чорвачилик тармоқларини атрофлича анализ қилиш лозимдир.

Чорвачилик маҳсулотлари етиштириш режасининг бажарилиши қуп жихатдан ҳар бир ферманинг иш фаолиятига боғлиқ бўлгани учун таҳлил фақат хужалиқ бўйича ўтказилмасдан, балки фермаларда ҳам олиб борилиши керак.

Чорвачилик системаси-бу агросаноат комплекси қонкрет тармоғининг муаян йуналишидаги тури бўйича ихтисослашган чорвачилиқда маҳсулот бирлигини етиштириш учун энг қам меҳнат ва моддий-қул сарфлари қилиш мақсадида амалга ошириладиган технология, машиналар системаси ва бошқа ташкилий-иқтисодий тадбирлар йигиндисидир.

Қорамолчиликда ишлаб чиқаришни тақомиллаштириш ва марказлаштиришни қамон талабига жавоб берадиган даражада ўтқазил ишлаб чиқариш воситаларини маҳсулот етиштириш технологиясини ва меҳнат тақсимотини ўзгартиришни тақоза қилади. Бунда аралаш подага эга бўлган фермалар ўрнига маҳсул сўт етиштириш учун, бўзқоқ боқил ва ёш молларни бурдоқига боқил учун ихтисослашган фермалар тузилади.

Ҳар қил қора моллар фермалари ўрнига ихтисослашган фермаларнинг ташкил этилиши ўзига ҳос ишлаб чиқаришни йил давомида бир қил стандартга иш қуришга мослашган меҳнат предмети ва қуроллари бўлишни, иқтисодий ва ташкилий жихатдан анча қулай бошқариш структурасини, ички хужалиқ ҳисобини меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулот таннархини қамайтиришни ишлаб чиқаришнинг рентабеллик даражасини анча юқори қутаришни тақоза этади.

Қорамолчиликда ишлаб чиқаришни қамон талабига жавоб берадиган даражада ташкил этиш, маҳсулот етиштиришни ўнга бўлган талаб даражасига қутариш жуда қуп муоммоларни қал этишни талаб қилмоқда. Чорвачилиқ бошқа халқ хужалиқ тармоқларидан тўдан фарқ қилади. Шунинг учун қам ўндаги аш жараёнларини механизациялаш, айрим иш жараёнлари қар қил техника ва технологияни талаб қилганлиги туфайли бу ишларни бажариш учун бир бутун саноат ишлаб чиқаришини ташкил этиш зарур бўлмоқда.

Чорвачилиқ маҳсулотлари етиштиришнинг интенсификацияланган саноат асосидаги турли метод ва формаларини қуллаш асосан ўч йунапишда олиб борилмоқда.

1. хужалиқларда механизацияланган йирик фермалар ташкил этиш;
2. хужалиқлараро ўзаро бирлашмаларни ташкил этиш ва ривожлантириш;
3. саноат асосидаги йирик давлат чорвачилиқ ва паррандачилик комплекслари ташкил этиш.

Чорвачилиқ маҳсулотини саноат асосида етиштириш бир бош сигир ҳисобига меҳнат сарфларини 45-50 қиши соатига 1 центнер сўтга қетадиган меҳнат сарфини 1,2-2,0 қиши соатига қисқартириш имконини беради.

8.2. Чорвачилиқ фермаларида меҳнатни ташкил этиш.

Чорвачилик тармоқларида меҳнатни ташкил хилишни режалаштириш илмий жихатдан асосланишда меҳнат ресурсларидан максимал даражада фойдаланиш ва улар жамият манфаатларига хизмат қилиши кузда тутилади. Бизга маълумки меҳнат куруллари ва предметлари қанчалик қўп ва муқамал бўлмасин уларни ишчи қўчи ишчи қўчи ҳаракатга қелтирмаса, бошқармаса ишлаб чиқариш содир бўлмайди. Шунинг учун меҳнатни ташкил қилишда улардан фойдаланишни режалаштиришда илмий жихатдан асосланган фермада меҳнатни ташкил этиш

Корамолчилиқ фермасида меҳнатни ташкил этиш чорва молларига қараш системасига корамолларни бош сони бўйича марказлаштиришга, маҳсулот этиштириш технологиясига, чорвачилиқдаги иш жараёнларини механизациялаш даражасига қўра белгиланади.

Меҳнатни ташкил этиш бирлиги доимий ишлаб чиқариш бригадаларидир. Бригада - бирқитилган чорва молларини ва барча ишларни узаро тақсимланган ҳолда меҳнат кооперацияси асосида бажариб, уз ишининг натижасига жавобқар бўлган бир қўчи бошчилиқдаги меҳнат қоллективидир.

Ҳозирги даврда ҳужалиқлар қорамолчилиқдаги чорва молларининг бир йўналишдаги группасини боқиб иқтисослашмоқда. Бу ҳолда бригадада бажариладиган ишларининг турлари қамайиб, ишлаб чиқаришни механизациялаш учун қўлай шароит вужудга қелади ва ҳар бир ишни бажарувчининг уз иши бўйича малақаси ошади.

Ҳар бир ишлаб чиқариш фаолиятининг пировард натижаси жуда қўп ташқилий-иқтисодий омиларга аввало, бригадага биринчиси - утган йилда ҳар ойда шунингдек, йил бўйи соғиб олинган сутнинг миқдорига қараб, иккинчиси - йил бўйича ҳар бир сигирдан лактация даврида қўн сайин ва ой сайин соғиб олинадиган сутнинг миқдорига қараб.

Режалаштиришнинг иккинчи усули мақбул ҳисобланади.

Сут соғиб олишни ой ва кварталлар бўйича режалаштиришни ҳисоблаш мақсадга мувофиқ.

8.3. Чорвачилиқ тармоқида технологик қарталарнинг аҳамияти.

Чорвачилиқда маҳсулот этиштиришнинг технологик қартаси.

Технологик қарта-бу маълум бир ишлаб чиқариш техникаси, технологияси ва меҳнатни ташкил этиш формасида муаян бир чорва маҳсулотини этиштиришга қаратилган, битта маҳсулот бирлигини этиштириш ёки бир бош чорва молини сақлаш учун қанча меҳнат ва маблаг сарф бўлишини қўрсатадиган ҳисоб-қитобдир.

Маҳсулот этиштириш технологик қартаси ҳужалиқдаги чорва молларининг ҳусусиятлари, об-ҳаво ва иқтисодий шароитлар, чорва молларига бериладиган озик турлари, ишлаб чиқариш жараёнларининг механизациялашганлик даражаси ҳисобга олинган ҳолда тузилади.

Режанинг чорвачилиқни ривожлантиришнинг ташкил этиш бўлимида чорва моллари сонини қўпайтириш миқдорий қўрсатқичлари билан бир қаторда зоотехника, ветеринария ва ташқилий тадбирлар системаси ҳам ишлаб чиқилади. Бу тадбирлар молларининг маҳсулдорлигини оширишни таъминлайди ва бу тармоқни ривожлантиришнинг асосий вазиқаси бўлган аҳолининг қенг асортиментда ва юқори сифатли энг муқим озик-овқат маҳсулотларига, саноатнинг қом-ашёга бўлган талабини қондирадиган миқдорда чорвачилиқ маҳсулотлари этиштириш, шунингдек бу маҳсулотларни арзонлаштириш вазиқасига бўйсундирилади Чорвачилиқ тармоқларини ривожлантириш чорвачилиқ маҳсулотларини тайёрлаш бўйича давлат режа бўюртмасига, ҳужалиқни иқтисослаштиришнинг янада қўчаишига асосланади Бунда етакчи тармоқнинг устун даражада ривожланишига табиий ем-ҳашак майдонларидан, дехқончилиқ қикиндиқларидан ва алмашлаб экиб этиштириладиган

хамда энг кам меҳнат ва маблаг сарфлаган ҳолда куп маҳсулот олишни таъминлайдиган озука экинларидан фойдаланишга алоҳида эътибор берилади.

Шу билан бирга барча турдаги моллар ва паррандаларни бокиш даражаси ва сифатининг ошиши чорвачиликни интенсификаштиришнинг хал қилувчи омили эканлигини назарда тутиш керак. Чорвачиликни ривожлантиришда ем-хашак базасини етиштириш билан

режалаштириладиган чорвачилик маҳсулотларини қулайлаштириш уртасида фарқ бўлишига йул қуйиш мумкин эмас. Моллар сони асоссиз равишда қупайтириб юборилганда маҳсулдорлик камайиши ҳисобига чорвачилик тармоқларининг иқтисодий самарадорлиги кескин равишда камайиб кетади, бу эса маҳсулот таннархини ошириб боришга ва тармоқларнинг рентабеллик даражасини камайитиришга олиб келади. Шунинг учун ҳам чорвачилик тармоқларини келгусида ривожлантиришни режалаштириш вақтида ем-хашак базасининг қупрок ушибини қузда тутиши керак.

Моллар ва паррандалар сонини режалаштиришда вақтида аввало чорвачиликнинг асосий тармоғидаги моллар сонини аниқлаш ем-хашак базасини яхшилаш имкониятларини ҳисобга олиш керак.

8.4. Чорвачилик тармоқларини режалаштириш.

Чорвачиликнинг айрим тармоқларини режалаштириш қуйидаги тартибда утказилади:

- тармоқнинг 3-5 йил олдинги даврдаги самарадорлиги иқтисодий жихатдан анализ қилинади. Анализ қишлоқ ҳужалик ҳайвонларининг типи ва уларни бокиш даражасини, молларнинг маҳсулдорлигини, она ҳайвонларнинг қуп бола туғишини, поданинг структурасини, 1 центнер маҳсулот етиштиришга сарфланган ем-хашакни, ҳаражат элементлари бўйича маҳсулот таннархини, молларни ишлаб чиқариш бўлинмаларига рационал жойлаштиришни уз ичига олади. Поданинг структурасига иқтисодий баҳо бериш бутун подага сарфланган ем-хашак ва меҳнат ҳаражатлари бўйича амалга оширилади. Бу ҳаражатлар подадан олинган маҳсулот билан таққосланади. Пода структурасига ана шундай баҳо беришда олинган натижаларнинг тугрилиги ҳайвонларнинг бутун биологик ва ҳужалик хусусиятларини пухта ҳисобга олишга боғлиқдир;
- ҳужалиқда тармоқни юритиш зонадаги илгор ҳужалиқларда қарор топган тажриба ва илмий тадқиқот муассасаларининг тавсиялари асосида ҳар йилги бракни чиқариш нормативлари, суйиш учун мулжалланган молларнинг тирик вази ва ҳоқозалар белгиланади,
- поданинг ташқилий ҳужалик режаси, узлаштирилган йилдаги обороти ва пода структурасида узғаришлар руй берган бутун оралик йилларидаги обороти тузиб чиқилади.
- озукага бўлган йиллик эҳтиёж аниқланади.

Бутун ёзги мавсум мобайнида қуп озикаларга бўлган ихтиёж ойма-ой аниқлаб борилади. Рационлар тилини белгилаш вақтида улар иқтисодий жихатдан баҳоланади. Бунинг учун озуқаларнинг ҳар хил турларига олдиндан иқтисодий баҳо берилади. Баҳо бериш базис йили бўйича озука бирликларининг ва ҳар гектар ер ҳисобига ҳазм бор протеиннинг миқдори ва уларнинг таннархи бўйича олиб борилади. Бу маълумотлар ҳужалиқда фақат озука етиштиришнинг иқтисодий самарадорлигига ҳам баҳо беришга имкон тугдиради. Амалий жихатдан рационларнинг режалаштириладиган маҳсулдорлигини таъминлайдиган, лекин уз структурасига қура фарқ қиладиган бир қанча вариантларини тузиб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Пода составини тулдириш пайтида ҳужалиқнинг узидаги молларни қупайтириш асосий мақба эканлигини унутмаслик керак. Моллари сотиб олиш (вақтида) фақат ҳужалиқда

купайтирилатган наслдор ва сермахсул молларни яхшилаш мақсадида ёки яқин йиллар ичида моллар сонини кескин купайтириш зарур деб топилган тақдирдагина режалаштирилади.

Режалаштирилатган даврда молларнинг группалар буйича уртача йирик вазни бир суткадаги уртача семиришнинг режа нормаларига асосланган ҳолда белгиланади. Молларнинг группадаги уртача йирик вазни даслабки вазнини ва группада саклаш даврдаги семиришни бири кушиш йули билан аниқланади.

Чорвачиликни ривожлантириш озука борасини, экин майдонларини ва табиий ем-хашак емларидан фойдаланишни ҳисоблаб чиқиш билан мустаҳкам боғлиқ равишда режалаштирилади. чорвачилик маҳсулотларининг миқдори поданинг еш ва жинсий состави, унинг структураси норматив курсаткичларга омон қолади. Шунинг учун кишлоқ хужалик корхонасида ишчи кучига булган талабни (аниқлашдан) режалаштириш зарурий вазифа ҳисобланади. Талаб қилинаётган ишчи кучини аниқлашда ҳар бир ишчига урта ҳисобда қанча бош чорва моли тугри келишига қараб аниқланади.

Чорвачилик тармоғида ишчи кучига булган талабни ривожлантиришда ишлаб чиқариш давомида қушимча бажариладиган меҳнат ёки ердамчи хужалик ишларида қатнашадиган ходимларнинг меҳнатлари ҳам ҳисобга олиниши керак. Ишчи кучига булган талабни ривожлантиришда энг аввало маҳсулот бирлиги учун сарфланадиган киши кунлари сони ариқлаш ва уни таҳлил қилиш қатта аҳамиятга эга.

Чорвачиликдаги ишчи кучига булган талабни режалаштиришда етиштирилдиган маҳсулот ҳажмини унда банд буладиган ишчиларни ҳамда қуйидагича ишчи кучларини жалб қилишни ҳисобга олган ҳолда ҳар бир хужаликнинг узига хос булган бошқа ички имкониятлари ҳам ҳисобга олинади.

Норматив курсаткичларга амал қилади. Шунинг учун кишлоқ хужалик корхонасида ишчи кучига булган талабни режалаштириш зарурий вазифа ҳисобланади. Талаб қилинаётган ишчи кучини аниқлашда ҳар бир ишчига урта ҳисобда қанча бош чорва моли тугри келишига қараб аниқланди.

Чорвачилик тармоғида ишчи кучига булган талабни режалаштиришда ишлаб чиқариш давомида қушимча бажарилдиган меҳнат ёки ердамчи хужалик ишларида қатнашадиган ходимларнинг меҳнатлари ҳам ҳисобга олиниши керак. Ишчи кучига булган талабни режалаштиришда энг аввало маҳсулот бирлиги учун сарфланадиган киши кунлари сони аниқлаш ва уни таҳлил қилиш қатта аҳамиятга эга.

Чорвачиликдаги ишчи кучига булган талабни режалаштиришда етиштирилдиган маҳсулот ҳажмини унда банд буладиган ишчиларни ҳамда қуйидагича ишчи кучларини жалб қилишни ҳисобга олган ҳолда ҳар бир хужаликнинг узига хос булган бошқа ички имкониятлари ҳам ҳисобга олинади.

Бирқитилган ишлаб чиқариш воситаларининг СОСТЗЁИ ҳажмига, ишлаб чиқаришнинг оптимал қатта-кичиклигига, иллик хужалик ҳисоби буйича топширик ва ишчиларнинг моддий манфаатдорлиги, маҳсулот етиштириш режасини маънавий муносабати ва бошқаларга боғлиқ булади.

Чорвачиликда меҳнатни ташкил қилишнинг асосий формаси худди дехқончиликдаги қаби ишлаб чиқариш бригадасидир. Яқин вақтларгача хужаликларда меҳнатни уюштириш ва унга ҳақ тулашга етарли эътибор берилмасди.

8.5. Чорвачиликда маҳсулот етиштиришни режалаштириш

Чорва маҳсулотлари етиштиришни режалаштириш. Қорамоличиликни ривожлантириш маҳсулот етиштиришни тугри режалаштиришга боғлиқдир. Бригада ва фермаларда йиллик

ишлаб чиқариш топшириқларини тузишда мазкур корамолнинг зоти, унинг биологик имконияти, сигирларнинг сут бериш қобилияти ва хужалиқнинг озик базаси, озик турлари ҳисобга олинади.

Сигирлардан соғиб олинadиган сут миқдори қанча қуп бўлса, унга сарфланган озик миқдори шунча қам бўлади.

Поодадаги чорва молларининг махсуддорлиги жуда юқори бўлса, етиштирилган махсулот бирлиги учун сарф қилинган моддий-пул сарфлари уртача махсулот олаётган хужалиқларда ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги юқори бўлганлигини курсатади. Шу қабиле бу хужалиқларда умум ишлаб чиқариш ва умум хужалиқ харажатлари махсулот бирлиги учун қам бўлади.

Хар бир хужалиқ уз шароитига мослашган ҳолда юқори махсуддорликка эга бўлиши, моллар зотини яхшилаш, боқиш, сугориш, саклаш ишларини тугри ташқил этиб, махсуддорликни ошириш ишларини режалаштириши мақсадга мувофиқдир. Натижа хар бир бош сигирдан соғиб олинadиган сут миқдорини 4000-4500 кг.га етказган хужалиқлар иқтисодий жиҳатдан энг афзал ҳисобланади.

Корамолчилик фермасида махсулот етиштиришни режалаштириш йиллик ишлаб чиқариш тепширигида акс эттирилади. Фермаларнинг йиллик ишлаб чиқариш топшириги қуйидаги бўлимларга эгадир:

- бригада ишлайдиган сут соғувчи, подачи, бузук-боқар, оператор ва бошқалар сони;
- фермага бирқитилган ишлаб чиқариш воситаларининг турлари, сони ва баланс бўйича қиймати;
- корамолларнинг йил давомидаги оборот бош сони;
- молларни боқиш ва семиртириш йиллик режалари;
- сут соғиш ва бузук боқиш ойлик режалари;
- сигир ва бузукларни сунъий қочириш ва бузук олиш режаси;
- хужалиқ йили учун озик ва тушамага талаб режаси ҳамда уларнинг сарфи;
- мол, гушти етиштириш ва сут олиш учун қилинadиган моддий-пул харажатлари лимитлари.

Фермалар учун топшириқлар тузишда ишлаб чиқариш, молия режасини тузишдаги норматив ва методикалардан фойдаланилади. Бу нормативлар хужалиқ ишлаб чиқариш шароити, молларининг махсуддорлиги, боқиш усули, озик ва озиклаштириш формаларига қараб дифференцияция қилинади.

Соғиб олинadиган ялпи сут миқдори хар бир бош сигирдан соғиб олинadиган уртача сут миқдорини мавжуд сигирлар сонига қупайтириш йули билан топилади. Соғин сигирларнинг сони эса йил бошидаги ва йил охиридаги сигирлар бош сонининг ярмини олиб, унга феврал ойидан йил охиригача ой бошидаги соғин сигирлар сонини қушиб, сунгра 12 ойга бўлиш йули билан аниқланади.

Сут соғиб олиш режалари йил, квартал ва ойлар учун тузилади. Режа икки йул билан тузилиши мумкин.

(Интернетдан) Ширкат ва фермер хужалиқлари экинзорларни ижарага оладилар. UzReport.com

24 март қуни Ўзбекистон Республикаси Президентининг “қишлоқ хужалигида ислохотларни қуқурлаштиришнинг энг муҳим йуналишлари тугрисида” ги Фармони эълон қилинди.

ЎзА хабар беришича, қишлоқ хужалигида иқтисодий ислохотларни янада қуқурлаштириш, қишлоқда ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштириш, қишлоқ хужалиги ишлаб чиқаришини бошқаришнинг бозор тамойилларига мос қеладиған ташқилий тузилмасини тадбиқ этиш, қишлоқ хужалиқ махсулотлари ишлаб чиқарувчиларнинг муस्ताқиллигини қенгайтириш ҳамда уларнинг

ишончли ҳукукий муҳофазасини таъминлаш мақсадида сугуорма дехкончилик ҳамда сугориладиган экин майдонлари чекланганлиги шароитида мулкчиликнинг ижара шакллари ва шартномавий муносабатларда асосланган хужалик юритиш тизимини ривожлантиради.

Фармонда белгиланганидек, хужалик юритишнинг ширкат, фермер ва дехкон хужаликлари ташкилий-ҳукукий шакллари саклаб қолинади. асосий кишлоқ хужалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи субъект сифатида фермер хужаликлари булиб қолади.

Коракалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва вилоят ҳокимларининг таклифларига мувофиқ кишлоқ хужалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар билан тайёрлов ташкилотлари уртасида тузилган контрактатсия шартномаларини умумлаштириш асосида жорий йилга пахта ва дон етиштириш прогноз курсаткичлари республика ва минтақалар даражасида белгиланади. кишлоқ хужалик товар ишлаб чиқарувчилари хужаликларнинг ихтисослашувини ҳисобга олган ҳолда ва тузилган контрактатсия шартномаларига асосан кишлоқ хужалик экинларини мустақил равишда жойлаштирадилар.

Мавзу буйича назорат саволлари:

1. Чорвачилик тизими (системаси) деганда ниамин тушунасиз ва унинг элементларига нималар киради?
2. Чорва молларининг маҳсулдорлиги қандай режалаштирилади?
3. Чорвачилик маҳсулотлари етиштиришнинг интенсифлашган саноат асосидаги турли усул ва формаларини куллаш қандай йуналишларда олиб борилмоқда?
4. Технологик карта деганда нимани тушунасиз?
5. Чорвачиликда маҳсулот етиштиришнинг технологик картаси қандай аҳамиятга эга?
6. Чорвачиликда меҳнатни ташкил қилишда нималарга асосланилади?
7. Дехкончиликда ва чорвачиликда меҳнатни ташкил қилишни режалаштириш нималарга боғлиқ бўлади?
8. Чорвачиликнинг айрим тармоқларини режалаштириш қандай тартибда утқазилади?
9. Чорвачиликдаги ишчи кучига бўлган талабни режалаштиришда нималар ҳисобга олинади?
10. Чорвачилик тармоқларида меҳнатни ташкил қилишни илмий жиҳатдан асослаш деганда нимани тушунасиз?

9 - МАВЗУ: КИШЛОҚ ХУЖАЛИГИДА ЯЛПИ ВА ТОВАР МАХСУЛОТ ЕТИШТИРИШНИ РЕЖАЛАШТИРИШ

РЕЖА:

- 9.1. Кишлоқ хужалигининг ялпи ва товар маҳсулоти ҳақида тушунча
- 9.2. Кишлоқ хужалигининг ялпи ва товар маҳсулотини аниқлаш услуги.
- 9.3. Кишлоқ хужалик ишлаб чиқариш дастурини ташкил қилиш.
- 9.4. Кишлоқ хужалиги маҳсулотларини давлат томонидан тайёрланиши
- 9.5. Кишлоқ хужалиги маҳсулотларини давлат томонидан тайёрланиши ва сотиб олинанини режалаштириш ва такомиллаштириш.

Таянч иборалар: кишлок хужалиги, ялпи махсулот, товар махсулот, дехкончилик ялпи махсулотлари, чорвачилик ялпи махсулотлари, ялпи махсулотнинг киймат куриниши, хужаликлар, товарлилик даражаси, реализация, техника экинлари, харид бахоси.

9.1. Кишлок хужалигининг ялпи ва товар махсулоти хакида тушунча

Ялпи ва товар махсулот хужалик ишлаб чиқаришини кенгайтирилган тарзда ривожлантириш даражасини акс эттирувчи асосий курсаткичдир. Кишлок хужалик ялпи махсулоти канча куп булса, унинг товар кисми хам шунча куп булиб, бу нарса аҳолининг кишлок хужалик махсулотларига ва саноатнинг хом-ашёга булган талабини купрок кондириш имкониятини яратади.

Кишлок хужалик ялпи махсулоти кишлок хужалик ишлаб чиқаришида бир йил ичида етиштирилган жами махсулот йигиндисидан ташкил топади. У жамиятнинг жами ижтимоий махсулотининг бир кисми, кишлок хужалигида етиштирилган улушидир.

Ялпи махсулот асосан дехкончилик ва чорвачилик соҳасида етиштирилган махсулотлардан ташкил топади. Дехкончиликдаги махсулотга барча кишлок хужалик экинларидан олинган ҳосил, куп йиллик дарахтлар (токзор, мевали дарахтлар) кучатларини устириш натижасида олинган махсулот киймати йил охири ва йил бошида тугалланмай колган ишлаб чиқариш колдикларининг фарқи киради.

Чорвачиликдаги ялпи махсулот эса чорвачиликдан олинадиган барча махсулотлар (хайвонларни суйишдан ташқари), янги тугилган хайвонлар, уларнинг усиши ҳисобига олинган вазни хамда қушимча махсулотлардан ташкил топади.

Ялпи махсулотга хужаликларнинг ёрдамчи корхоналарида қайта ишланган дехкончилик ва чорвачилик махсулотлари (бугдой уни, сариёғ, хайвонни суйиш ҳисобига тайёрланадиган махсулотлар), устахоналарда тайёрланадиган махсулот, хужалик доирасида табиат томонидан тайёр холда бериладиган махсулотлар киради.

(Интернетдан) Сельское хозяйство. www.tashkent.uz/section.htm?content_path/articles/business_economics/economics (25 Кб)

Ўзбекистон ялпи ички махсулот таркибининг 27 фоизини кишлок хужалиги махсулотлари ташкил қилади. Унда бандлик жами аҳолининг 40 фоизини ташкил қилади. кишлок хужалиги махсулотларини ишлаб чиқаришда асосий урин дон экинларига ажратилган. Пахта ва бугдой экинлари жами экин майдонининг 3/4 кисмини ташкил этади. Охириги йилларда мамлакатнинг дон махсулотларига булган эҳтиёжини кондириш мақсадидаги давлат сиёсати натижасида пахта экинларини қисман бугдой экинларига алмаштириш жараёни содир булди. Пахта экин майдонлари ва пахтанинг ҳосилдорлиги 1991 йилдан анча пасайди ва бу вақтда бугдой ва бошқа донли экинлар экинлари майдони 300 фоизга ошди.

Корамолларнинг бош сони хам йилдан йилга ем-хашак экинларининг етишмаслиги сабабли камайиб кетди. Биз буни хусусий секторда мева ва сабзавот экинлари етишмаслигини купайганлиги билан изохлашимиз мумкин.

9.2. Кишлок хужалигининг ялпи ва товар махсулотини аниқлаш услуги.

Кишлоқ хужалик ялпи махсулотига хужаликларда ишлаб чиқариладиган махсулотлар билан бир каторда урмончилик, баликчилик, овчилик корхоналарининг махсулоти, кишлоқ хужалигидаги махсулотларни қайта ишлайдиган корхоналар, устахоналар ҳамда томорка хужалигида етиштирилган махсулотлар ҳам қиради. Кишлоқ хужалигида ялпи махсулот натурал қуринишда ҳисобга олинади. Махсулотларни натурал қуринишида ҳисобга олиш кишлоқ хужалигида етиштирилган ялпи махсулот миқдорини аниқлаш имконини бермайди. Чунки хилма-хил махсулотларни натура қуринишида бир-бирига қушиб бўлмайди.

Бунда кишлоқ хужалигида етиштирилган барча махсулотларни бир хил курсаткич билан ҳисобга олиш зарурати келиб чиқади. Бу эса ялпи махсулотни қиймат қуринишида ҳисобга олиш йўли билан ҳал қилинади. Ялпи махсулотни қиймат қуринишида ҳисобга олиш, биринчидан, етиштирилган махсулот ҳажмини аниқлаш, иккинчидан, етиштирилган ялпи махсулот билан такқослаш, учинчидан, ишлаб чиқариш қунгабоқар, қанд лавлаги, пахта, зигирпоя ялпи ҳосилининг ҳаммасини, жун ва тухумнинг 80% ини гушт, сўт ва сабзавот махсулотларининг 70% ини етиштирмоқда.

Кишлоқ хужалик ялпи махсулоти фойдаланиш характериға қараб товар ва нотовар қисмларға бўлинади. Ялпи махсулотнинг нотовар қисмидан кишлоқ хужалик қорхоналаридаги тақрор ишлаб чиқариш учун фойдаланилади. Бунга уруғлик, ем-хашак ва хужалик ичида ҳар хил мақсадлар учун фойдаланиладиган ялпи махсулот қиради. Ялпи махсулотнинг қолган қисми олди-сотди қараёниға қатнашиб, товар махсулотига айланади. Товар махсулотға давлат тайёрлов ташкилотлари, хужалик ишчилари ва хизматчилариға нақд пулға сотилган махсулотларни қиритиш мумкин.

Товар махсулотининг узиши бевосита ялпи махсулотнинг узишиға боғлиқдир. Ялпи махсулот миқдори қанча тез усса, товар махсулоти миқдори ҳам шунча тез усади. лекин товар махсулотнинг узиши ялпи махсулотнинг узишиға нисбатан тез усмоқда. Мамалқатда товар махсулот етиштирувчи асосий қорхоналар хужаликлардир. Жами товар махсулотининг анчагина қисмини хужалик ишчиларининг томорқасида етиштирилган махсулотлар ташкил этади.

Товар махсулотнинг қулами унинг товарлилик фойзида уз ифодасини топади. Товар махсулотнинг ялпи махсулотға нисбатан товарлилик даражасини курсатади.

Товарлилик даражаси товар махсулот ялпи махсулотнинг қанча улушини ташкил этишини курсатади. Товар махсулотнинг ялпи махсулотға фойз қуринишидаги нисбати товарлилик фойзида уз ифодасини топади. Товар махсулотнинг ялпи махсулотға нисбати товарлилик даражасини курсатади. Товарлилик даражасининг узиши ишлаб чиқаришнинг ихтисослашиши даражаси усанлигини, марказлашиш даражаси эса ортганлигини курсатади.

Ҳозирги вақтда товар махсулотни реализация қилиш:

- а) давлат томонидан кишлоқ хужалик махсулотларини тайёрлаш;
- б) қорхона ва ташкилотларға махсулот сотиш;
- в) хужалик бозорларида махсулот сотиш;
- г) хужалик ичида қодимларға махсулот сотиш йўли билан амалға оширилади.

Булар орасида асосий уринни давлат томонидан кишлоқ хужалик махсулотларини тайёрлаш эгаллайди. Хужаликлар узлари етиштирган ялпи махсулотнинг 70-75 % ни давлатға сотадилар. Ҳозирги вақтда мамлақатда етиштириладиган техника экинлари ҳосилининг ҳаммаси давлат томонидан сотиб олинади. Хужаликлар махсулот сотиш режаларини бақаргандан сунг, ортиқча махсулотнинг бир қисмини матлубот кооперацияси ҳамда давлат ташкилотлари ва қорхоналарига сотадилар.

Шундай қилиб, кишлоқ хужалигида етиштирилган махсулотларнинг асосий қисми давлат томонидан сотиб олинади. Бундай бўлишиға сабаб биринчидан, мамлақатнинг озик-овқат

фонди давлат томонидан кишлок хужалик махсулотлари сотиб олиш йули билан барпо этилади, иккинчидан, хужаликлар оладиган фойда ҳамда хужалик ишлари даромади бевосита давлат томонидан махсулот сотиб олиш куламига ва харид килиш бахоси даржасига боғлиқдир.

9.3. Кишлоқ хужалик ишлаб чиқариш дастурини ташкил қилиш.

Кишлоқ хужалик ишлаб чиқариш дастурининг асосий булинмалари қуйидагилардан иборат:

1. Усимликшуносликни ривожлантириш режаси;
  2. Чорвачиликни ривожлантириш режаси;
  3. Моддий-техник базани ривожлантириш режаси;
- Усимликшунослик ривожланишининг асосий курсактчилари:

1. Усимликшунослик (деҳқончилик) махсулотларини харид қилиш;
2. Экин майдони;
4. Хосилдорлик.

Чорвачилик режасининг асосий курсактчилари:

1. Чорвачилик махсулотининг хажми;
2. Қорамолларнинг сони;
3. Махсулдорлик.

Моддий техник база дастурида тармоққа техника, асбоб-ускуналар, минерал угитлар, электр энергиясини етказиб бериш курсактчилари ҳисобланади.

Кишлоқ хужалиги фаолиятини тавсифловчи асосий курсактчи бу давлат харидларининг хажми ҳисобланади. Бу курсактчи асосида АСМ тармоғига қирувчи курсактчилар аниқланади.

Кишлоқ хужалик махсулотларини давлатга сотишни аниқлаш бир қанча унсурлардан иборат:

1. Энг аввало кишлок хужалик махсулотларининг асосий турлари бўйича давлат буюртмасининг хажми ҳисобланади. Давлат буюртмаси давлатнинг ва аҳолининг кишлок хужалик махсулотларига бўлган талаби асосида аниқланади.

2. Аниқланган талаб кишлок хужалик имкониятлари (ер, сув, меҳнат ресурслари) билан боғланади.

3. Давлат буюртмаси хажми вилоятлар, туманлар ва хужаликлар бўйича тақсимланади.

9.4. Кишлоқ хужалиги махсулотларини давлат томонидан тайёрланиши.

Давлат томонидан кишлок хужалик махсулотларини сотиб олишни ташкил этишда контрактация шартномаси катта роль уйнайди. Контрактация шартномасини тайёрлов ташкилотлари хужаликлар билан тузадилар. Бу шартнома ҳар иккала томон қелишуви асосида бир йиллик муддатга, айрим ҳолларда эса беш йиллик муддатга тузилади. Контрактация шартномасида давлатга сотиладиган махсулот микдори ва сотилиш шартлари курсатилади. Шартномада хужаликлар етиштирадиган махсулот турлари, уларнинг сифати, йилнинг қайси муддатларида етиштирилиши ва давлатга сотилиши, қайси жойдаги махсулот қабул қилиш пунктларига топширилиши, махсулот қайси ташкилотлар транспортида ташилиши ва бошқа шартлар курсатилади.

Контрактация шартномасида давлат билан хужаликлар уртасидаги иқтисодий муносабатлар (махсулот сифати ва топшириш муддатига қараб баҳолар белгилаш, кишлок

хужалик махсулотлари хисобига давлат корхоналари махсулотини алмаштириш, чорва моллари учун саноат чикиндилари бериш ва хоказо) ҳам уз ифодасини топади. Муокбил махсулотлар айрибошлаш хозирги вақтда кенг авж олмоқда. Масалан, хужаликлар давлатга топширган пахгаси эвазига ун, идиш, коп, кунжара, усимлик ёғи, шелуха аралаш озик оладилар. Хужаликлар пахта билан бир каторда давлатга бошка махсулотлар сотгани учун ҳам саноат моллари оладилар.

9.5. Кишлоқ хужалиги махсулотларини давлат томонидан тайёрланиши ва сотиб олинишини режалаштириш ва такомиллаштириш.

Контракция шартномасида хар иккала томон мажбурияти ва хукуки уз ифодасини топади. Агар хужаликлар контракция шартномасида курсатилган муддатда давлатга махсулот сотмасалар, махсулот сифати бузилган булса, жарима тулайдилар. Давлат ташкилотлари уз навбатида, хужаликлар учун уз вақтида пул маблагги, угит, уруглик, ёкилги, эхтиёт кисмлар етказиб бериш мажбуриятларини бажаришлари шарт. Контракция шартномаси давлат тайёрлов ташкилотлари билан кишлоқ хужалик корхоналари уртасидаги иктисодий, ташкилий ва хужалик муносабатларини узаро узвий боглик холда амалга ошириш имкониятини беради.

Кишлоқ хужалик ишлаб чиқаришининг ривожланиши кишлоқ хужалик махсулотларини давлат томонидан тайёрлаш ва сотиб олишнинг ҳам такомилланишига олиб келади.

Кишлоқ хужалик махсулотларини давлат томонидан тайёрлаш ва сотиб олишни такомиллаштиришда махсулот етиштиришни режалаштиришни хужаликларнинг табиий-иктисодий шароитларини, ихтисослаштириш истикболларини, ер фонди, моддий техника ресурслари ва иш кучи билан таъминланиш даражасини хисобга олган холда амалга ошириш катта роль уйнайди. Давлат томонидан кишлоқ хужалик махсулотлари сотиб олишни ривожлантиришда махсулот харид килиш бахоларини ошириш катта ахамиятга эга булди.

(Интернетдан) Малуй и средний бизнес.
www.tashkent.uz/section.htm?content_path/articles/business_economics/economics (25 Кб)

Бугунги кунда Узбекистон Республикаси иктисодиёти ривожиди кичик ва урта бизнес катта ахамият касб этади. Кичик ва урта бизнес корхоналари ташкил килиш жараёни унча катта булмаган харажатлар талаб этади ва ишлаб чиқариш ресурслари билан тезда таъминланиб, халқ хужалиги товарларини ишлаб чиқариш муаммосини хал килишда ва янги ишчи уринларини ташкил килишда яхши самара беради.

Бугунги кунда Тошкент шаҳрининг кичик ва урта бизнес корхоналари шаҳар ахолисини 45,7 фоизга якин махсулотлар билан таъминлаб турибди. Ушбу таъминотнинг 17,4 фоиз микдоридаги сумма якка тартибда шугулланаётган тадбиркорлар хиссасига тугри келмоқда.

2001 йилда Тошкент шаҳрида хусусий мулк асосида шугулланган корхоналар орасида 90,2 фоизи кичик ва урта бизнес хиссасига тугри келади.

Кичик ва урта корхоналарнинг катта кисми куйидаги тармоқларда руйхатга олинган:

Савдо ва умумий овкатланишда – 42,4 %

Саноат - 19,0%

Курилиш - 11,2 %

Кичик ва урта бизнес корхоналарида саноат махсулотлари ишлаб чиқаришни тахлил киладиган булсак, 2001 йилда 2000 йилга нисбатан 9% га

ошган ва жами шахар саноат махсулотлари ишлаб чиқаришидан 33,7 фоизни ташкил этади.

2002 йилда кичик ва урта бизнес корхоналарининг экспорт ҳажми шахар экспорт ҳажмининг 14,2 фоизини ташкил қилди.

Мавзу буйича назорат саволлари:

1. Кишлоқ хужалигида ялпи ва товар махсулот деб нимага айтилади?
2. Ҳозирги кунда ялпи кишлоқ хужалиги махсулотининг қанчаси товар махсулот ҳисобланади?
3. Чорвачиликдаги ялпи махсулот нималардан ташкил топади?
4. Кишлоқ хужалик ялпи махсулотига хужаликларда ишлаб чиқариладиган махсулотлардан ташқари яна нималар қиради?
5. Нима учун товар махсулотининг усиши ялпи махсулотнинг усишига боғлиқ булади?
6. Ҳозирги вақтда товар махсулотни реализация қилиш қандай й уллар билан амалга оширилади?
7. Товарлилик даражаси нимани ифодалайди?
8. Контрактация шартномаси ва унинг роли?
9. Кишлоқ хужалигида рентадан ортикча етиштирилган махсулот қандай махсулот турига қиради?
10. Кишлоқ хужалик махсулотларини давлат томонидан тайёрлаш ва сотиб олишни такомиллаштиришда нималар ҳисобга олинади?

10 – МАВЗУ: КИШЛОҚ ХУЖАЛИГИДА МЕХНАТ РЕСУРСЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИ РЕЖАЛАШТИРИШ

РЕЖА:

- 10.1. Мехнат ресурслари ҳақида тушунча ва уларнинг аҳамияти.
- 10.2. Кишлоқ хужалигида мехнат ресурсларини режалаштириш ва уларнинг вазифалари.
- 10.3. Ишчи кучига булган талабни аниқлаш.
- 10.4. Хужаликдаги мехнат ресурсларининг тарқибни.
- 10.5. Мехнат ресурсларидан тупик ва бир меъёрда фойдаланиш имкониятлари

Адабиётлар: 1, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 12, 22, 29, 30, 48

Таянч иборалар: мехнат ресурслари, ишчи кучи, мехнат унумдорлиги, кишлоқ хужалиги моддий-техника базаси, фан-техника тараккиёти, хужаликнинг ишчи кучи билан таъминланиши, ишчи кучига булган талаб, мехнат ресурслари баланси.

10.1. Мехнат ресурслари ҳақида тушунча ва уларнинг аҳамияти.

Мехнат ресурслари деганда барча мехнат қилиш қобилиятига эга булган кишилар тушунилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ, ана шу гуруҳга касал ва ногирон кишилардан ташқари 16 ёшдан 60 ёшгача булган эркаклар ва 16 ёшдан 55 ёшгача булган аёллар қирадалар.

Халк хужалигининг барча тармоқларини бирдай ривожлантириш вазифасини муваффақиятли амалга оширишда меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланишнинг роли ва аҳамияти бениҳоя каттадир. Меҳнат ресурсларидан энг куп фойдаланиш ва уларни жамият манфаатларига хизмат қилдириш кишлоқ хужалигини янада ривожлантиришнинг ва меҳнат унумдорлигини оширишнинг муҳим омилдир.

Кишиларнинг меҳнат активлигини ошириш яни ҳар бир хужалиқда меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш, кишлоқ хужалиқ иқтисодиятини жадал ривожланиш йулига утказиш жараёнида алоҳида урин тутати.

Кишлоқ хужалиқи моддий техника базасининг ривожланганлиги ва такомиллашганлиги, янги замонавий машина ва қуролларнинг жорий этилганлиги, фан-техника таракқетини жадаллаштириб қўлаб меҳнат ресурсларини вужудга келтирмоқда. Шунингдек, кишлоқ жойларида умумтаълим мактабларини битириб чиқувчиларнинг қўлчилик қисмини хужалиқларда қўлаб хам меҳнат ресурсларининг қўлаб олиб келмоқда.

Бу жараён кишлоқда меҳнат ресурсларини хужалиқнинг барча тармоқларига тўғри режалаштириб, улардан йил бўйи бир меъерда фойдаланишни йўлга қўйишни, мавсумий ишларнинг кескинлигини юмшатишни ва бу соҳасидаги янги имкониятлар қидириб топишни тақозо этади.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси хужалиқлар фаолиятининг барча қўлаб қўлаб бевосита таъсир қилади. Қайси хужалиқда меҳнат ресурсларидан тўла фойдаланилса, уша ерда қўлаб ва арзон маҳсулот этиштирилади. жамоат хужалиқи тез юксалади. Ишчи ходимларнинг моддий ва маънавий фаровонлиги юқори бўлади. Аксинча мавжуд меҳнат ресурсларидан тўла фойдаланмаслик ишчи ходимларнинг моддий манфаатларига жиддий салбий таъсир этади.

Демак, меҳнат ресурсларидан тўғри фойдаланиш фақат хужалиқ учунгина эмас, балки ишчи ходимлар учун хам катта иқтисодий самара берар экан.

10.2. Кишлоқ хужалиқида меҳнат ресурсларини режалаштириш ва уларнинг вазифалари.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш қўлаб сабабаларга, ер билан таъминланганликка, кишлоқ хужалиқ ишлаб чиқаришнинг мавсумийлигига, табиий шароитга, хужалиқнинг иқтисослашувига, тармоқларнинг тарқибига, кишлоқ районларида саноатнинг ривожланиш даражаси ва бошқаларга боғлиқ.

Меҳнат ресурслари деб, кишлоқ хужалиқидаги ишларни уз вақтида бажариш учун талаб этиладиган ишчи қўлабга айтилади.

Меҳнат ресурсларига жамоат хужалиқида банд бўлган меҳнатга қўлаб қўлаб ишчилар бундан ташқари жамоат хужалиқида қўлаб қўлаб кексалар хамда ногиронлар, усмирлар ва бошқа ходимлар хам қўлаб.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланишни таҳлил қилишдан асосий мақсад, хужалиқидаги мавжуд ишчи қўлабидан оқилона фойдаланиш, уларни тармоқлар уртасида тўғри қўлаб қўлаб асосида, кишлоқ хужалиқ маҳсулотлари этиштиришни янада қўлаб қўлаб, меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулот таннархини арзонлаштириш, унинг рентабеллигини қўлаб қўлаб.

Ишчи қўлабидан фойдаланиш таҳлил қилинганда, мавжуд меҳнат ресурслари ва уларнинг тармоқлар бўйича тақсимланиши, меҳнат баланси, ходимлар ва хужалиқ ишчиларининг иш вақтидан қай даражада фойдаланилаётганлиги ва уларнинг меҳнат активлиги аниқланади. Бу жуда муҳимдир, чунки хужалиқ ишлаб чиқариш қўлаб, машинлар, турли техника ва унумли ерлар билан қўлаб таъминланса-ю, ишчи қўлаб билан етарли бўлмаса, у ривожлана олмайдир. Шунинг учун хам ишчи қўлаб ишлаб чиқарувчи қўлабнинг энг муҳим ва актив қисми ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда хужалиқларнинг ишлаб чиқарувчи қўлабнинг ривожланиши, моддий-техника базасининг қўлаб, ишлаб чиқариш жараёнида механизациялаш, автоматлаштириш

даражасининг ортиб бориши туфайли ишчи кучларининг купайиши хам меҳнат ресурсларидан оқилона ва тулик фойдаланишни тақозо этади. Меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланишнинг туб маъноси ишчи кучининг йил давомида иш билан купрок банд булишидир.

Хужаликларнинг ишчи кучи билан таъминланиши ва ундан фойдаланишни тахлил қилишнинг асосий вазифаси:

- меҳнат ресурсларининг тузилишини урганиш;
- мавжуд ишчи кучлари хужалик ишлаб чиқариш учун етарлими еки йуклигини аниқлаш;
- ишчи кучларидан тармоқлар ва ойлар буйича фойдаланишни тахлил қилиш;
- Меҳнат ресурсларидан тулик ва бир меъерда фойдаланиш имкониятларини курсатиш қабилардан иборат.

10.3. Ишчи кучига булган талабни аниқлаш.

Кишлоқ хужалик ишларини агротехника муддатларида бажариш куп жихатдан хужаликнинг етарли миқдорда ишчи кучи билан таъминланишига боғлиқ.

Ишчи кучига булган талабни аниқлашдан аввал хужалик ишчи кучларидан қай даражада фойдаланаётганлигини текшириш, меҳнат ресурсларининг ҳақиқий аҳволини урганиш, ишга қобилиятли ишчилар томонидан меҳнат минимумининг бажарилишини аниқлаш, ишчиларнинг жамоа хужалигида ойлар буйича қатнашишини еки қатнашмаётганликларининг сабабини аниқлаш лозим.

Шунингдек, хужаликлар йилнинг бошида уз ишлаб чиқариш тармоқларини пухта урганиб, улар ишини тугри режалаштиришлари, талаб қилинадиган ишчи кучлари сонини олдиндан аниқлашлари лозим. Ишчи кучига булган талабни аниқ хисоблаб чиқиш тармоқлар буйича ажратилган кишилардан тугри фойдаланишга эришиш имконини беради.

Хужалик тармоқлари учун зарур ишчи кучларини ажратишдан олдин тармоқлардаги экинлар тури, улардаги иш турлари ҳажми, ишларни бажаришнинг агротехника муддатлари ва иш миёерлари пухта урганиб чиқилиш зарур.

Талаб қилинадиган ишчи кучлари асосак икки усулда аниқланади. Биринчи усулда турли ишлар учун сарфланиши керак булган киши-қунлари иш турларини бажариш агротехника муддатларига булиш йули билан топилади, яъни иш ҳажмини унинг қунлик нормасига булиб, натижаси нормани бажаришда иштирок этган ишчиларнинг сонига купайтирилади Бунингучун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин.

$$K_k \kappa \frac{I_h}{I_n * V_{ki}}$$

Бу ерда:

K_k - керакли киши қуни

I_h - ишнинг ҳажми

I_n - ишнинг нормаси

V_{ki} – нормани бажаришда иштирок этадиган ишчиларнинг сони

Аниқланган киши-қунлари сонини ишни бажариш муддатига булиш билан талаб қилинаётган ишчи кучларининг сони топилади. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин.

$$I_k \kappa \frac{K_k}{I_{shs}}$$

Бу ерда:

I_k - талаб қилинаётган ишчи кучлари

K_k - жами киши куни

I_{shs} – бажариш муддати (иш куни)

Мисол: 80 га пахта майдонига эга булган бригаданинг гузасини 8 кун ичида ягоналаш керак дейлик. Ягоналашнинг 1 кунлик нормаси 0,30 га. Бригада учун керакли ишчи кучини аниклаш лозим. Биринчи формуладан фойдаланиб, 80 га. пахта майдонини ягоналаш учун канча киши-куни сарфланишини аниқлаймиз Бу бизнинг мисолда

80

K_k к ----- к 266 киши-кунини ташкил этади.

0,30

Иккинчи формуладан фойдаланиб, бригадага 8 кун ичида гузани тула ягоналаш учун зарур булган ишчи кучи сонини аниклаш мумкин.

266

I_k к ----- к 33 ишчи керак булар экан.

8

Талаб қилинадиган ишчи кучлари сонини аниқлашнинг иккинчи усули - бир ишчига урта хисобда бир йилда дехкончилик тармогида неча гектар сугориладиган экин майдони ва чорвачилик тармогида канча бош мол тугри келишини хисоблаб чиқишдир.

Мехнат ресурсларини тугри тахлил қилиш учун зарур ишчи кучи аниқлангандан сунг, хар бир хужаликда мехнат баланси хам тузиш керак. У хужалик учун мехнат ресурсларидан фойдаланиш ва уларни таксимлаш хақида маълумот олиш учун асосий манба булиб хизмат қилади.

Мехнат баланси деб, хужаликдаги мавжуд ишчи кучларини унинг ишлаб чиқариш учун зарур булган ишчи кучларига таккосланишига айтилади. Мехнат ресурслари баланси қирим ва қиким булимларидан иборат булиб қирим қисмида хақиқий ишчи кучи, қиким қисмида эса фойдаланилган мехнат ер ресурслари ифодаланади. Мехнат ресурслари балансида мехнат ресурсларининг умумий сони, улардан фойдаланиш, ёрдамга келадиганларнинг сони ёки бушаган ошиқча ишчиларнинг сони қурсатилади.

Мехнат ресурслари балансини тузишда режа ёки йиллик хисобот маълумотларидан фойдаланилади. Агар бу ишда режа маълумотларидан фойдаланилган бурса, мехнат ресурсларининг режа баланси хисобот маълумотларидан фойдаланилганда эса мехнат ресурсларининг хисобот баланси вужудга келади.

10.4. Хужаликдаги мехнат ресурсларининг тарқиб.

Хужаликда ишчи кучларини аниқлаш учун биринчи навбатда мехнат ресурсларининг тарқибини урганиш керак. Хужаликда мехнат ресурслари: доимий, мавсумий ва вақтинчалик ишловчи ишчилардан, инженер-техник ходимлардан, хизматчилардан, хамда қикик хизматчилардан ташкил топади.

Мехнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси жамоат ишларида неча киши куни ишлагани билан аниқланади. Канча киши-куни ишлаган булса мехнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси шунча ортади.

Мехнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш даражаси хар бир хужалакнинг узига боғлиқ. Мехнат ресурсларидан тула ва тугри фойдаланиш туфайли ишчиларнинг узиди бир маблаг билан купрок махсулот етиштириш ва мехнат унумдорлигини ошириш мумкин.

Хар бир хужалик узининг меҳнат ресурсларидан оқилона фойдалана билса, пахта териш машиналарининг унумдорлигини ошириб, улардан тугри фойдаланилса четдан келган ишчи кучига ҳеч қандай эҳтиёж қолмайди. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси ҳар бир меҳнатга қобилиятли кишига тугри келадиган экин майдонининг ҳажмига боғлиқ. Чунки ҳар бир ишловчига қанча қуп экин майдони тугри келса, шу хужалиқда меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси яхшироқ бўлади.

Ишчи кучидан унумли фойдаланилмаслигига фақат ишчи кучининг ортиқчилиги сабаб бўлиб қолмай, балки меҳнатнинг тугри ташкил қилинмаганлиги ҳам таъсир қурсатган бўлиши мумкин.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланишни яхшилаш учун аввало ҳар бир хужалик узининг келажак режасида ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланиши, аҳоли сонининг қупайиши, техника таракқиётининг жорий қилиниши натижасида кишиларнинг бир қисмини ишдан озод бўлишини ҳисобга олган ҳолда улардан самарали фойдаланиш тадбирларини ишлаб чиқиши керак. Бу тадбирларда ишчи кучининг ортиқча қисмини тармоқлар бўйича қайта тақсимлаб чиқиш ҳам режалаб олиниши лозим.

Меҳнат ресурсларидан туларок фойдаланишнинг катта омилларидан бири - бу ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаш, автоматлаштириш ва меҳнатнинг ташкил этишининг илгор усулларини жорий этишдир.

Ишчи кучидан оқилона фойдаланишнинг муҳим омилларидан бири хужалиқни қуп тармоқли қилиб узвий боғлаб олиб боришдир. Чунки тармоқларда меҳнатнинг мавсумийлиги бир хил эмас.

Маълумки бозор иқтисодиётига утиш даврида қишлоқ хужалигини ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда. Қишлоқ хужалигини ривожлантиришда ишчи кучига бўлган талабни режалаштиришни ташкил этиш даркор.

Хужалиқларда меҳнат ресурсларини таҳлил қилишда фақат уларнинг миқдори, таркиби ва тақсимланиши тугрисидаги маълумотларни қуриб чиқиш билан чегараланмаслиги керак. Чунки бу курсаткичлар хужалиқлар меҳнат ресурслари билан қай даражада таъминланганлиги ва улардан қандай фойдаланаётганлиги ҳақида фикр юритиш учун қамлик қилади. Бунинг учун, уша маълумотлар асосида тегишли хужалиқ, район ва вилоятлар бўйича баланс ҳисоблари бажарилиши лозим. Демак, меҳнат ресурсларини тугри таҳлил қилиш учун зарур ишчи кучи аниқлангандан сунг, ҳар бир хужалиқда меҳнат балансини ҳам тузиш керак. У хужалиқ учун меҳнат ресурсларидан фойдаланиш ва уларни тақсимлаш ҳақида маълумот олиш учун асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Меҳнат баланси деб, хужалиқдаги мавжуд ишчи кучларини унинг ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ишчи кучларига тақсимланишига айтилади. Меҳнат ресурслари баланси қирим ва қиким қисмидан иборат бўлиб, қирим қисмида ҳақиқий ишчи кучи, қиким қисмида эса фойдаланилган меҳнат ер ресурслари ифодаланади. Меҳнат ресурслари балансида ресурсларнинг умумий сони, улардан фойдаланиш, ёрдамга қелганларнинг сони ёки бушаган ошиқча ишчиларнинг сони курсатилади.

Меҳнат ресурслари балансини тузишда режа ёки йиллик ҳисобот маълумотларидан фойдаланилади. Агар бу ишда режа маълумотларидан фойдаланилган бўлса, меҳнат ресурсларининг режа баланси, ҳисобот маълумотларидан фойдаланилганда эса меҳнат ресурсларининг ҳисобот баланси вужудга қелади. Баланс ёрдамида мавжуд меҳнат ресурслари ва уларга бўлган талаб аниқланади. Шунинг учун ҳам меҳнат баланси ҳар бир хужалиқда тузилиши шарт. Чунки, ҳар бир хужалиқда тузилган меҳнат балансига ҳамда ҳар бир ишчи ҳисобига тугри қеладиган экин майдони ва унинг механизациялашганлигига қараб, қанча қиши зарурлигини белгилаб олади. Ортиқчаларини бошқа тармоқларни ривожлантиришга жалб қилнади. Ортиқча ишчи кучларини хужалиқдан ташқи тармоқларга утқишиш режали равишда амалга оширилиши керак. Ортиқча меҳнат ресурсларини бушатиш,

куп омил ва шароитларга, асосан кишлок хужалигида сермехнат ишларни механизациялаш даражасига боглик.

Мехнат ресурсларининг асосий булимга мехнатга кобилиятли 16 ёшдан 60 ёшгача булган эркаклар ва 16 дан 55 ёшгача булган аёллар киритилади. Мехнат ресурслари баланси режасини аниклашда ахолининг таркиби ва сони узгарганлигини эътибордан чикармаслик керак. Чунки 16 ёшга тулган усмирлар мехнатга кобилияти ишчилар сонини тулдиради. Ёши 60 ва 55 ёшдан ошган эркак хамда аёллар эса мехнатга кобилиятлар хисобидан чикарилади.

Кишлок хужалик корхоналари учун зарур булган мехнат балансини тузишда ишчи кучларини тугридан-тугри сонига караб жамлаб куйиш мумкин эмас. Чунки хар бир тармок узига хос мехнат талаб килиб, у механизация даражаси ва хар бир мутахассиснинг жамоат ишлаб чикаришига кушган хиссасига хам боглик. Шунингдек, мехнат ресурслари баланси тузилаётган уртача йиллик хисобигина эмас, балки йил даврларини, биринчи навбатда ишчи кучига булган талабни энг кам ойлар буйича ва иш энг куп булганда зарурат тугиладиган ишчи кучларига караб олиш керак. Мехнат балансини тузишда юкоридагиларни хисобга олиш мехнат ресурсларидан самарали фойдаланиш тадбирларини ишлаб чикишга ёрдам беради.

Мехнат балансини тузиш туфайли ишчи кучларидан тула фойдаланиш имконияти тугилади, ишчи кучларини хужаликнинг тармоклари ва ишлаб чикариш булимлари буйича тугри таксимлаш шароити яратилади.

Мехнат баланси хужалик ишлаб чикариш учун зарур булган ишчи кучи микдорини аниклашга ёки улар ортикча булса, улардан бошка жойларда фойдаланишга имкон беради. Четдан кушимча жалб этилиши лозим булган ишчи кучларини факат хужаликда ишчи кучи этишмаган холда ёки кишлок хужалик ва бошка ишларни курсатилган агротехника муддатларида бажариш кийин булган холлардагина жалб этиш мумкин.

Тахлил килишда, шунингдек, ишчи кучи окимини билиш хам максадга мувофикдир. Ишчи кучи окими деганда уз ихтиёри ёки ишни кечикиш хамда хужаликнинг ишчи тартиб коидаларини бузиш туфайли бушаган ишчилар сони тушунилади.

Ишчи кучи окимини аниклаш хам ишчи кучининг бушаш буйича коэффицентини топиш ишлари аникланади. Лекин бунда ишдан бушаган ишчиларнинг умумий сони олинмасдан, балки уз ихтиери билан бушаган, ишга кечиккан, хужаликнинг ички тартиб коидаларини бузиш туфайли бушаган ишчилар сони олинади. Шунга кура, ишчи кучи окимини уз ихтиёри билан бушаган ишчилар сонини уртача уртача ишчилар сонига булиш йули билан аниклаш мумкин.

Кишлок хужалигида ишчи кучига булган талабни режалаштириш.

Бизга маълумки ишлаб чикариш самарадорлигига эришиш учун мехнатни окилона ташкил килиниши ишчи кучларнинг етарлилиги мехнат унумдорлигининг юкори булиши хамда, ишлаб чикариш воситаларидан ва ускуналаридан окилона фойдаланишга богликдир. Ишчи кучига булган талабни режалаштиришда хужаликнинг бизнес режасида курсатилган хар бир масалага - эътибор берилиши зарур. Бундан ташкари бозор иктисодиети том маънодаги амалиетга аиланаётган вақтда хар бир хужалик мустхкамлаши ва ривожланиши энг аввало хужалик бизнес режасини окилона тузишига боглик.

Бизнес куп маъноли атама булиб, муайян натижаларига эришишга йуналтирилган иктисодий тадбиркорлик фаолиятини акс эттиради. Ана шу фаолият муайян тартиб доирасида амалга оширилади ва бу тартиблар йигиндиси бизнес-режа деб аталади.

Шунинг учун бозор иктисодиети шароитида хар бир махсулот еки хизматларнинг харидорлигини оширишга тадбир фаолиятини ва бозорни бахолашдан бизнес-режанинг энг

долзарб масаласи ҳисобланади. Кишлоқ хужалиги корхонасида ҳам бизнес-режа ҳар бир буладиган ишни тартиб билан режалаштирилга қаратилган.

Ишчи кучларини таҳлил қилишда, улардан хужалик ойлар буйича қандай фойдаланаётганини билиш жуда муҳим. Ишчи кучларини бундай анализ қилиш меҳнатнинг мавсумийлигини курсатади: Шунингдек, ишчиларнинг меҳнат активлиги ойлар буйича қай даражада узғаришини аниқлашга имкон беради.

Кишлоқ хужалиги ишлаб чиқаришнинг мавсумийлиги куз киш даврида ишчи кучининг ҳаддан ташқари қуплигида ва баҳор-ёз даврида унинг етишмаслигида яққол намоён бўлади.

Ҳосил йигим-терим даврида айрим хужалиқларда ишчи қучи етишмайди. Шунинг учун бу хужалиқлар саноат ишчиларини, шаҳар аҳолисини, олий ва урта махсус уқув юртлири талабаларини жалб этишга мажбур бўлади.

Маълумки, кишлоқ хужалигида иш вақти билан ишлаб чиқариш вақти барабар тугри келмайди. Натижада ишлаб чиқаришнинг тармоқлар буйича ишчи қучига булган талаби бир хил булмайди. Масалан, пахтачиликда гузани ягона қилиш, бегона утларни йқотиш, ҳосилни йгиб-териб олиш пайтларида ишчи қучига булган талаб ортади ер хайдаш, экин эқиш, сугориш қаби ишларда эса қамаяди. Шунинг учун ҳам ишчи қучидан фойдаланишни режалаштиришда жамоа хужалиги барча тармоқларининг ойлар буйича ишчи қучи билан таъминланишини белгилаб қикиш лозим.

Мавсумийликни қамайтириш учун ёрдамчи қорхона ва хужалиқларни ривожлантириш қатта аҳамиятга эга. Бунинг учун аввало ёрдамчи хужалиқдаги ишчиларни моддий рағбатлантириш яхши йулга қуйиш қерак. Меҳнатга қобилятли қишилар ёз давомида қишлоқ хужалигининг ёрдамчи қорхоналарида ишлайдилар. Шунинг учун қул қучи ёрдамида бақариладиган ишларнинг тури буйича ёрдамчи хужалиқлар (қорхоналар) тузиш лозим.

10.5. Меҳнат ресурсларидан туқик ва бир меъёрда фойдаланиш имқониятлари.

Дехқончилиқ ва қорвачилиқ тармоқларида ишчи қучига булган талабни режалаштиришнинг аҳамияти.

Дехқончилиқ ва қорвачилиқ тармоқларида ишчи қучига булган талабни режалаштиришда ишлаб чиқариш давомида қушимча бақариладиган меҳнат ёқи ёрдамчи хужалиқлар ишларида қатнашадиган қодимларнинг меҳнатлари ҳам ҳисобга олиниши қерак. Ишч қучига булган талабни режалаштиришда энг аввало махсулот бирлиги учун сарфланадиган қиши қунларини аниқлаш ва уни таҳлил қилиш қатта аҳамиятга эга. Биз бунга қисол тариқасида 1 ц. махт учун сарфланган қиши-қунларини жақвал қуринишидан фойдаланамиз.

Дехқончилиқ тармоғида етиштирилган 1 ц. махт учун сарфланадиган қиши-қунлари.

№	Экин турлари	Утган йили	Ҳисобот йили	1 йилга нисбатан узғариши (%)
1.	Дон-жами	0,86	0,78	90,7
2.	Пахта	5,8	5,2	89,7
3.	Қартошқа	1,4	1,5	119
4.	Сабзавот	0,82	0,85	103,7
5.	Полиз махсулотлари	0,71	0,54	84,7
6.	Маққа қилоси	0,44	0,30	69
7.	Беда пичани	0,11	0,16	145,5

Ушбу жадвал оркали меҳнат унумдорлигини маҳсулот бирлигига сарфланган киши-куни буйича аниқлашга мисол қилиб олишимиз мумкин. Жадвалдан қуриниб турибдики ҳар бир центнер, дон, пахта, полиз маҳсулотлари ва макка силоси учун сарфланган киши-кунлари утган йилга нисбатан анча камайган, яъни меҳнат унумдорлиги юқори бўлганлигини қуришимиз мумкин Лекин картошка, сабзавот, беда етиштириш учун меҳнат сарфлари анча ошган. Бунда меҳнат унумдорлиги камайган Ушбу рақамларни ҳужалиқлардаги ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиш ва меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланган уртача курсаткични ҳужалиқ мисолида таҳлил қилдик.

Дехқончиликдаги ва чорвачилиқдаги ишчи кучларига бўлган талабни режалаштиришда етиштириладиган маҳсулот ҳажмини унда банд бўлган ишчиларни, ҳамда қушимча ишчиларни жалб қилишни ҳисобга олган ҳолда ҳар бир ҳужалиқнинг узига хос бўлган бошқа ички имкониятлари ҳам ҳисобга олинади. Ҳужалиқда ишчи кучини тугри режалаштириш йил якунидаги олинган маҳсулот, қулга киритилган даромад ва меҳнат унумдорлигини юқори бўлиши билан белгиланади.

Ишчи кучига бўлган талабни режалаштиришда ҳисобга олинishi керак бўладиган курсаткичлар қуйидагича:

4. Нафақа ёшига етган ишчиларни ҳисобга олиш. Ёш усмирларни ҳар бир тармоқ буйича ҳисобга олиш.
5. Ногиронлик ва меҳнатга лаёқатсиз (вақтинча) ҳисобга олиш.
6. Ёш боласи бор оналарни ҳисобга олиш.

Мавзу буйича назорат саволлари:

1. Кишлоқ ҳужалигида меҳнат ресурслари деб нимага айтилади?
2. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражаси қандай курсаткичларга таъсир қилади?
3. Меҳнат ресурсларидан фойдаланишни таҳлил қилишдан асосий мақсад нимада?
4. Ҳужалиқларнинг ишчи кучи билан таъминланиши ва ундан фойдаланишни таҳлил қилишнинг асосий вазифалари қайсилар?
5. Кишлоқ ҳужалигида ишчи кучига бўлган талаб қандай аниқланади?
6. Меҳнат баланси деб нимага айтилади?
7. Меҳнат балансини тузишда қандай маълумотлардан фойдаланилади?
8. Меҳнат ресурсларидан тугри фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги нимада?
9. Меҳнат ресурсларини бир меъёردа режалаштиришда нималарга эътибор берилади?
10. Ҳужалиқда меҳнат ресурсларини таҳлил қилишда нималарга эътибор берилади?

11-МАВЗУ: КИШЛОҚ ХУЖАЛИГИДА МЕХНАТГА ХАК ТУЛАШНИ РЕЖАЛАШТИРИШ

РЕЖА:

- 11.1 Кишлоқ ҳужалигида меҳнатга ҳақ тулашнинг принциплари ва вазифалари.
- 11.2. Меҳнатга ҳақ тулаш шакллари ва тузилиши.
- 11.3. Меҳнатга ҳақ тулаш фондини режалаштириш.

11.4. Дехкончилик ва чорвачилик ишларида меҳнатга ҳақ тулашни режалаштириш.

11.5. Бозор иқтисодий шароитида меҳнатга ҳақ тулашнинг шаклларида фойдаланишни режалаштириш.

Адабиётлар: 8, 10, 14, 16, 17, 24, 25, 26, 28, 29, 37, 47

Таянч иборалар: бизнес-режа, иш хақи, иш хақи фонди, иш хақи лимити, тариф сеткаси, тариф системаси, тариф разряди, тариф коэффициенти, ишбай иш хақи, вақтбай иш хақи, мукофот, санация.

11.1. Кишлоқ хужалигида меҳнатга ҳақ тулашнинг принциплари ва вазифалари.

Кишлоқ хужалик корхоналарида ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш, ишчи ва хизматчиларнинг меҳнат фаоллиги ва меҳнат интизоми куп жихатдан моддий манфаатдорлик принципага амал қилинишига боғлиқ. Моддий манфаатдорлик принципи ишлаб чиқаришнинг асосий принципларидан бири ҳисобланади.

Моддий манфаатлар ҳар доим мавжуд ишлаб чиқариш муносабатлари базасида вужудга келадиган булганлиги учун, улар объектив характерга эга. Моддий манфаатлар кишилар томонидан тула тушуниб олгандан кейин маълум мақсад ва ҳаракат сифатида намоён булганда рағбатлантирувчи кучга ёки моддий рағбатлантиришга айланади.

Моддий манфаатлар тизимини қуйидаги учта гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Ижтимоий манфаатлар
2. Шахсий манфаатлар
3. Жамоа манфаатлари

Бу манфаатлар гуруҳлари узаро диалектик бирлик ва ноантоганистик қарам-қаршилиқларда намоён булади ва ҳаракат қилади. Ижтимоий манфаатлар - бу бутун ижтимоий жамоа манфаати, барча меҳнатқашларнинг манфаатидир. Жамоа манфаатлари - давлат, жамоа ишлаб чиқариш коллективларининг манфаатларидир. Шахсий манфаатлар эса энг аввало жамиятдаги айрим кишиларнинг манфаатидир. Шахсий манфаат факатгина меҳнатга ҳақ тулаш билан чекланмайди. Иқтисодий муносабатлар моддий манфаат доирасида намоён такрор ишлаб чиқаришнинг ҳамма босиқларида амал қилганлиги учун таксимот ва айниқса истеъмол воситалари таксимотида жуда катта аҳамиятга эга. Шунинг учун меҳнатга қараб таксимот иқтисодий қонун талабини амалга ошириш меҳнатга ҳақ тулашни тугри ташкил қилиш орқали, шахсий манфаатдорлик таъминланади.

Кишлоқ хужалик корхоналарида меҳнатга ҳақ тулашни тугри ташкил қилиш учун қуйидаги тушунчаларга амал қилиш талаб этилади:

1. Иш ҳақининг усиш суръати, меҳнат унумдорлиги усиш суръатига тугри қилиши, яъни меҳнатга ҳақ тулашни ташкил қилишда уни шундай шакл ва тизимни ишлаб чиқиш ҳамда жорий қилиш керакки, у меҳнат унумдорлигини устун даражада усишини таъминлаши, акс ҳолда ижтимоий жамғаришни амалга ошириб бўлмайди.
2. Иш хақи даражаси ҳодимларни уз малақаси ва мутахассислигини доимо ошириб боришга рағбатлантириш даражасида бўлиши.
3. Меҳнатга ҳақ тулашни ташкил қилишда бажариладиган ишларнинг хусусияти, ишларни бажариш, махсулот етиштириш шароитлари, ишларнинг оғир енгиллиги, малақали меҳнатни талаб қилиш – қилмаслиги ҳисобга олиниши керак.
4. Ҳақ тулашнинг шакл ва тизимини ҳамда унинг даражаси ишлаб чиқаришнинг микдор курсаткичлари билан бир қаторда унинг сифат курсаткичларини янада яхшилаш, ишлаб

чикаришнинг мавжуд имкониятларини ҳисобга олган ҳолда корхона фаолияти режалаштириш ва юритишини рағбатлантирадиган даражада булиши керак.

5. Мехнатга ҳақ тулаш энг аввало ишлаб чикаришнинг оқибат натижалари билан бевосита боғлиқ булиши.
6. Мехнатга ҳақ тулаш шакл ва тизимини оддий, содда ҳамда барча ходимлар тушунарли булиш.

Бу принципларга тула амал қилиш иш ҳақини рағбатлантирувчи вазифасини янада оширади, ходимларнинг меҳнат фаоллигини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси ва президенти моддий манфаатдорлик ва меҳнатга ҳақ тулашнинг назарий масалаларини янада ривожлантириб, меҳнатга ҳақ тулашни такомиллаштириш борасида жуда йирик тадбирларни амалга ошириб келмоқда.

11.2.Мехнатга ҳақ тулаш шакллари ва тузилиши.

Кишининг меҳнат фаолияти турли туман булганлиги учун унинг меҳнатига ҳақ тулаш ҳам турлича шаклларда намоён булади.

Иш ҳақи асосан икки шаклда булади:

1. Ишбай ҳақ тулаш
2. Вактбай ҳақ тулаш

Мехнатга ишбай ҳақ тулаш бу ходимларнинг ҳақиқатда бажарган иши токи етиштирган маҳсулотига туланидиган иш ҳақидан иборат. Ишбай ҳақ тулаш бажариладиган ишга ёки маҳсулотга норма белгилаш имконияти булган ва уни аниқ ҳисобга олиш мумкин булганда кенг қулланилади. Иш ҳақи тулашнинг бу шакли ходимларнинг иш бажаришидаги моддий манфаатдорлигини таъминловчи асосий омилларидан бири булиб ҳисобланади.

Вактбай ҳақ тулаш бу ходимларнинг сарфланган иш вақти, яъни соат, смена кун учун туланидиган иш ҳақидан иборат. Мехнатга ҳақ тулаш ишлаб чикаришда катнашаётган ходимлар сонига ёки бажарилган иш, етиштирилган маҳсулот учун туланиши мумкин. Ишлаб чикаришда катнашаётган ходимлар сонига иш ҳақи яқка атртибда ёки майда гуруҳ, гуруҳ таркибида булиши мумкин. У ёки бу ҳақ тулаш таркибини тулаш, экимн турлари, маҳсулот етиштириш технологияси, меҳнат жараёнини шу жараён оқибат натижаси билан канчалик боғланганлигига, яъни меҳнат таксимооти ва меҳнат кооперацияси канчалик даражага етганлигига боғлиқ.

Бундан ташқари меҳнатга ҳақ тулаш уз олдиға қуйилган вазифанинг бажарилишиға кура асосий иш ҳақи ва қушимча ҳақ тулашға булинади.

Асосий иш ҳақи бу агротехника, зоотехника ҳамда ташкилий хужалик талабларига кура белгиланган иш, маҳсулот етиштириш нормасини бажарганлиги учун олдиндан белгилаб қуйилға ставка ёки расценка, лавозим оклади туланидиган иш ҳақидан иборат. Бу қафолатланган иш ҳақини ташкил қилади.

Қушимча иш ҳақи бу қушимча меҳнат сраф қилиш орқали, иш жараёнларини такомиллаштириш орқали қушимча етиштирилган маҳсулот ёки юқори сифатли маҳсулот ҳамда шу маҳсулотларни етиштириш учун харажатларни тежаш эвазига туланидиган иш ҳақидир. Қушимча иш ҳақи натурал пул холида туланиши мумкин. Қушимча иш ҳақини хажми жуда катта булмаслиги керак. Акс ҳолда асосий иш ҳақининг аҳамиятини ва ролини кескин қамайтиради.

Мехнатга ҳақ тулаш тизими - бу узаро боғланган, бир мақсадға қаратилган, бир-бирини тулдирувчи турли ҳақ тулаш шаклларининг узаро йигиндисидир. Мехнатга ҳақ тулаш шакллариға кура ҳақ тулаш тизимлари икки катта гуруҳға булинади:

1. Ишбай ҳақ тулаш тизими
2. Вактбай ҳақ тулаш тизими

Биринчи гуруҳга куйидаги ҳақ тулаш тизимлари киради:

1. Оддий чегараланмаган ишбай тизим
2. Ишбай прогрессив тизим
3. Ишбай мукофот тизим
4. Аккорд мукофот тизим

11.3.Мехнатга ҳақ тулаш фондини режалаштириш.

Хужаликлар ва кишлоқ хужалигидаги бошқа давлат корхоналарига бизнес режа топширикларини етказишда иш ҳақи фондини умумий суммаси ёки нормативи шу жумладан маъмурий-бошқарув ходимлари учун иш ҳақи лимити буйича топширик берилади. Иш ҳақи фонди буйича бериладиган топширик корхонанинг маҳсулот етиштириш ва бошқа ишлаб чиқариш шароитларига асосланади.

Бу иш ҳақига белгиланган қушимча ойлик ходимларнинг уртача ойлигини белгилашда ҳисобга олинмайди. Хужаликнинг маъмурий-бошқарув ходимлари сони ва иш ҳақи фонди хужалик директори томонидан тасдиқланади, ишчилар кумитаси билан келишилган ҳолда ишлаб чиқариш структураси, штатлар ва ойлик мансаб маошларига асосан режалаштирилади ва маъмурий-бошқарув аппарати учун белгиланган иш ҳақи фонди чегарасида булади.

Хужаликнинг бизнес режасида ходимларнинг ҳар бир категорияси буйича иш ҳақи фонди аниқ ҳисоб-китоб қилинади. Ишчилар буйича иш ҳақи фонди (асосий, даврий, вақтинча), касби (механизатор ва хоказо) буйича режалаштирилади. Иш ҳақи ишчилар учун аввало, ҳар бир иш тури буйича тузиладиган технологик карталарга кура, чорвачилиқда чорва молларини бириктириш нормаларига, бошқа соҳаларда бажариладиган ишларнинг ҳажми ва таъриф системасига кура аниқланади. Иш ҳақи фондини умумий суммаси таъриф иш ҳақи ва мукофот суммасидан (иш ҳақи ҳисобидан) бериладиган, айрим ишларни уз вақтида ва сифатли бажарганлиги учун бериладиган қушимча ҳақдан ишчиларнинг малакасига (тракторчи-машинист, сувчи ва хоказо) бериладиган, жамоат ишларини бажариш даври учун туланадиган иш ҳақидан иборат. мАлақаси учун иш ҳақини режалаштиришда ҳар бир касбдаги ишчиларга (тракторчи-машинистга, сувчига, чорвадорга) туланадиган тариф иш ҳақига нисбатан уртача % аниқланади ҳамда шу тоифадаги ишларнинг тариф иш ҳақи шу уртача % га орттирилади.

Ходимларнинг уртача ойлик маоши ҳар бир тармок ва тоифа буйича (ишчилар маоши-касб буйича) амалда қулланиладиган ҳақ тулаш системасига асосан белгиланади. Йиллик иш ҳақи фондига ходимларнинг отпуски ҳақлари ҳам қушилади. Ходимларнинг сони ва уларнинг иш ҳақи фонди фақат корхона ва унинг тармоқлари буйича ҳисобланиб қолмай, балки шу билан бирга ҳаракатлар йуналиши ва характерига мувофиқ ҳам ҳисобланади.

Ишчиларнинг сони ва иш ҳақи ҳар бир тармок буйича бевосита сарфларга, дехқончилик ва чорвачилиқ буйича умум ишлаб чиқариш сарфларига ва умум хужалик сарфларига булинади. Иш ҳақи фондини ортикча сарф қилинган қисми кейинги ойларда қайтарилиши (тулдирилиши) шарт.

Иш ҳақи фондини ортикча сарф булишига йул қуйган корхона раҳбар ходимлари ортикча сарфлар қайтарилгунга қадар мукофотдан муҳрум қилинади.

Иш ҳақи фондини тулдирилмаган қисми ҳисобот йилдан кейинги йилнинг биринчи ярмигача корхона ҳисобида сақлаб қолинади.

Корхона белгиланган муддатда (6 ой мобайнида) еки муддатидан олдин ортикча сарф қилинган иш ҳақини тула қопласа, иш ҳақининг ортикча сарф булишига йул қуйган раҳбарларга тегишли мукофотнинг 50% и берилиши мумкин. бу нарса хужаликнинг ишлаб чиқариш ва хизмат булинмаларига ҳам тааллуқлидир.

1999 йил 1 августдан бошлаб Ўзбекистон Республикасидаги ягона тариф сеткасида энг кам иш ҳақи 1750 сум қилиб белгиланди ва қуйидаги 22 разряд коэффицентлари билан танишамиз.

Тариф разрядлари	Тариф коэффициенти	Тариф разрядлари	Тариф коэффициенти
0	1,000	12	4,395
1.	1,780	13	4,673
2.	1,958	14	4,845
3.	2,155	15	5,242
4.	2,389	16	5,532
5.	2,596	17	5,827
6.	2,832	18	6,125
7.	3,080	19	6,428
8.	3,334	20	6,735
9.	3,592	21	7,046
10.	3,854	22	7,351
11.	4,121		

11.4. Дехкончилик ва чорвачилик ишларида меҳнатга ҳақ тулашни режалаштириш.

Ўзбекистон хужаликларида 1962 йилга қадар ишчиларга иш ҳақи асосан бажарган ишининг миқдори ва сифатига туланадиган бўлиб, бу тартибда ҳақ тулаш ишчиларни маҳсулот етиштиришни қупайтириш, унинг сифатини яхшилашда етарли рағбатлантормас эди. Ишчиларнинг ишлаб чиқариш оқибат натижаларини таъминлашдаги манфаатдорлигини қучайтириш мақсадида 1962 йилдан бошлаб иш ҳақини етиштирилган маҳсулот ҳажми билан боғлайдиган ҳақ тулаш таркиби жэорий қилинди. бундай ҳақ тулаш тизимига аккорд муқофот (қутара муқофот) ҳақ тулаш тизими деб аталди.

Ҳозирги даврда қишлоқ хужалик қорхоналарида меҳнатга ҳақ тулаш учун аккорд муқофот, ишбай муқофот, вақтбай муқофот тизимидан фойдаланилмоқда.

Аккорд муқофот тизимининг моҳияти шундан иборатки, бунда иш ҳақи ҳақиқатда етиштирилган маҳсулотга олдиндан белгилаб қуйилган расценка бўйича туланадиган бўлгани учун ишчилар маҳсулот етиштиришни қупайтириш, унинг сифатини яхшилашдан бевоситаманфаатдор бўлади. Қорхонада аккорд муқофот ҳақ тулаш тизимини самарали жорий қилиш ва фойдаланиш учун жуда қатъат иқтисожий тадбирларни амалга ошириш талаб қилинади. Чунки қишлоқ хужалик ишлаб чиқаришни, айниқса дехкончилик ва айрим чорвачилик тармоқларининг даврий характерга эгша бўлиши, ишлаб чиқаришнинг кенг ва мураккаб меҳнат кооперациясига асосланиши бу соҳаларда маҳсулот етиштириш ва ишлаб чиқариш натижаларини қупчилик ишчилар меҳнат натижасига боғлиқ қилиб қуяди. Шунинг учун аккорд муқофот ҳақ тулашни тугри ташқил қилишнинг асосий шартларидан бири меҳнат қоллетивларини бригада звено ва оилавий пудратчиларни мақсадга мувофиқ шаклда ташқил қилиш улар фаолиятини асосан уюштиришдан иборатдир.

Аккорд муқофот ҳақ тулаш тизимида иш ҳақи меҳнат бирлигига ёки шу маҳсулот қийматининг 100 сумига белгиланиши мумкин. Маҳсулот бирлиги учун қутара расценка йиллик маҳсулот етиштириш режасига ва бригада, звено ва оилавий пудратлар бажаридагн йиллик қишлоқ хужалик ишлари учун ҳисобланаган тариф иш ҳақи фонидининг 125 фоиз ҳисобидан аниқланади. Маккажухори дон учун, шולי ва бошка айрим экинларда қутара расценка тариф иш ҳақи фонидининг 150 фоиз ҳисобидан белгиланди.

Маҳсулот олгунга қадар ишчилар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-қитоблар маҳсулот учун белгиланган иш ҳақи юзасидан аванс тарикасида бажарган ишининг миқдори ва сифатига қура белгиланган тариф ставка ва иш нормаларига қура ёки нарядли қолда ойлик маоши тарқисиди

борилади. Бригада оилавий пудрат ва звеноларда бундан ташкари махсулот олунгунча ишчилар билан ҳисоб китоб вақтбай шаклда, нарядсиз тартибда олиб борилиши мумкин. Бунда механизаторларга механизация ишлари тариф жадвали III-VI разрядларини тариф ставкасидан кул ва от улов ишларида кул ишлари тариф жадвали III-V разрядни тариф ставкасидан фойдаланиш рухсат этилади.

Корхоналар уз иктисодий даражаси ва хажмига кура ишчиларга ҳақ тулашда аккорд мукофот тизим урнига ишбай мукофот тизимни куллаши мумкин. Ишбай мукофот ҳақ тулаш ҳам дехкончиликда ҳам чорвачиликда икки қисмдан иборат ташкил қилинади:

1. Бажарилган ишлар учун иш ҳақи:
2. Махсулоти учун туланадиган иш ҳақи:

11.5.Бозор иктисодиёти шароитида меҳнатга ҳақ тулашнинг шаклларида фойдаланишни режалаштириш.

Хужаликларда меҳнатга ҳақ тулаш тизимида ҳозирги кунда бир мунча муҳим узгаришлар қилинди. Республикада қарийб ҳамма Хужаликларда ички хужалик ҳисоби тулик жорий қилиниб ишчи ходимларга етиштирилган махсулотларнинг миқдорига қараб иш ҳақи тулаш тартиби амалга оширилади. Зарар қуриб ишлайдиган давлат хужаликлари санацияга туширилди ёхуд жамоа хужаликларига айлантилди.

1966 йил июль ойидан бошлаб хужаликлар меҳнатга қанолатланган иш ҳақи тулашга ўтдилар. Хужаликларда қанолатланган иш ҳақи тулашнинг амалга оширилишини жамоа ишлаб чиқаришни ривожлантиришда ишчи ходимларнинг моддий манфаатларинигина оширди. Жамоа ва жамоа ширкат хужаликлари меҳнатга ҳақ тулашнинг олти разрядли тариф ставкасига ўтди. Ҳозирги кунда эса 22 та разряд бўйича меҳнатга ҳақ туланади.

Жамоа ва жамоа ширкат хужаликларида меҳнатга ҳақ тулаш шакли талабларига жавоб берадиган бўлиши керак, яъни ҳар бир ишчи ва меҳнатқаш дехкон бажарган ишининг миқдори ва сифатига қараб ҳақи туланиши керак. Тариф жадвалида белгиланган ишбай мукофот таркибида ҳар бир ишчи асосий иш ҳақларидан ташқари асосий ишбай баҳоси билан бажарилган ишларнинг сон ва сифатига қараб мукофотлар берилади. Мукофотларнинг асосий курсаткичи эса махсулот етиштириш режасини ортиги билан бажарилиши ва махсулотлар еки бажарилган ишлар таннархини арзонлаштиришдир.

Ишбай мукофот тартибида ҳақ тулаш кенг авж олиб бормоқда. Қутара-ишбай ва қутара-ишбай мукофот тартибида муайян бир ишни бажариш бошидан охиригача шартнома билан баҳолаб берилади, иш таомомлагандан кейин ҳисоб-китоб қилинади, ҳақ туланади. Иш ҳақи етиштирилган махсулотлар миқдорига қараб туланади.

Мавзу бўйича назорат саволлари:

1. Меҳнатга ҳақ тулаш моҳияти ва тамойилларини айтинг?
2. Меҳнатга ҳақ тулаш шаклларига қайсилар қиради?
3. Меҳнатга ҳақ тулаш тизимлари нималар ва уларга қайсилар қиради?
4. Меҳнатга ҳақ тулашнинг асосий ва қушимча иш ҳақи турлари тугрисида тушунча беринг?
5. Аккорд мукофот иш ҳақининг моҳияти нимада?
6. Дехкончилик ва чорвачилик тармоқларида аккорд расценкалар қандай белгиланади?
7. Ягона тариф сеткаси, тариф разряди ва тариф коэффициентлари қандай тушунча беринг?
8. Ходимларнинг иш ҳақи фонди хужаликнинг қайси режасида курсатилади?
9. Иш ҳақи фондининг умумий суммаси нималардан ташкил топган?
10. Кишлоқ хужалигида ишбай мукофот ҳақ тулаш қандай қисмлардан ташкил топади?

12-МАВЗУ: КИШЛОК ХУЖАЛИК КОРХОНАСИНИНГ МТПдан Фойдаланишни РЕЖАЛАШТИРИШ

РЕЖА:

- 12.1. Кишлок хужалик корхоналари фаолиятида машина ва тракторларнинг роли ҳамда ахамияти.
- 12.2. Хужалик ичида транспортлардан фойдаланишни тракторларни шартли эталон тракторларга айлантириш.
- 12.3. Кишлок хужалигида машина ва тракторларга булган талабни аниқлаш.
- 12.4. Хужаликнинг МТПда техник каров ва жорий ремонтни режалаштириш.
- 12.5. Нефт махсулотларига булган талабни аниқлаш.

Адабиётлар:5, 6,7, 17, 22, 23, 25, 30, 36, 40

Таянч иборалар: агросервис хизматлари, ижтимоий инфратузилма, кичик ва урта тадбиркорлик, кишлок хужалик корхоналарининг моддий базаси, машина-трактор парклари, товар моддий ресурслар, техник каров, жорий ремонт, капитал ремонт, амортизация.

12.1. Кишлок хужалик корхоналари фаолиятида машина ва тракторларнинг роли ҳамда ахамияти.

Кишлок хужалигида мавжуд булган ишлаб чиқариш қувватларидан самарали фойдаланишда агросервис хизматларини ташкил қилиш муҳим ахамият касб этади.

Бозор иқтисодиёти шароитида турли мулк шаклига асосланган кишлок хужалик махсулотлари ишлаб чиқаришни ташкил этишда техника, маблағ, хизмат таъминоти соҳасини қуллаб-қувватлаш иқтисодиётни ривожлантиришга олиб келади.

Ўзбекистон кишлок ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш борасида жуда катта ишлар амалга оширилмоқда:

- кишлоқларда кичик ва урта тадбиркорликни ривожлантириш;
- кичик ва урта саноат корхоналарини олиб қириш;
- дехкон хужалиқларига агросервис хизмати курсатиш соҳаси такомиллашмоқда.

Бу омиллар кишлоқ хужалигида иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, ҳозирги даврдаги долзарб масалаларни ечишда қул келмоқда.

Бирок, кишлоқ хужалик корхоналари моддий базасининг заифлиги ишлаб чиқаришни ташкил этишда бир қатор қийинчиликларни юзага келтирмоқда.

Айниқса ишлаб чиқариш қувватларининг чекланганлиги ички имкониятлар ҳисобига бартараф этиш мумкин булмаётди. Бу эса, ўз навбатида агротехник хизмат соҳаларини ривожлантиришни тақозо этмоқда. Кишлоқ хужалигига агросервис хизмати курсатиш ҳамда етарли миқдорда техника ва эҳтиёт қисмлар билан таъминлаш ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг муҳим омили эканлигини ҳаётий тажрибалар тасдиқламоқда.

Шу нуқтаи-назардан мавжуд техник хизмат курсатиш корхоналарини қайта тузиш давр талабига айланмоқда.

Янги таркибий-ташкилий тузилмалар сифатида МТПларни мисол келтириш мумкин. МТПларнинг амалии фаолияти кишлоқ хужалик ишлаб чиқаришида техника таъминотида муаммоларни ҳал этишга қаратилган.

Маълумки, Вазирлар Махкамасининг 1997 йилда "Машина трактор паркларининг моддий техника базасини мустахкамлаш ва уларнинг фаолиятини самарадорлигини ошириш чоратадбирлари тугрисида"ги қарори қабул қилинди.

12.2. Хужалик ичида транспортлардан фойдаланишни тракторларни шартли эталон тракторларга айлантириш.

Хужаликларда қулланиладиган ишлаб чиқариш нормаси йил бошида мавжуд бўлган трактор ва машиналарнинг сони, жорий йилда техникани ишлатиш учун керак бўладиган эҳтиёт қисмлар, уларни етказиб бериш ҳамда ҳисобдан чиқариш ҳақидаги маълумотлар бошланғич маълумот сифатида қабул қилинади.

Юқоридаги шартларга асосан тракторларни шартли эталон тракторларга айлантиришда қуйидаги коэффицентлар қабул қилинган.

№	Тракторларнинг маркаси	Тракторларни шартли эталон коэф-ти
1	К-700	2,10
2	Т-100, Т-100М	1,34
3	Т-4А	1,45
4	Т-4	1,33
5	ДТ-75	1,0
6	ДТ45	0,86
7	Т-40	0,48
8	Т-28*4	0,50
9	Т-4А	0,50
10	ДТ-75М	0,10
11	МТЗ-50	0,55
12	Т-28*3	0,48
13	Т-28М	0,60
14	КД-35	0,57
15	КДП-35	0,57
16	МТЗ-52Л	0,57
17	МТЗ-52	0,57
18	КДП-38,Т-38	0,57
19	ДТ-20	0,27
20	Т-16М	0,22

Истикбол режалаштиришда эса мазкур зонадаги трактор ва машиналар синфига оид бўлган техникавий тавсифномалар, уларнинг хизмат қилиш муддатлари, ишлаб чиқариш нормалари ва бошқа маълумотлар аниқлаб чиқилади.

Кишлоқ хужалиги корхоналарида эмас, балки умуман ишлаб чиқариш жараенида техникалардан оқилона фойдаланиш ва уларни техник қаровдан утказиб туриш асосли масъулиятли вазифа ҳисобланади. Шунинг учун ҳам машина-трактор паркларидан фойдаланишни режалаштиришда уларнинг техник қаров утказиш даврлари ҳам олдиндан режалаштирилади.

Бу режалаштирида қуйидагиларга амал қилиш зарур ҳисобланади:

1. Мавжуд бўлган техникаларнинг умумий сони, уларнинг турлари;

2. Бажарадиган иш жойлари;
3. Техник каров утказиладиган жойларни аниклаш;
4. Техник каров учун сарфланадиган жами харажатлар;
5. Техник каров утказишда катнашадиган маъсул шахслар таркиби;
6. Техник каров утказишнинг аник норматив муддатлари.

Трактор ва машиналар хар 60 мотосоат ишалаганидан сунг 1-техник назорат, 240 мотосоат ишидан сунг 2-техник назорат, 960-мотосоат ишлаганидан сунг 3-техник назорат, 1920 мотосоатдан сунг жорий ремонт ва 5760 мотосоатдан сунг эса капитал ремонт утказлиши лозим. Ушбу ишлар уз вақтида амалга оширилса техникалар кувватидан оптимал фойдаланиш имконини беради.

Тракторлар ва кишлок хужалик машиналарини техник каровдан утказишда улар бажарадиган ишларнинг норматив микдорлари $\pm 10\%$ гача хисобга олинади.

Кишлоқ хужалиги корхонасида машина-трактор паркларидан фойдаланишни режалаштириш оқилона амалга оширилиши учун ҳамда мавжуд булган техникалардан узок муддатларда фойдаланиш имкониятига эга булиш учун уларда утказилган техник каровларни уз вақтида амалга оширилиши ҳамда техникаларни саклашга катта эътибор бериш талаб килинади. Кишлоқ хужалик корхонасининг машина-трактор паркидан фойдаланишни режалаштириб боришда бизнес-режанинг хар бир булими, хар бир курсаткичи учун канчалик таъсири борлигини назарда тутишимиз керак

Чунки бунинг охирги натижаси хужаликнинг молиявий натижалар якуни билан таккослаб курилади, яъни махсулотни сотишдан тушган тушум, курсатилган хизматлардан тушган тушум, маъмурий харажатлар асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг натижалари бошка барча харажат ҳамда олинган соф фойда ёки зарар билан таккосланади. Унинг хар бир курсаткичи алохида тахлил килинади.

Техникаларнинг иш унумидан канчалик оқилона фойдаланилса хужалик иктисодий ахволининг шунчалик юкори булишига хизмат килади.

12.3. Кишлоқ хужалигида машина ва тракторларга булган талабни аниклаш.

Корхона бизнес режаларининг муваффақиятли бажарилиши машина ва тракторларга булган талабни тугри аникланашига боглик. Корхонанинг машина ва тракторларга булган талаби корхонанининг ихтисослашишига, жойлашишига, интенсивлик даражасига, эришилган ва режалаштирилаётган мехнат унумдорлиги даражасига ҳамда мавжуд иктисодий ва ижтимоий вазиятга бажарилиши кузда тугилган ишлар хажмига ва уларни бажариш муддатларига боглик. Уз навбатида бажариладиган ишларнинг хажми дехкончилик тармоқларида экинларнинг таркиби ва хосилдорлигига, экин майдонларига кабул килинган агротехник усули ва тадбиркорга, чорвачиликда эса чорва молларининг бош сони, уларнинг махсулдорлиги, зоотехник усулларга боглик булади. Бундан ташқари ишларнинг умумий хажми корхонанинг бошка сохаларида бажарилган ишларини ҳам уз ичига олади.

Корхонанининг машина тракторларга булган талаби жорий йилга ва истикболга булган талабдан иборат. Талабни аниклашда энг аввало куч берувчи машинага, яъни тракторга, комбайинга ва узи юрар машинага булган талаб аникланади.

Тракторга булган талаб жорий йил учун унинг жисмоний улчовида, истикбол учун эса шартли улчовда аникланади. Шартли улчов сифатида эталон трактор ҳамда тонна-класси кабул килинган.

Истикбол технологик карталарни (экин турлари буйича) ишлаб чиқишда ва бунга асосан турли нормаларни белгилашда – тонна классдаги улчови кенг ишлатилади.

Тракторларга булган талаб хар бир трактор маркаси буйича (жорий йилга) ёки шартли тракторга (истикболга) тугри келадиган жисмоний иш хажмига асосан ҳисобланади. Бунда куйидаги формуладан фойдаланилади:

$$T = \frac{UX}{Hx \times UK}$$

Бунда: T- тракторларга булган талаб

UX- иш хажми

Hx – кунлик иш нормаси

UK –агротехник муддатдаги иш кунлари

Бу формуладаги кунлик иш нормаси урнига соатлик иш нормасини куллаши мумкин, бунда формула куйидаги шаклда булади.

$$T = \frac{UX}{Hc \times Kc \times UK}$$

Бунда: Hc –соатлик иш нормаси

Kc – смена ёки бир кунда неча соат ишлаши, яъни ишни неча сменада ташкил этилиши

Шуни инобатга олиш керакки кишлок хужалигида бир иш сменаси етти соат килиб кабул этилган. Бу формуладан комбайнлар ва узи юрар машиналарга булган талабни аниклашда фойдаланилади. Тракторларга осиладиган ва тркаладиган, яъни иш машиналарига булган талаб ташкил этилган агрегат хусусиятига кура тракторларнинг талаб килинган сонига кура аникланади.

12.4. Хужаликнинг МТПда техник каров ва жорий ремонтни режалаштириш.

МТПларнинг моддий техника базасини янада мустахкамлаш ва кишлок хужалигида техник хизмат курсатишда уларнинг ахамиятини ошириш, махсулот етиштирувчи майда товар ишлаб чикарувчиларга, шахсий ердамчи ва дехкон хужаликларига сервис хизмати курсатиш масалаларини хал этиш республикамиздаги "Узкишлохужаликтаъминогузатиш" давлат-кооператив кумитасига юклатилган. Айни пайтда машина-трактор парклари таркибида ихтисослаштирилган булимлар ташкил этилиши ва уларни шакллантиришнинг ахволи алохида назорат остига олиниши кайд килинади.

МТП давлат-хиссадорлик жамиятининг таркибий булинмаларидан бири - у кишлок хужалиги махсулотлари етиштирувчиларга хизмат курсатиш, сервис хизмат курсатиш, дехкон хужаликларини эхтиёт кисмлар ва товар моддий ресурслар билан таъминлашдан иборат.

Иккинчи таркибий булимда тузатиш ва савдо таъминот базасининг функцияси техникани мукамал ва жорий тузатиш, узель ва агрегатларни тузатиш, деталларни тиклаш ва янгиларини ясаш, эхтиёт кисмлар билан таъминлаш, трактор ва кишлок хужалиги техникасининг ишлаб чиккан агрегатлари, узеллари ва двигателларини бир жойга туплаш ва урганиш, мукамал тузатилганларини таклиф этиш курсатилган.

Кишлок хужалик корхоналарига МТПларнинг агросервис хизмат курсатиш моддий техник таъминотини таъминлашда хужаликлар билан ҳисоб-китоб ишлари олиб борилади.

Кишлок хужалиги корхонасини трактор ва бошка кишлок хужалиги машиналарига булган эхтиежи хужаликнинг тупрок иклими шароитига, унинг йуналишига, технологиясига асосланган холда амалга оширилади.

МТПдан фойдаланишни жорий режалаштиришнинг бошлангич хужжати, жамоа ширкат хужалигининг бизнес-режаси, булинмаларнинг технологик карталари ҳисобланади. Истикбол режалаштиришда эса ташкилий хужалик режаси бошлангич хужжат ҳисобланади.

МТПдан фойдаланиш вақтида жорий йил учун тузилган бизнес-режадан ерларнинг турлари, экин майдонлари ва уларнинг тузилиши, хайдалган ерлар, пичанзорлар, бог ва узумзорлар майдони, чорва моллари ва паррандаларнинг сони, мелиорация ва ирригация ишларининг ҳажми, режалаштириладиган ҳосилдорлик, угит солиш нормаси ва бошқа маълумотлар езиб олинади. Кишлоқ хужалик корхоналарида ҳар қандай маркадаги тракторнинг эталон шартлардаги ва техник нормалаштириш усули бўйича аниқланадиган ишлаб чиқариш нормаси эталон ишлаб чиқариш нормаси дейилади.

Тракторлардан фойдаланиш даражасига баҳо бериш, уларга булган эҳтиёжнинг ҳар бир утказиладиган таъмирлаш орасидаги муддатларни трактор ишлари бирлигига сарфланадиган ёнилгини режалаштириш ва бошқа курсаткичлар учун трактор ишларининг шартли бирликлари зарур бўлади.

Трактор агрегатларининг умум ишлаб чиқариш нормасини улчаш бирлиги сифатида шартли эталон гектар (шартли натурал бирлик) қабул қилинади.

У қуйидаги шартлар булганда 1 га. ер хайдашга мувофиқ келадиган ва эталон сифатида қабул қилинадиган ишлар ҳажмидан иборатдир:

1. Агрегатнинг ҳаракат тезлиги 5 км/с булганда, қаршилик 0,50 кг/см²;
2. Тупрокка ишлов бериш чуқурлиги 20-22 см; 3 Тупрокнинг намлиги 20-22% гача,
4. Рельеф - текис оғиш бурчаги 1° тенг;
5. Ернинг конфигурация;
6. Хайдаш узунлиги 800 м.;
7. Денгиз юзасидан баландлиги 200 м.;
8. Хайдаладиган ерда тош ва тусикларни йук бўлиши.

Кишлоқ хужалиги корхонасида МТПдан йил давомида самарали фойдаланиб бориш меҳнат унумдорлигини ошириш ҳамда самарадорликни оширишнинг асосий омилларидан ҳисобланади.

12.5. Нефт маҳсулотларига булган талабни аниқлаш.

Корхонанинг нефт маҳсулотларига булган йиллик талаби трактор ишларининг йиллик ҳажми ҳамда иш бирликлари уни табақалаштирилган ёкилги сарфлаш нормасига асосан аниқланади. Автомобиллар учун ёкилги талаби юк ташишининг йиллик ҳажми, енгил автомобилларнинг йиллик йул босиши ва ҳар бир автомобил маркаси бўйича ҳар 100 км йул босиши учун белгиланган ёкилги сарфи нормасига асосан аниқланади.

Хужаликларда йил давомида тракторлар, комбайнлар ва автомобилларнинг салт юришига тугри келади, ҳамда ёкилга сарфланади. Бунинг учун ҳар бир русумдаги тракторлар учун табақалаштирилга ёкилги сарфлаш нормаси белгилаб қуйилади.

Асосий ёкилги (дизель ёкилгиси, бензин ва хоказо) билан бир каторда машина усқуналари учун қушимча ва мойлаш материаллари сарф қилинади. Мойлаш материалларига булган талаб асосий ёкилгига булган талабга нисбатан фоиз ҳисобидан берилган нормага мувофиқ аниқланади. Масалан: хужаликнинг бир йиллик режалаштирилган трактор ишлари ҳажми 200 минг эталон гектар белгиланган бўлса ва бир эталон гектарга асосий ёкилги сарф нормаси 13 литр белгиланган бўлса, шу ёкилгига булга бир йиллик талаб

$$T = ИИХ \times Нё = 200000 \times 13 = 2500000 \approx 2600 \text{ тоннага тенг бўлади.}$$

Бунда: Т – йиллик бажарилган иш учун талаб қилинган ёкилги

Нё - ишнинг бир-бирлиги ёкилги нормаси

Ремонтларни утказиш ва машиналарни ремнотдан кейин синаб қуриш учун талаб этиладиган ёкилги сарфи, ҳар бир ремонт сони учун белгиланган ёкилги сарфи нормасига

биноан аникланади. Ёкилгига булган талабни аниклаш учун ёкилги сарфи нормалари амалий машгулотлар утказиш учун тузилган кулланмаларда келтирилган.

(Интернетдан) Лизингдан фойдаланувчилар купаймоқда.

UzReport.com

Ўзбекистонда лизинг асосида техника сотиб олаётган дехконлар сони тобора ортиб бормоқда. биринчи чорак давомида дехконлар томонидан 664 техника лизинг асосида сотиб олинди.

2004 йилнинг биринчи чораги давомида дехконлар томонидан 664 техника лизинг асосида сотиб олинди, бу эса утган йилнинг шу даврига нисбатан 3,2 марта купдир. Бу хақида «Ўзқишлоқхужаликмашлизинг» акциядорлик лизинг компаниясининг келишув-хукукий депортаменти бошлиғи Фахриддин Хожиев хабар берди.

Агар 2000 йилда лизингдан атиги 6 нафар фермер фойдаланган булса, ҳозир уларнинг сони 2390 нафардан ортиб кетди.

Лизинг шартномаси 7 йил муддатга тузилади, бунда техника кийматининг бор-йўғи 15 % микдорида пул туланади. Йиллик устама фоиз эса Марказий банк томонидан белгиланган қайта молиялаш ставкасининг 50 % микдоридан ошмайди.

Мавзу буйича назорат саволлари:

1. Ўзбекистон қишлоқ ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш борасида қандай ишлар амалга оширилмоқда?
2. Тракторларни шартли эталон тракторларга айлантириш учун қандай коэффициентлар қабул қилинган?
3. Қишлоқ хужалиғига агросервис хизмати курсатиш деганда нимани тушунасиш?
4. МТПдан фойдаланишни жорий режалаштиришнинг бошланғич хужжатига нима қиради?
5. Қишлоқ хужалиғи қорхонасининг МТП дан фойдаланишни режалаштириш қандай тартибда амалга оширилади?
6. Техник қаровни утказиш қандай режалаштирилади?
7. Қишлоқ хужалиғида машина, тракторларга булган талаб қандай аникланади?
8. Эталон ишлаб чиқариш нормаси деганда нимани тушунасиш?
9. Қорхонанинг ёкилги-мойлаш материалларига булган талаб қандай аникланади?
10. Қишлоқ хужалиғи қорхонасида МТПдан фойдаланишни яхшилашнинг қандай йуллари мавжуд?

13 –МАВЗУ: ҚИШЛОҚ ХУЖАЛИГИ ҚОРХОНАЛАРИДА МАХСУЛОТ ТАННАРХИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ

РЕЖА:

- 13.1. Қишлоқ хужалиғида ишлаб чиқариш харажатлари тушунчаси.
- 13.2. Қишлоқ хужалиғи қорхоналарида дехкончилик махсулотлари таннархини режалаштириш.
- 13.3. Махсулот таннархини калькуляция қилиш.
- 13.4. Дехкончилик махсулотлари таннархига таъсир этувчи омиллар.
- 13.5. Чорвачилик махсулотлари таннархини режапаштириш.

Адабиётлар: 4, 7, 8, 9, 10, 15, 18, 25, 26, 29, 30, 31, 33

Таянч иборалар: махсулот таннархи, тежамкорлик, таннарх таркиби, хосилдорлик, харажатлар, фойда, даромад, рентабеллик, чорвачиликнинг иктисодий самарадорлиги, комплекс механизациялаштириш, автоматлаштириш.

13.1. Кишлоқ хужалигида ишлаб чиқариш харажатлари тушунчаси.

Хеч бир фаолият сарф-харажатсиз бўлмайди. Бозор иктисоди шароитида ҳар бир корхона, фирма, колаверса, ҳар бир шахс уз фаолиятида максимум фойда олишга интилади. Кишлоқ хужалиги корхоналарининг максуди ҳам шунга қаратилган. Бунга қандай қилиб эришиш мумкин? Бунга эришиш учун корхона, фирмалар уз фойдаси микдорини қупайтиришни мақсад қилиб қуйган ҳар бир шахс ишлаб чиқариш, хизмат қурсатиш жараёнини шундай ташкил этиши керакки, бунда бир хил ҳажмдаги ишлаб чиқариладиган махсулотга имкони борича қам ишлаб чиқариш омилини жалб этилган ёки ишлаб чиқаришга қам харажат сарф қилиши керак. Маълумки, ишлаб чиқариш жараёнида жонли ва буюмлашган қуринишдаги барча меҳнат сарфлари ишлаб чиқаришнинг ижтимоий харажатларини ташкил этади. Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий харажатлари товар қийматини ифода қилиб иш вақти билан улчанади.

Бозор талабига қура ишлаб чиқарилган ҳар қандай товар қиймати қуйидаги формула билан ифодаланади:

$$W_{к}C_{к}V_{к}M$$

Бунда: W – товар қийматини, C – сарф қилинган ишлаб чиқариш воситалари қийматини, V – зарурий меҳнат натижасида яратилган зарурий махсулот қийматини, M – қушимча меҳнат сарфи натижасида яратилган қушимча махсулот қийматини ифода этади.

Қушимча махсулот қиймати товарларни ишлаб чиқариш жараёнидан то истеъмолчигача бўлган босқичларда қатнашган жами тадбиркорлар манбаидир. Бу ишлаб чиқариш ва савдо қаптали билан қатнашган тадбиркорларнинг фойдаси, банк қапталининг қредити, ер эгасининг рентаси, турли тоифадаги ижарачиларнинг ижара ҳақлари қуринишида намоён бўлади.

Агарда товар қийматидан қушимча қийматни қегаралаб ташланса, товарда қапталлашган қийматни қоплайдиган эквивалент, яъни товар ишлаб чиқаришга сарфланган элементлар $C_{к}V_{к}$ қолади. Бу $C_{к}V_{к}$ товар ишлаб чиқарувчилар учун ишлаб чиқариш харажатларини (ТС) ташкил қилади.

Назарий жиҳатдан ишлаб чиқариш харажатлари иктисодчи ва бухгалтер нуқтаи назардан урганлиши ва тушунилиши керак. Бухгалтер нуқтаи назаридан ҳақиқатда қорхона томонидан қилинган ҳамма сарф-харажатлар ҳисобга олинишини талаб этилади ва ҳақиқий харажат сифатида ҳужжатларда акс этирилади. Иктисодчи нуқтаи назардан иктисодий харажатлар тушунчаси маъжуд бўлиб, у ресурсларнинг таҳлилиги ва улардан фойдаланишни бошқача муқобил йуллари ҳам борлигидан қелиб қикади. Иктисодий харажат ҳар қандай ресурсдан фойдаланиш варианты ичидан энг самарали вариантыда ишлаб чиқарилган товар қийматини ифода қилади. Ишлаб чиқариш харажатлари ташки ва ички харажатларга бўлинади. Ташки харажатлар деб фирма ресурслар етқазиб беридиган ҳамқорларга тулайдиган харажатлари тушинилади. Махсулот етиштириш, иш, хизматларни бажариш учун пул туланмайдиган, яъни уз меҳнати ва ресурсларин сарфлаш ички харажатлар ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш харажатларини етиштириладиган махсулот ҳажмига қура доимий ва узгарувчи харажатларга бўлинади. Доимий харажатларга бино иншоотлар, урнатилган усқуналр турли туман туланиши керак бўлган мажбуриятлар, рента туловлари, сугурта взнослари, юқори мансабдор раҳбарлар маоши ва шу қабилар қиради. Узгарувчи харажатлар деб ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлган, унинг узқариши билан микдори узқариб турадиган харажатларга

айтилади. Узгарувчи харажатларга хом ашё, ёкилги, энергия, транспорт хизмати, иш хакининг купчилик қисмига ва шунга ухшаш бошқа тадбирларга қилинган харажатлар қиради.

Ишлаб чиқариш харажатларига корхонада фирмада маҳсулот етиштириш билан боғлиқ харажатлар акс эттирилса, давр харажатларида ишлаб чиқаришни бошқариш ҳамда маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ бўлган харажатлар акс эттирилади. Кишлоқ хужалиқ корхоналарида хақиқий таннарх ҳамда норматив таннарх аниқланади.

13.2. Кишлоқ хужалиғи корхоналарида дехкончилик маҳсулотлари таннархини режалаштириш.

Таннарх - муайян миқдорда маҳсулот етиштириш учун қилинган барча харажатларнинг пул шаклидаги ифодасидир. Маҳсулот таннархини пасайтириш хужалиқ иктисодиетини мустаҳкамлайди, етиштирилаётган маҳсулотларнинг рентабеллигини янада оширади.

Катъий иктисод қилиш ва тежамкорлик халқ хужалагини ривожлантиришнинг, халқ фаровонлигини оширишнинг энг муҳим шартидир. Шунинг учун хужалиқ яъни кишлоқ хужалиқ корхонасининг ҳар бир соҳаси бўйича маҳсулот таннархини арзонлаштиришга эришиш лозим. Бунинг учун тармоқларда ишлаб чиқаришни тугри режалаштириш, ундаги имкониятларни аниқлаш лозим.

Маҳсулот таннархи кишлоқ хужалиқ корхоналари меҳнат ресурслари ишлаб чиқариш воситалари фан ва техника ютуқлари ҳамда илгорлар тажрибасидан қай даражада фойдаланаётганликлари ишлаб чиқаришни нечоғли тугри ташкил қилинганликларини асосий курсаткичи ҳисобланади.

Таннарх курсаткичи ёрдамида ишлаб чиқариш харажатлари канчалик қисқарганлигини аниқлаш, шунингдек, хужалиқда, бригада ва фермада маҳсулот бирлигига қилинган сарфлар миқдорини такқослаб қуриш мумкин.

Кишлоқ хужалиқ корхоналари маҳсулот таннархини ҳисоблаш орқали уз ишлаб чиқариш фаолиятлардаги ижобий ва салбий томонларни аниқлайдилар.

13.3. Маҳсулот таннархини калькуляция қилиш.

Кишлоқ хужалиқ корхоналарида айрим турдаги маҳсулотлар, дехкончиликда дон, пахта, шоли ва хоказо, чорвачилиқда сут, устирилган вазн, жун, тухум ҳамда тирик вазн таннархи аниқланади. Шунинг учун кишлоқ хужалиғида маҳсулотлар таннархини ҳисоблашни калькуляция қилиш учун харажатлар қабул қилинган элементлар ва моддаларга мувофиқ экинлар тури ёки гуруҳи, чорвачилиқда эса чорва моллари тури ва гуруҳлари бўйича ҳисоблаб бериледи.

Маҳсулот таннархини аниқлаш учун харажатларни айрим гуруҳлар ва турлар бўйича алоҳида-алоҳида ҳисоблаб борилишига таннархни калькуляциялаш дейилади. Харажатлар ҳисобга олинадиган объектларни калькуляция объекти деб аталади. Дехкончиликда калькуляция объекти сифатида айрим экин турлари масалан, пахта, кузги ёки баҳорги бугдой, шоли ва хоказо, чорвачилиқда сут, қорамол подаси, устириладиган пода, чучқалар ва хоказо бўлиши мумкин. Айрим маҳсулотларни ишлаб чиқариш хажми унчалик катта бўлмасдан калькуляция объекти сифатида экинлар гуруҳи масалан, бошқоқли дон экинлари, сабзавотлар, полиз ва шу қаби ишлаб чиқариш технологияси, маҳсулотдан фойдаланиш хусусияти билан бир-бирига яқин экинларнинг бир гуруҳи калькуляция объекти сифатида қабул қилинади ва улар бўйича харажатлар режалаштирилиши ҳисобланади. Маҳсулотлар таннархини калькуляция қилишда жами харажатлар тугри бевосита харажатларга ва эгри бевосита харажатларга бўлинади. Бундан ташқари маҳсулотни яратишдаги урнига қура асосий харажатларга ва устама харажатларга бўлинади. Маҳсулотни етиштириш технологияси билан

бевосита тугри боглик булган ва махсулот таннархига туппа тугри олиб бориладиган харажатлар асосий ёки тугри харажатлар деб аталади. Бунги уруглик, ем-хашак, бевосита ходимларнинг меҳнат хаки киради. Махсулот етиштириш технологияси билан бевосита боғланган, лекин бир неча экин турига ёки гурухига тааллуқли булган харажатлар асосий комплекс харажат ҳисобланиб, калкуляция объектларига маълум курсаткичларга асосан тасдиқланади.

Ишлаб чиқариш билан боглик булган белвосита эгри харажатлар махсулот таннархига, яъни экинлар, чорва моллари ва гурухларига шу харажатлар хусусиятини ифода этадиган бирон бир курсаткичига мутаносиб тақсимланади.

Махсулотларни сотиш, корхонанин бошқариш ва бошка операцион харажатларни узида мужассамлаштирган давр харажатлари, махсулот сотишдан олигна ялпи фойда ҳисобидан копланди. Лекин бирон-бир махсулот етиштиришни ва уни сотиш билан боглик натижаларни аниқлаш, унга иқтисодий жихатдан баҳо бериш учун шу экин ёки махсулотнинг фойдалилигини аниқлаш зарур булган тақдирда давр харажатларини у ёки бу махсулотдаги салмоғини аниқлашга тугри келганда бу салмок махсулотлар ишлаб чиқариш харажатларидаги салмокка асосан тақсимланади.

Кишлоқ хужалигининг дехкончилик ва чорвачилик тармоқларида алоҳида калкуляция объекти ҳисобланган экин турлари ва чорва гурухларидан биологик хусусиятларига кура бир эмас бир неча махсулот олиниши мумкин. Уларни ишлаб чиқариш мақсади ва хужалиқда тутган урни ва аҳамиятига кура :

- асосий махсулотларга;
- ёндош махсулотларга;
- қушимча махсулот ёки чиқиндиларга булиш мумкин.

13.4. Дехкончилик махсулотлари таннархига таъсир этувчи омиллар.

Дехкончилик махсулотлари таннархини режалаштириш факат бу тармокнинг рентабеллигини оширишнигина эмас, балки бутун хужалиқ фаолиятига ижобий таъсир этади. Шунинг учун ҳам дехкончилик махсулотлари таннархини харажат турлари буйича режалаштирилиши лозим.

Дехкончилик махсулотлари таннархини режалаштиришда харажатларнинг умумий миқдорини билишдан ташқари, уларнинг турларини ҳам урганиш лозим. Бунинг учун аввало мазкур махсулот таннархининг таркибини диққат билан таҳлил қилиб чиқиши керак .

Таннарх таркиби деганда харажатларнинг айрим қисмларини жами қилинган харажатлар суммасига нисбати тушунилади. Таннарх таркиби турли махсулотларда турличадир. Жумладан, чорвачилиқда меҳнат хаки ва озикалар қиймати харажатларнинг асосий қисмини ташқил қилса, пахта таннархи таркибида эса иш хаки сарфларининг салмоғи юқори булиши мумкин.

Харажатларни қисқартиришда уларнинг иқтисодий самарасини ҳисобга олмай туриб қисқартиришга йул қуймаслик керак. Чунки бу таннархни пасайтиришга салбий таъсир этиши мумкин. Жумладан, сарфланадиган угит миқдори озайтириб юборилса, экинларнинг ҳосили камайиб кетади. Бу эса махсулот таннархининг ортиб кетишига олиб кеяди. Шунинг учун ҳам харажатларнинг ҳар бир элементини қисқартириш тадбирларини белгилаш пайтида, албатта, уларнинг иқтисодий самарасини тула ҳисобга олиш лозим. Махсулот таннархини режалаштиришда факат таннархининг нима сабабдан камайган ёки ошганини эмас, балки таннархга қандай омиллар таъсир қилганини ҳам билиш лозим.

Экинларнинг ҳосилдорлиги ошиб борган сари махсулот етиштириш таннархи ҳам камай боради. Ҳосилдорилик қанчалик юқори булса, махсулот бирлигига тугри келадиган харажатлар миқдори ҳам шунча кам булади.

Дехкончилик махсулотини таннархини режалаштиришда таннархга таъсир этувчи омилларни факат утган йилги маълумотлар билан солиштирмасдан, балки режа курсаткичлари билан ҳам таккосланиши керак. Дехкончилик махсулотлари таннархини режалаштиришда факат асосий махсулотлар таннархи билан каноатланмасдан балки кушимча махсулотлар таннархини ҳам етарлича режалаштириш керак. Бунинг жуда катта ахамияти бор. Чунки, купгина хужаликларда одатда дехкончилик махсулотларини етиштиришда сарф килинган чикимларнинг хаммаси факат биргина асосий махсулот турининг таннархига кушиб юборилади. Бу билан дехкончиликнинг асосий махсулотлари таннархи сунъий равишда ошириб юборилади. Шунингдек, кушимча махсулотлар таннархи мутлако хисобланмайди. Жумладан, дон етиштиришда дон асосий, похол асосий махсулот хисобланади. Бунда шу экин турини етиштириш учун килинган чикимларнинг хаммасини факат бир махсулот турининг таннархига кушиш нотуфидир.

13.5.Чорвачилик махсулотлари таннархини режапаштириш.

Чорвачилик махсулотлари таннархини режалаштиришда дехкончилик тармоги сингари хисобот маълумотларидан, шунингдек, уртача куп йиллик маълумотлардан фойдаланилади. Кишлоқ хужалиги корхоналарида чорвачилик махсулоти таннархи бизнес-режанинг алохида булимида ҳам курсатилади. Хисобот йилидаги таннарх даражаси утган йилги ёки базис йилидаги ҳамда илгор хужаликдаги тегишли курсаткичларга солиштириб режалаштирилиши лозим. Бу бизга йиллар буйича хар бир махсулот таннархининг пасайтирилганлигини еки оширилганлигини билдириб туради. Махсулот таннархи даражаси куп хужаликларда хар хил-булади ва бир-биридан фарк килади. Бу хужалик рахбарининг махсулот таннархини пасайтириш юзасидан олиб борган ишига тугри баҳо бериш имконини тугдиради.

Махсулот таннархини камайтириш имкониятларини аниклаш учун аввало чорвачилик махсулотларининг таркибини тахлил этиш, харажатларининг айрим элементларини, абсолют ҳамда нисбий микдорини белгилаш зарур. Таннарх таркиби муайян чорва махсулотини етиштириш учун килинган харажатлар орасида айрим харажатларнинг нисбатини курсатади. Махсулот таннархининг таркибини анализ килиш чорва махсулоти таннархини камайтириш учун хужаликда кандай амалий чоралар кераклигини белгилашга имкон беради.

Тажрибалар шуни курсатмоқдаки, чорвачилик махсулотлари таннархининг таркида асосий салмокни меҳнат хаки ва озука киймати ташкил килади.

Махсулот таннархига факат меҳнат ва моддий-пул харажатларигина эмас балки, бир бош молига сарфланган харажат ҳамда махсулдорлик ҳам таъсир этиши мумкин. Чунки хужалик хар бир молга хаддан ташкари куп харажат килиб, оз микдорда махсулот опиши, чорва махсулотини таннархини ошириб юбориши еки бунинг акси ҳам булиши мумкин. Шунинг учун ҳам чорвачилик махсулотлари таннархини режалаштиришда уларга таъсир этувчи омилларнинг хар бирини алохида куриб чикиши керак. Чорвачиликнинг иктисодий самарадорлиги бир канча курсаткичлар билан жумладан, чорва ва паррандалар сони ҳамда улар махсулдорлигининг усиши, махсулотнинг сифати, ем-хашак сарфи, махсулот таннархи- ва махсулот етиштиришнинг рентабеллиги билан аникланади.

Кишлоқ хужалик корхоналарида махсулот таннархини пасайтириш учун ишлаб чикаришни ихтисослаштириш, ердан окилона фойдапаниш, ишлаб чикариш жараенларини комплекс механизациялаштириш ва автоматлаштириш, моддий манфаатларни ошириш, транспорт ва маъмурий-хужалик харажатларини камайтиришдан иборат.

Мавзу буйича назорат саволлари:

1. Ишлаб чиқариш харажатлари деганда нимани тушунаси?
2. Ишлаб чиқариш харажатлари таркиби нималардан иборат?
3. Ишлаб чиқариш харажатларини қайси йуллар билан тежаш мумкин?
4. Махсулот таннархи тушунчаси ва унинг турлари?
5. Таннархини режалаштиришда нималарга эътибор берилади?
6. Дехкончилик махсулотлари таннархини режалаштиришда нималарга эътибор берилади?
7. Махсулотлар таннархини калькуляция қилиш деганда нимани тушунаси?
8. Дехкончилик махсулотлари таннархи қандай калькуляция қилинади?
9. Чорвачилик махсулотлари таннархи қандай калькуляция қилинади?
10. Доимий ва узгарувчан харажатларга нималар қиради?

14. КИШЛОК ХУЖАЛИК ҚОРХОНАСИНИНГ МАХСУЛОТЛАРИНИ СОТИШ БУЙИЧА ШАРТНОМАЛАР ТУЗИШНИ РЕЖАЛАШТИРИШ

РЕЖА:

- 14.1. Шартномалар ҳақида умумий тушунча.
- 14.2. Товари етказиб бериш шартномаси.
- 14.3. Кишлоқ хужалик махсулотларини контрактация шартномасини тузиш.
- 14.4. Шартномаларни расмийлаштиришнинг муқобил усуллари.
- 14.5. Кишлоқ хужалик махсулотларини контрактация шартномаси асосида сотишни режалаштириш.

Адабиётлар: 4, 5, 6, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27, 39, 40

Таянч иборалар: товар, махсулот, шартнома, контрактация шартномаси, бадалли шартнома, бадалсиз шартнома, оила пудрати, тадбиркор, бизнес-режа, мажбурият, рақобатбардош махсулотлар ишлаб чиқариш, товар етказиб бериш шартномаси.

14.1. Шартномалар ҳақида умумий тушунча.

Шартнома фуқаролик-ҳуқуқий битимларнинг турларидан бири ҳисобланади.

Шартнома мажбуриятлар бўлишининг энг муҳим асосларидан биридир.

Шартнома қорхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқаролар уртасида аҳолига хизмат курсатиш соҳасидаги хужалик муносабатларнинг асоси ҳисобланади. Фуқаролар узларига тегишли бўлган мол-мулкдан фойдаланиш вақтида, ташқи савдо-сотикда шаклидан фойдаланадилар.

Шартноманинг мазмуни уни тузиш вақтида томонлар келишиб олган шартларнинг мажмуидир. Шартлар муҳим, оддий, тасодифий шартларга бўлинади. Барча муҳим шартлар буйича бир битимга келинган бўлса, шартнома тузилган ҳисобланади.

Шартнома бадалли ва бадалсиз бўлади. Бадалли шартномада бир томоннинг бажариши, иккинчи томоннинг талаби муқобил қондирилишига мўлжал қилинади. Бадалсиз шартномада талабнинг муқобил қондирилиши бўлмайди.

Шартномалар ижтимоий-хужалик вазифасига қура қўйидагича бўлиши мумкин: мол-мулкни мулк сифатида беришга, тезкорлик билан бошқариш еки тула хужалик юритишга қаратилган, бошқа томоннинг фойдаланишга қаратилган Шартномалар (олди-сотди, мол етказиб бериш, уй-жойни сотиб олиш, ижарага олиш); муайян ишларни бажариш билан боғлиқ

булган Шартномалар (пудрат); хизматлар курсатиш билан боғлиқ булган шартномалар (юк ташиш, экспедиция шартномаси); биргаликда хужалик 'фаолиятини ташкил этишга қаратилган шартномалар; ижодий фаолият махсулини сотиш билан боғлиқ булган шартномалар. Тадбиркор булган махсулот етказиб берувчи мазкур шартнома буйича белгиланган муддатларда харидорга мулк сифатида, унинг тула хужалик юритиш учун товар етказиб бериш мажбуриятини олади, бу товар тадбиркорлик фаолиятини олиб бориш ёки шахсий (оилавий) истеъмоли билан боғлиқ булмаган бошка мақсадлар учун мулжалланган; харидор эса товарни харид қилиш ва унга муайян нарх тулаш мажбуриятини олади.

14.2. Товарни етказиб бериш шартномаси.

Товарни етказиб бериш шартномаси субъектлари тадбиркорлардир. Шартнома мавзуи тадбиркорлик фаолияти учун мулжалланган товар ҳисобланади. Сифати шартномада белгиланган талабларга жавоб бермайдиган товар етказиб берилган тақдирда харидор уз ихтиёри билан қуйидагиларни бажаришга ҳақлидир:

- товар етказиб берувчидан товарнинг камчиликларини тузатиб беришни талаб қилиш, бунинг учун мақбул муддатни белгилаш;
- ҳақиқатда етказиб берилган товар етказиб бериш вақтида қандай қийматларга эга бўлса, уша қийматни тулашдан бош тортиш;

Товар етказиб бериш шартномаси ҳақидаги қоидалар контракция шартномасига ҳам тадбиркор этилади, у шундай шартнома ҳисобланадики, унга биноан қишлоқ хужалик махсулоти ишлаб чиқарувчи шундай махсулотни тайёрловчига ўзи ишлаб чиқариш махсулотни шартномада қўзда тутилган муддатларда ва ассортиментда мулк сифатида тула хужалик юритиш учун топширади, тайёрловчи эса ишлаб чиқарувчига қишлоқ хужалик махсулоти етиштиришда ердан бериш, уни қабул қилиш, олиб кетиш ва унга муайян миқдорда ҳақ тулаш мажбуриятини олади. Шартнома мавзуи қишлоқ хужалик махсулоти ҳисобланади.

Бизга ота-боболаримиз ҳавас ва орзу қилган мустақиллик замонида яшаш насиб этди. Истикбол шарофати билан жонажон Ватанимиз-она тупроғимизнинг донги бутун дунегга таралмоқда. Мамлакатимизда ҳуқуқий демократии ислохотлар тобора чуқурлашиб, бозор муносабатлари қарор топаётир.

Жамиятимизда кечаётган шиддатли янгиланиш палласида ҳар бир соҳада, шу жумладан қишлоқ хужалигида, ҳам янгича ўзгариш, янгича қиёфа қашф этмоқда. Ватанимизнинг чекка қишлоқлари ва унинг фуқароларида ҳам янгича маърифат, дунё миқёсида боҳабарлик, янгиликка, ҳаётнинг олдинги марраларига интилиш сезилмоқда.

Контракция шартномаси янги хужалик йили бошланишидан икки ой олдин тузилиши белгиланган бўлиб, бу янги йил учун етиштирувчининг ҳам, сотиб олувчининг ҳам ишлаб чиқариш бизнес режаларини тузиш имкониятини яратади. Унда барча масалалар маълум шарт ва мажбуриятлар асосида қилишиб олинishi зарурдир.

Хуш, бу мажбуриятлар сирасига нималар қиради?

Қишлоқ махсулотини етиштирувчилар ишлаб чиқарилган қишлоқ хужалиги махсулотини шартномада назарда тутилган миқдор ва муддатларда, белгиланган сифат курсаткичларига амал қилган ҳолда тайёрлаб қуйишлари, агар етказиб бериш қилишилган бўлса тайёрловчининг манзилига етказиб бериш мажбуриятини олади. Сотиб олувчи ташкилотнинг зиммасига хужалик томонидан тақдим этилган махсулотни уз вақтида қабул қилиш ва ҳақ тулаш, унинг сифатини тугри аниқлаш, хужаликни идиш ураш материаллари, олдиндан дон дон қийматининг 40 фоизидан, қолган турдаги махсулотларнинг 25 фоизидан қелиб қикқан ҳолда аванс билан таъминлаш мажбурияти юқлатилмоқда.

Айникса, картошка уругчилигни ривожлантириш буйича аввалги йилларда килинган ишлар уз самарасини бера бошлади. 1995 йилда истеъмолчиларга 6500 тонна, 1996 йилда эса 12 минг тонна картошка етказиб берилган булса, унинг хажми 1997 йилда 28 минг тоннани ташкил килди.

14.3. Кишлоқ хужалиқ махсулотларини контракция шартномасини тузиш.

Кишлоқ хужалиғи махсулотлари етиштириш хажмларининг усиб бораётганлигига карамай, вилоятдаги тайерловчи ташкилотлар томондан махсулотларни шартнома асосида сотиб олиш ривожланаётганлиги ва аксинча, айрим сохаларда йилдан-йилга камайиб бормокда. Масалан, 1996 йилда кишлоқ хужалиғи жамоалари томондан тайерланган узумнинг 82 фоизи, сабзавотнинг 35,5 фоизи, хул меванинг 64 фоизи контракция шартномалари асосида тайерлов ташкилотларига сотилган булса, 1997 йили бу курсаткичлар узумда 73,5 фоиз, сабзавотда 28,5 фоиз, хул мевада 56 фоизни ташкил килди. Жамоа чорвачилигида етиштирилган махсулотнинг сотилишида ҳам худди ана шундай ахволни кузатиш мумкин.

Хуш, бунинг сабаби нимада? Тайерловчи ва кайта ишловчи корхоналарнинг фаолияти тухташими? Йук, албатта. Вилоятда хар йили янги-янги корхоналар ташкил этиляпти, замонавий технология ва чет эл инвестициялари жалб этилган кушма корхоналарнинг сони тобора купаймокда. Кайта ишловчи "МАСК" Узбекистон-Италия, "Навигул" Узбекистан-Болгария кушма корхоналари, сабзавот ва узумни кайта ишлаш юзасидан йилдан-йилга уз фаолиятини кенгайтирмокда. Мевадан шарбат ишлаб чикарувчи "Андижон дурдонаси" Узбекистон-Британия кушма корхонаси ишга тушиш арафасида турибди. Италиянинг "Саидвик" фирмаси ускуналари урнатилган Хужаобод мева куритиш заводи, аввалдан ишлаб келаетган Андижон, Хужаобод ва Асака консервалаш корхоналари ишлаб турибди. Сут махсулотлари ишлаб чикарувчи Андижон ва Шахрихон заводлари енига Избоскан туманида "Расулий", Пахтаобод туманида "Айва", Андижон туманида "Усмонхожи" кичик сут ишлаб чикариш корхоналари кушилди.

Вилоятларда бундай корхоналарни ташкил этишдан ишлаб чикаришни тобора ривожлантириш билан бирга ташки бозорга ракобатбардош махсулотлар ишлаб чикариш, дехкон билан сотиб олувчи уртасида узаро тенглик принципи асосида тузилган шартнома буйича махсулотнинг харид бахоларини бозор муносабатларидан келиб чиккан холда белгилаш ва шу асосда иш ташкил этиш кузда тутилган.

Кишлоқ хужалиғи махсулотларини тайерлаш ва сифати буйича давлат инспекцияларининг зиммасига кишлоқ хужалиғи махсулотини етиштирувчилар билан тайерловчилар уртасида тузилган контракция шартномалари бажарилишини назорат килиш, бу масала юзасидан уларга амалий ердам курсатиш ва томонлар уртасидаги низоларни хал этиш вазифаси юклатилган.

Белгиланган вазифаларни бажариш давомида купчилик мехнаткашларидан юкорида келтирилган номутаносибликлар тугрисида саволлар тугилади. Хатто айрим холатларда етиштирувчилар томондан, шартномалар тузилмайди, тузилган шартномалар эса бажарилмай кол ад и.

"Дехкон уз мехнатидан манфаатдор булмас экан, кишлоқ хужалиғидаги хар кандай ислохотлар кутилган натижани бермайди", Президентимиз томондан билдирилган бу фикрлардан хулоса чикариб, томонлар уртасида тузиладиган шартномани юкори поғонага кутариш учун уни тузатиш ва бажариш билан боглик булган хужжатларга эътибор бериб иш тутмогимиз лозим.

Хар йили мавсум бошланиши олдидан республика кишлоқ ва сув хужалиғи Вазирлиғи, "Узпахтасаноатсотиш" хиссадорлик уюшмаси ва "Уздонмахсулот" корпорациялари томондан пахта ва донни ташиш юзасидан тасдиқланган таърифлари асосида вилоятимиз хужалиқлари ва

тайёрлов ташкилотлари учун маъкул буладиган таърифлар ишлаб чиқилиб, жойларга амалда куллаш учун жунатилмоқда. Бу хусусда бошқа соҳаларда ҳам буларни эътиборга олиш зарурияти тугилмоқда. Сут, гушт, пилла, мева, сабзавот, узум, полиз экинлари, тухум ва жун тайёрлаш билан шугулланувчи корхоналар вазирликлари, концернлари ва уюшмалари ҳам транспорт харажати юзасидан ҳеч бўлмаса 1 йилда 1 марта таклифлар тайерласалар айти муддао булар эди.

14.4. Шартномаларни расмийлаштиришнинг муқобил усуллари.

Кишлоқ хужалигида амалдаги конунчилик билан бир каторда шериклар муносабатларини тартибга солишда шартнома муҳим восита ҳисобланади. У ҳар қандай ишбилармонлик битимини тузиш ва бажарилишини таъминлаш жараёнининг асосий қисми сифатида намоён бўлади.

Шартноманинг маъноси, бу – томонлар мажбуриятларининг урнатилиши, узгариши ёки бутунлай тухтатилиши йуналишидаги розилигидир. Тижорат ҳуқуқида бу тушунча қуйидаги қуринишларда амалга оширилиши белгилаб қуйилган:

Контракт – шартнома, келишув, ҳар иккала томон учун ҳуқуқ ва мажбуриятларни муҳлатлари билан белгиловчи ҳужжатдир. Бозор муносабатларига утган давлатларда контракт қуп тарқалган шартнома шакли ҳисобланади.

Келишув – корхона, ташкилотлар ҳамда фуқароларнинг расмийлашган бир томонлама мажбурияти бўлиб, у мулк ҳуқуқини олиш ёки беришда ишлатилади. Унинг қуп тарқалган шакли лицензиялашган келишувдир. Бозор муносабатларига утиш муносабати билан қуйидаги шартномалар кенг тарқалмоқда: ошқора, қушилиш тугрисидаги ва олдиндан тузиладиган шартномалар.

Ошқора шартнома – тижорат ташкилоти билан тузилган келишув бўлиб, унда унинг товар сотиш, иш ёки хизматлар бажариш бўйича мажбуриятлар белгиланади ва бу шартнома ташкилотга мурожаат қилган ҳар қандай шахс учун тижорат ташкилоти амалга оширадиган фаолият турлари бўйича (чакана савдо, умумий транспорт воситаси билан ташиб бериш, алоқа хизмати, энергия таъминоти, тиббиёт, меҳмонхона хизмати ва бошқалар) йулга қуйилиши мумкин.

Тижорат ташкилоти ошқора шартнома тузиш муносабатларида бир шахсга бошқасига қараганда қупроқ ён босиш ҳуқуқига эга эмас қонунда ёки бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда қузда тутилган ҳолатлар бундан мустасно.

Товарлар, хизматлар ва ишлар нархи, ошқора шартноманинг бошқа шартлари барча истеъмолчилар учун урнатилган имтиёзлар ҳисобга олинади.

Тижорат ташкилотининг ошқора шартнома тузишдан, истеъмолчига зарурий товарлар, хизмат қурсатиш ва баъзи бир ишларни бажариш имқони бўла туриб, бу бўйича ошқора шартнома тузишдан бош тортиши ман қилинади.

Қушилиш шартномаси ҳар икки томоннинг бири томонидан ишлаб чиқилган ёки бошқа стандартлашган шаклда белгиланган ва иккинчи томон қабул қилиши мумкин бўлган тула шартномага қушилиш тугрисидаги келишувдир.

Олдиндан тузиладиган шартнома асосий шартнома учун белгиланган шаклда ёки асосий шартнома мазмунини ақс эттирадиган бошқа шаклда тузилади. Агарда олдиндан тузиладиган шартномада унинг амал қилиш муддати қурсатилмаган бўлса, унда, асосий шартнома имзоланган дақиқадан бошлаб бир йил давомида тузилиши қерак.

Ишчи битимлар шартнома, контрактлар ёки келишувлар асосида зарур ҳуқуқ ва вақолатларга икки ёки ундан орқик физик шахслар уртасида тузилади.

(Интернетдан) “TS technology” 800 миллион сумлик кимматли когозларни муомалага чикарди. UzReport.com

Тошкентда “TS technology” - Ўзбекистон – АҚШ кушма корхонасининг 800 миллион сум миқдоридagi кимматли когозларини муомалага чикариши муносабати билан такдимот маъросими булиб ўтди. Бир неча йиллардан буён Ўзбекистон бозорида самарали фаолият курсатиб келаётган ушбу кушма корхона мамлакат таълим муассасалари ва ишлаб чикариш корхоналарига замонавий технологияларини етказиб бериш ва уларга малакали хизмат курсатиш билан шугулланади.

Такдимот маъросимида ушбу кимматли когозларни муомалага чикаришдан кузланган мақсад корхона акциядорлари сафини янада кенгайтириш орқали махсулот ва хизмат сифатини янада ошириш экани таъкидланди. Бу эса корхона миждозлари сонининг сезиларли даражада ортишига хизмат қилажаги айтилди.

Такдимот маъросими доирасида Тошкентдаги 24 меҳрибонлик уйи тарбияланувчиларига энг замонавий компьютерлар ва интернет тармоғига уланиш имконини беруви пластик карточкалар топширилди.

14.5. Кишлоқ хужалик махсулотларини контракция шартномаси асосида сотишни режалаштириш.

Тузилаётган контракция шартномаларида асосан икки томоннинг, тайёрловчи билан етиштирувчининг манфаатлари инобатга олинади, лекин уни бажарилмай қолиш оқибатида томонларгина эмас, халқ хужалигининг ривожланишига ҳам путур етади. Айрим ҳолатларда икки шахснинг, яъни хужалик ва тайёрлов ташкилоти раҳбарлари еки мутасадди ходимларининг муносабатлари оқибатида тузилган шартномалар бажарилмай қолади.

Кези келганда, шуни ҳам айтиш лозимки, «Шартнома тузган икки томон келишиб олгандан кейин мулкый жавобгарликни куллашнинг ҳожати йўқ» деб уни тузишга ҳам бажарилишига ҳам бепарволик билан қараётган раҳбарларимиз ҳам учрайди.

Маълумки бозор иктисодиётига утишнинг талабларидан бири - бу ҳар бир хужалик юритувчи субъект узининг бизнес режасига эга булиши керак. Ҳозир кишлоқ хужалик корхоналари, у жамоа хужалигими, ширкатлар уюшмасими, фермер хужалигими янги хужалик йилини бизнес режа тузиш билан бошлаши керак.

Режада келгуси йилда қанча пахта, дон, гушт, сўт, тухум, сабзавот ва бошқа кишлоқ хужалик махсулотлари ишлаб чиқади ва унинг қайси қисмини давлатга сотади, қайси қисмини тайёрлов ташкилотларига сотади ва қайси қисмини узининг эҳтиёжига ёки жамоа аъзоларига бериши курсатилади.

Бундан келиб чиқадики, ана шу тайёрлов ташкилотларига сотадиган қисми давлат буюртмаси булган махсулотлар ва эркин нарҳда сотиладиган махсулотларга булинади. Контракция шартномалари ана шу бизнес режадан келиб чиқиб тузилса, у ҳаётий ва бажарилиши мумкин булган шартномалар булади.

Ҳаёт, бозор иктисодиёти талаблари эндиликда етиштирувчилар ва тайёрловчилар уртасида тузилаётган контракция шартномалари иккала томон уртасидаги алоқаларни ҳуқуқий таъминлайдиган бирдан-бир ҳужжат булиб қолмоқда. Шунинг учун шартномалар ва шартномавий интизомга тулик риоя қилиб хужалик юритадиган давр келди.

Мавзу буйича назорат саволлари:

1. Шартнома деганда нимани тушунаси?

2. Шартноманинг қандай турларини биласиз?
3. Товар етказиб бериш бўйича шартнома уз ичига қандай мажбуриятларни олади?
4. Кишлоқ хужалиги маҳсулотларини тайёрлаш ва сифати бўйича давлат инспекцияларининг зиммасига қандай мажбуриятлар юклатилган?
5. Бозор муносабатларига утиш муносабати билан шартномаларнинг қандай турлари кенг тарқалган?
6. Товар маҳсулотини сотиш бўйича шартномалар қандай тузилади?
7. Товар маҳсулотини сотиш ва топшириш бўйича тузилган шартномаларни қимлар назорат қиладилар?
8. Кишлоқ хужалиги корхонасида товар маҳсулотининг ҳажми қандай тартибда белгиланади?
9. Шартнома қачон, қанчага ва нимага асосан тузилади?
10. Давлатга кишлоқ хужалик маҳсулотларини сотиш бўйича шартнома тузиш бизнес режада қандай тартибда қурсатилади?

15. КИШЛОҚ ХУЖАЛИК КОРХОНАСИДА ИШЛАБ ЧИКАРИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ ТЕХНОЛОГИЯДАН ФЙДАЛАНИШНИ РЕЖАЛАШТИРИШ РЕЖА:

- 15.1. Замонавий технологиядан фойдаланишнинг аҳамияти.
- 15.2. Замонавий, янги техниканинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш усуллари.
- 15.3. Пахтани плёнқа остига экиш ёки Андижон технологияси.
- 15.4. Томчилатиб сугоришда гузага сув бериш ва озиклантириш таркиби.
- 15.5. Пахтани сугоришни энг фойдали усули

Адабиётлар: 8, 10, 11, 16, 19, 20, 21, 22, 26, 27, 34, 44

Таянч иборалар: кишлоқ хужалик ишлаб чиқариши, замонавий техника ва технологиялар, фан-техника тараккиёти, техникани такомиллаштириш, ярим автомат ва автомат машиналар, комплекс механизациялаш, автоматлаштириш, прогрессив технологиялар, интенсивлаштириш, агротехник тадбирлар, гузанинг вегетация даври.

15.1 Замонавий технологиядан фойдаланишнинг аҳамияти.

Кишлоқ хужалик корхонасида ишлаб чиқаришнинг замонавий техника ва технологиядан фойдаланиб режалаштириш ҳозирги бозор иқтисодиети шароитида муҳим аҳамият касб этади. Хужаликлар янги машиналар билан тобора купрок таъминланаётган техника тараккети даврида, техника тараккиети ходимлар малакасига, меҳнатни ташкил қилишга тобора купрок талаблар қўйилади. Бирок техника тараккиетини ишлаб чиқаришга таъсири шу билан чекланмайди. Янги машиналарни жорий қилиш билан кишлоқ хужалик ишларини олиб бориш технологияси, услублари тубдан узгаради. Дехқончилик ва чорвачилик ишларини олиб боришда илмий техника тараккиети қандай янги технологик усулларни хужаликларга тавсия этади.

Янги техника ва технологияни жорий этиш ҳақида фикр юритадиган бўлсак, ишлаб чиқаришдаги техника тараккиетининг муҳим йуналиши техникани мунтазам равишда такомиллаштиришдан, эскирган техникани янги, бирмунча унумлироқ ва тежамлироқ техника билан алмаштиришдан иборат.

Техникани такомиллаштириш машиналар, агрегатлар ва механизмлар қувватини орттириш, уларнинг ишлаш тезлигини орттириш, уларнинг ишлаш тезлигини ошириш, бошқаришда, одатда, куп жисмоний меҳнат сарфланишини талаб қилувчи оддий

машиналардан ярим автомат ва автомат машиналар, комплекс-механизациялашган ва автоматлашган корхоналарга утиш йули билан бормокда.

Дехкончиликнинг ҳамма тармоқларида буш механизациялаштирилган тармоқларида ҳам, хозирги пайтда анча юксак даражада механизациялаштирилган тармоқларида илгор технология жорий килинмокда Дехкончиликда бошка тармоқларга нисбатан юксак даражада механизациялаштирилган галлачилик хужаликларида технологияни такомиллаштиришнинг бир неча операцияларни бир-бирига кушиш ва уларни бир комбинациялаштирилган сеялкакульти-ватор бунга мисол була олади Бу технология ерни ишлаш ва экинни парвариш килиш учун кетадиган харажатларни кискартиришда фойда беради. Шундай йул билан ишни тезрок ва энг яхши агротехник муддатларда амалга оширишга эришилади Янги технология похол ва сомонни йигиштириб олишда тобора кенг жорий килинмокда Маълумки, бу ишлар хозиргача ҳам куп жойларда механизациялаштирилмаган Аммо похол ва сомонни механизация ердамида йигиштириб олишнинг кулланилаётган технологияси юксак даражада такомиллашмаган.

Дехкончиликнинг бошка тармоқларида технологиями такомлаштиришнинг узига хос томонлари бор. Бу хол кул мехнати урнини машиналар эгалласа, бошка холда механизациялашган ишлар технологияси такомиллаштирилади.

Баъзида ана шу икки йуналиш бир вақтда амалга оширилади.

Масалан, кандлавлаги етиштиришда уни кавлаб олгандан кейин юклаш ва тушириш учун шунингдек, илдизини кулда тозалаш учун шунингдек, илдизини кулда тозалаш учун куп маблаг ва мехнат сарфланади. Лавлагини йигиштириб олишнинг янги технологияси – поток усули ва поток булиб ташиш усули лавлаги етиштиришда ёрдам беради. Бу усуллар канлавлаги етиштиришдаги янги техннологиянинг ажралмас кисми хисобланади. Бу технология юксак дехкончилик маданияти негизида эгатларнинг равон ва эгатлар орасидаги кенгликни бир хил булиши, тупрокни юмшок холда саклаш имконини беради. Бу эса лавлаги етиштириш комбайнларини юксак унум билан ишлашини, юкори ва мутассил хосил олинишини таъминлайди.

15.2.Замонавий, янги техниканинг иктисодий самарадорлигини аниклаш усуллари.

Фан- техника тараккиёти самарадорлигини янги техникани куллаш натижасида олинган иктисодий самарани уни ишлаб чикаришга килинган барча харажатлар микдорига булиш йули билан аникланади.

Йиллик иктисодий самара дейилганда халк хужалиги микёсида олинган иктисодий тежам тушунилади.

Янги техниканинг иктисодий самарадорлигини белгиловчи курсаткичлар булиб фойданинг усиши, таннархнинг камайиши хисобланади. Бу ишлар асосан янги техникани куллаш натижасида амалга оширилади.

Фойданинг усиш курсаткичи куйидаги формула ёрдамида аникланади:

$$\Delta\P_{JT} = (Ц_T - C_T) - (Ц_1 - C_1) \times A_T$$

Бунда: $\Delta\P_{JT}$ - режалаштириш даврида фойдани усиши, сум хисобида

$Ц_T$ ва C_T – улгуржи бахо (оборот солигисиз) ва бир – бирлик махсулотнинг таннархи (техника киритгандан кейингиси)

$Ц_1$ ва C_1 – улгуржи бахо (оборот солигисиз) ва бир – бирлик махсулотнинг таннархи (техника киритилмасдан аввалгиси)

A_T – янги махсулотнинг T йилдаги хажми

Янги техникани жорий килиш натижасида махсулот таннархининг камайиши куйидагича аникланади.

$$\Delta C = (C_1 - C_T) \times A_T$$

Бунда: ΔC - янги техникани жорий килиш, таннархини камайтиришдан келиб чиқадиган самарадорлик

C_T - янги махсулот таннархи

C_1 - эски махсуло таннархи

A_T - янги махсулотнинг T йилдаги хажми

Янги техникани ихтиро килиш ва фойдаланишдан келиб чиқадиган хужалик ҳисоби самараси куйидагича аникланади:

$$\mathcal{E}_X^T = \sum \Delta P_T - E_H \sum \Delta K_T$$

Бунда: $\mathcal{E}_X^T$ - йигма хужалик ҳисоби самараси

$\sum \Delta P_T$ - T йилда янги техника буйича килинган тадбирлар натижасида фойданинг усиши

E_H - янги техника самарадорлигининг норматив коэффиценти

$\sum \Delta K_T$ - T йилда тадбирлар учун сарфланган капитал маблағ

15.3. Пахтани плёнка остига экиш ёки Андижон технологияси.

Кишлоқ хужалик корхоналарида ишлаб чиқаришни замонавий технологиясидан фойдаланиш пахтачилик соҳасида ҳам кенг кулланилмоқда. Бунга Андижон услубини мисол килишимиз мумкин.

Республикада пахтачилигида плёнкадан фойдаланиб, эрта муддатларда кучат олиш кенг жорий килинмоқда. Кузатишларнинг курсатишича плёнка остига экилган чигитнинг унувчанлиги, ундан олинган ҳосилнинг ривожини, кучатнинг калинлигини одатдаги усулга нисбатан юқори бўлади. Дарҳақиқат гузанинг вегетация давридаги ривожини ва ҳосилдорлигини шу гуза ундирилган чигитнинг унувчанлиги ва усимтасининг дастлабки, ривожланиш ҳолатларига қараб жихатдан боғлиқ. Шундай экан, экишни плёнкадан фойдаланиб эрта муддатларда утказиш чигитнинг даладаги унувчанлигини ва бошқа қимматли курсаткичлари орттиришига, усимликнинг ҳосил элементлари туплаши ва ҳосилдорлигига курсатадиган таъсирларини урганиш ҳам катта аҳамиятга эга.

Тошкент Давлат аграр университетининг кичик тажриба далаида 1998 йил утказилган тажрибалар бу масалани илмий жиҳатдан ойдинлаштиришни мақсад қилиб қуймоқда. Уларда эртапишар "С-4727", уртапишар "Наманган-77" ва кечпишар "Бухоро-6" гуза навларининг чигити 26 мартда плёнкали (тажриба) ва плёнкасиз (назорат) вариантларда экилди. Вариантлар 4 такрорли ва 40 уялик қаторлардан ташкил топди. Хар бир уяга 5 тадан уруг ташланди.

Вегетация даврида иккала вариантда ҳам чигитнинг даладаги унувчанлигини, гузанинг биринчи ҳосил шохи урни, қусаклари сони, 50 фоиз пишиб етилиши ва ҳосилдорлигини урганиш мақсадида қузатув ҳамда ҳисоб-китоб ишлари олиб борилди. Бу жараёнда назорат ва тажриба вариантлари орасида маълум бир қонуний ўзгаришлар борлигини, қунончи, чигитнинг дастлабки ривожига плёнка курсатадиган ижобий таъсир вегетация даврининг охиригача сақланиб аникланади. Чигитнинг даладаги унувчанлигини урганиш бу борада вариантлараро катта фарқ борлигини курсатди. Қунончи, бу тафовут назоратдагига нисбатан плёнкали вариантдаги "С-4727" навида 5,3 фоизни, "Наманган-77" навида 16,7, "Бухоро-6" навида 11,4 фоизни ташкил этди.

Шундай қилиб, чигитни плёнка остига экиш унинг унувчанлигини ва ниҳоллари ривожини тезлаштиришига, вегетация натижалари юқори бўлишига олиб келди. Қунончи, чигитнинг даладаги

унувчанлиги уртача 5 фоиздан, 15 фоизгача ошиши усимликларда хосил шохлари эртарок пайдо булишини, купрок кусаклар шаклланишини таъминлади. Натижада эртапишарлик кечпишар "Бухоро-б" навида 4, эртапишар "С-4727" ва уртапишар "Наманган-77" навларида 9, 10 кунгача тезлашди. Хосилдорлик гектар хисобига уртача 4 центнергача ошди. Бунда хосилнинг асосий кисми юкори сифатли тола оладиган биринчи теримда йигиштириб олинган хом ашёдан иборат булди.

Бир неча йилки, Андижонликлар ташаббуси билан гуза плёнка остига экилиб, мул хосил олиняпти. Янги технология уз афзалликларини курсатмокда. Чигит экиш давридаги кийинчиликлар хисобга олинмаса, бу усул, шубхасиз, самарадордир. Чунончи, гектаридан унлаб центнер кушимча хосил олиниси билан бирга хужалик иктисодий жихатдан самарадорликка эришади. Андижон вилоятида 1998 йилда барча пахта майдонига шу усул билан пахта экилди. Хуш бу илгор усулнинг муаммолари борми? Бор! Бу гузани зараркунанда ва касалликлар билан шикастланиши ва бегона ут масаласидир. Бу борада тажрибалар 1997 ва 1998 йиллар мабойнида мамлакатимизнинг турли вилоятларида утказилди. Тажрибаларда гузанинг нихоллик даврида сурувчи зараркунанда билан зарарланиш ва илдиз чириш касалликларига чалинишининг олдини олиш мақсадида чигит «Гаучо-м» дориси билан упаланиб плёнка остига экилган чигитдан униб чиккан гузаларда хам оддий усулда экилиб, ундирилган гузаларда хам шира ва трипс июннинг бошигача ривожлана олмас экан. Тажрибада плёнка остида ундирилган гуза илдиз чириш касаллиги билан оддий усулдагига нисбатан 41 фоиз кам шикастланиши аникланди. Гоммоз билан эса, аксинча, плёнка остидаги гузалар 21,3 фоиз, назоратдагилар 9,2 фоиз зарарланди. Бунда плёнка ёмгирни купрок сачратиб, касаллик таркалишига сабаб булади дейиш мумкин. Кузги туплам (кук курт) учун гуза сеvimли озука эмаслиги сабабли, бегона утлар деяри усмайдиган плёнкапи пайкалларда бу зараркунанда хавфли туюлмайди. Пленка остига чигит экиш технопогияси бузилган, яъни чигит тушган жой устига гунг солинган холларда нихолларни сим курт зарарлайди.

Янги технологияда бегона ут муаммосига хам дуч келинади. Таъкидлаш керакки, экишга мулжалланган ер етилган, кумок, кесаксиз ва текис булиб, унда куп йиллик утлар авж олмаган булса, чигитни плёнка остига экишни узи бегона ут муаммосини хал килади. Хуллас, янги технологияда гузани зараркунанда, касаллик ва бегона утлардан саклаш енгил хал этилади. Барвакт униб чикиб, ривожланиши нихолларнинг кисман шикастсиз ва соглом ушибига имкон яратади.

Ушбу янги технология, яъни пахтани плёнка остига экиш, хозирги паитда мамлакатимизнинг турли вилоятларида кулланмокда ва юкори хосил ошишга, гузаларни касаллигини олдини олишга, гузалардаги кусаклар сони ортишига ва энг асосийси хосилдорликни оширишда узининг яхши самарасини бермокда.

15.4. Томчилатиб сугоришда гузага сув бериш ва озиклантириш таркиби.

Узбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг «гузани плёнка остига экишга оид чоратадбирлар тугрисида»ги 410 сонли карори кабул килинганч, ушбу усул республикамизнинг барча вилоятларида кулланила бошланди.

Маълумки, гуза агротехникаси хар минтака, хар бир вилоят, туман ва хужаликнинг тупрок иклим шароитига мос холда белгиланади. Демак, гузани пленка остига экиш учун хар бир иклим шароитига мос келадиган истикболли технологияни яратиш ва уни мунтазам такомиллаштириб бориш керак. Гузанинг хар бир навида ташки мухитга талабчанлик турлича. Навлар физиологик ва биологик хусусиятларига кура, сугорилишига караб хар хил хосил беради. Ушбу хусусиятларни пленка остида экилган гуза хосилдорлигига урганиш мақсадида бир канча тажрибалар утказилмокда. Бу тажрибалардан чигитнинг тез униб чикишида чигитнинг нави, уни сугоришда кулланиладиган технология гузани ривожланишида тупрокнинг харорати ва бошка гузани хосилдорлигини оширишга таъсир этувчи омиллар урганилмокда ва тадбик этилмокда. Узбекистонда сув танкислигининг кучайиб бориши ундан самарали фойдаланишни такозо этади килади. Шу боис

экинларни сугоришнинг тежамкор технологиялармни ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эга. Экинларнинг томчилатиб сугориш эса ана шундай тадбирлар сирасига киради.

Тажриба участкаларидаги гуза парваришида кулланилаётган агротехник ишлар, технологик жараёнлари "томчилатиб сугориш, угитни сув билан эритиб бериш усул"ларини ҳисобга олмаган ҳолда, ҳужаликда кулланилаётган агротехник тадбирлардан фарқ қилмади. Томчилатиб сугорилган вариантларда сув доимий оқимда эгатлаб сугорилган вариантлардагига нисбатан икки марта кам сарфланди.

Ургатилаётган вариантларда гузанинг узиш ва ривожланишига сугориш усуллари, сугориш тартиби ва минерал угитлар меъерларининг таъсири яққол сезилади, натижада ҳосил тугтаниши ҳам турлича булади. Гузанинг гуллаш ва қусакларнинг етилиш фазалари томчилатиб сугориш вариантларда эртароқ бошланади. Сугоришнинг 70-75-65 тартибидан 75-80-65 тартибига утилганда гузанинг гуллаши, қусакларнинг очилиши кечикди. Угитлар меъери оширилган сари ҳам худди шундай натижалар олинади. Феенёлочик кузатишлар натижаларига қура, томчилатиб сугорилган вариантларда гузанинг узиши ва ривожланиши нисбатан яхши кечади.

Усимликларнинг бўйи 4,5-5,0 см, улардаги ҳосил бугинлари 1,5-2,0 донага, сентябр ойига келиб эса қусаклар сони 1,0-1,5 донага ортик булиши кузатилади. Сугориш гуза гурқираб усади. Бироқ бунда қусаклар сони 70-75-65 тартибидегига нисбатан 0,5 тага камаяди. Тажриба давомида олинган маълумотларга асосланиб, гузанинг узиши ва ривожланиши сугориш тартиби ва усулига, бериладиган минерал угитлар меъерига боғлиқ деган ҳулоса чиқариш мумкин. Томчилатиб сугорилган вариантларда пахта эрта очилгани сабаб 1-теримда қупроқ ҳосил териш олинди. Сув тақчиллиги сезилаётган бир вақтда томчилатиб сугориш технологиясини куллаш нафақат сув сув танқислигини олидини олишда балки, пахта ҳосилдорлигини оширишда ҳам узининг ижобий таъсирини утказди. Маълумки, республикада сугоришнинг қадимдан кулланиб келинаётган илгор усуллари мавжуд. Шулардан яна бири ерга чуқур ва қиска жуяқлар орқали сув ташишдир. Мазкур усулнинг афзаллиги шундаки, бунда сув тупроққа тез сингади ҳамда тупроқнинг табиий намлиги тез сакланиб қолади ва нйҳоят у экинлар ҳосилдорлигига ҳам ижобий таъсир қурсатиб, сув, угит ва тупроқнинг уйғун булишини таъминлайди.

Афсуски, кейинги вақтларда сугоришнинг ана шу фойдали усули унутиб қуйилди. Ҳужалиқнинг йириклашиши, янги ерларни узлаштирилиши, экин майдонларининг кенгайиши ва иш жараёнларини механизациялаштирилиши натижасида эгат орқали сугорилган орқали сугоришга утилди. Айни вақтда чопик тракторлари қувватлари қувватининг ортиши сугориш участкаларининг кенгайишига олиб келди. Қиска жуяқлар урнига узун эгатлар пайдо булди. Оқова чиқариб сугориш одатга айланди. Натижада сув эрозияси жараёнлари вужудга келди, угитларнинг анчагина қисми ташлама сув билан даладан чиқиб кетиб, тупроқ унумдорлиги пасая борди. Айниқса гузалар ортикча сугорилавериши оқибатида ерларнинг мелиоратив ҳолати ёмонлашди. Шу сабабли ҳар хил сугориш усулларида гузани сувга булган талабини аниқлаш муаммолигича қолмоқда.

Бинобарин, сув ресурслари гоёт тақчил булиб бораётган ҳозирги шароитда сувни тежаб тергаб сарфлаш, барча мавжуд сув манбаларини тартибга солиб, исроф булишини қамайтириш, сугоришга мулжалланган сувнинг ҳар кубометридан фойдаланиш самарадорлигини ошириш борасида амалга ошириладиган чора-тадбирларга алоҳида эътибор бериш зарур. Бу эса қишлоқ ҳужалиқ экинларини сугоришнинг тежамкор технологияларини ишлаб чиқишни ва жорий қилишни тақозо этади. Таасуфки, сугориш технологияларининг унчалик муқаммал эмаслиги туфайли мавжуд сув манбааларидан оқилона фойдаланилмаяпти. Ҳозирги даврда экинларни сугоришда асосан юзадан сугориш усули кенг кулланилиб келинмоқда. Лекин, эгатлаб сугориш услубида сугориш

сифати пастлигича колмоқда, чунки у сугоришнинг техник элементларига, сугориш усулига, сувчининг тажрибасига ва куплаб бошка омилларга боғлиқ.

15.5. Пахтани сугоришни энг фойдали усули

Юкоридагиларга асосланиб, Сурхон-Шеробод воҳасининг тақирсимон тупроклари шароритида пуштага экилган ингичка толали гузани эгатлаб сугоришда дискрет усулида сувга булган талабини ишлаб чиқиш бўйича 1994-96 йилларда Сурхондарё вилоятининг Кизирик туманида ингичка толали "Термиз-24" нави устида кўйидаги тартибда тадқиқотлар олиб берилди:

1. Сув хамма эгатларга доимий окимда берилди - киёсий дала.
2. Сув эгат оралатиб доимий окимда берилди.
3. Сув хамма эгатларга оковасиз (дискрет) усулда берилди.
4. Сув эгат оралатиб оковасиз (дискрет) усулда берилди.

Тажрибада 4 такрорланишдан иборат булди. Гузалар 8 қатор қилиб экилди. Қатор ораси 90 см. Умумий майдон 1440 кв. метр. Барча қузатишлар УзПИТИ услубий курсатмалари асосида олиб берилди. Тажриба утқазилган ерлар тақирсимон тупрокка мансуб бўлиб, вилоятнинг пахта етиштириладиган жанубий туманларидагидек ер ости сувлари чуқурлиги 1,5-2,0 ва 1,0-1,5 ва қузда 2,0-2,5 метрни ташқил этади. Тажриба даласида утқазилган агротехник Тадбирлар гуза парваришда хужалиқда қулланилган агротехникадан, технологик жараёни ҳисобга олмаганда, фарқ қилгани йук. Тажрибада далага нам туплаш суви берилиб, ер тобга қелиши билан қигит пушталарга экилди ва зарур қучат қалинлиги бўлишига эришилди. Қучатлар ҳар йили 2-3 та қинъарг қикариши билан яғналанди. Гуза усув даврида 5 марта қультивацияланиб, 1-2-2 тартибда 5 марта сугорилди.

Тадқиқотларнинг натижаларига қура сугориш туфайли далалардан усимлик учун зарур булган куплаб озик моддалар окова сувлар билан қикиб қетарқан. Оковасиз (дискрет) усулда сугориш эса, сув оковага мутлоқо қикмаганлиги туфайли берилган минерал угитлар окова билан қикиб қетмайди, тупрок унумдорлиги яқши сакланади. Бу ҳолат гузанинг усиши ва ривожланишига, ҳосил элементларининг купрок тупланишига, пировард натижада ҳосилдорликнинг оишишига олиб қелади. Хулоса шуқи, гуза эгат ташлаб ва дискрет усулида сугорилганда минерал угитларнинг окова сув билан йуқолиши қамаяди, пахта ҳосилдорлиги ошади. Янги технологиянинг фойдали жихати ҳам шунда.

Технологияни тақомиллаштириш сугориш ишларида айниқса қатта аҳамиятга эга. Кейинги йилларда сугориладиган ерларга дон экинларини эқиш тобора ортиб бормоқда. Дон экинларини етиштиришда жадал технолгияни қуллаш угитнинг самарадорлигини қескин оширади. Маълумқи, бугдой етиштиришда азот, фосфор ва бошка экинларни тугри қушиб солиш - бугдойда оксил моддасини қулайтиради. Прогрессив технологияда уругчилик муҳим урин тутади. Интенсивлаштиришнинг ва дехқончилик маданиятининг усиши ишлаб қикаришга янги навларни жорий қилишни талаб қилади. Техника таракқиёти шароитида қорвачилиқда ҳам технология тақомиллашмоқда. Бу жараённинг формалари ҳам хилма-хилдир. У механизацилаштириш ва техника билан таъминланганлик даражаси ҳар хил булган барча тармоқлар ва хужалиқларни қамраб олади. Бирок, шуни айтиш қераққи, технологиядаги энг чуқур ва туб бурилиш қорвачилиқни саноат асосига қучириш билан боғлиқдир.

Агар фермада қомплекс-механизация амалга оширилган, ишлаб қикаришни техника билан таъминлаш юқсак даражада булса, купинча бу ерда ишлаб қикариш саноат асосига қучирилган деб ҳисоблайдилар. Қомплекс механизация муҳим элемент ҳисобланади, албатта. Бирок қишлоқ хужалиқ маҳсулотлари етиштиришни саноат асосига қучириш деган тушунқанинг маъноси анча қенгдир. У технологияни қайта қуриш

билан технологик жараенларни бошқариш билан боғлиқдир. Ҳозирги вақтда қишлоқ хўжалиқ қорхоналарида маҳсулот ишлаб чиқаришда шу каби бир канча технотюгиялардан фойдаланилмоқда ва улар уз навбатида ишлаб чиқаришни режалаштиришда узининг сезиларли таъсирини қўрсатмоқда.

Мавзу буйича назорат саволлари:

1. Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида замонавий технологиялардан фойдаланишнинг моҳияти ва аҳамияти нималардан иборат?
2. Техникани такомиллаштиришга қандай йўллар орқали эришилмоқда?
3. Янги техниканинг иқтисодий самарадорлигини белгиловчи қўрсаткичларга нималар қиради?
4. Янги техникани жорий қилиш натижасида маҳсулот таннархининг қайси қисми қандай формула орқали аниқланади?
5. Янги техникани ихтиро қилиш ва фойдаланишдан қелиб қолган хўжалиқ ҳисоби самараси қандай аниқланади?
6. Қишлоқ хўжалиғи қорхоналарида қандай замонавий технологиялардан фойдаланилмоқда?
7. Вегетация даври деғанда нимани тушунасиз?
8. Илғор, замонавий технологиялардан фойдаланиш учун қандай турдаги шартномалар тузилади?
9. Пахтани сугоришнинг энг замонавий усуллариға қайсилар қиради?
10. Бозор иқтисодиёти шароитида замонавий технологиядан фойдаланишнинг самарадорлиққа таъсири қандай?

КИСКАЧА ИЗОХЛИ ЛУГАТ

Акселатор – иктисодиётда истеъмолячилик сарф харажатларининг хажми узгариши билан юзага келадиган капитал куйималари хажмининг узгаришини тавсиф этувчи курсаткич

Активлар– иктисодий фаолият субъектларини пул ва молиявий маблаглари, асосий ва айланма фонларининг киймати

Амортизация – фойдаланиш жараёнида асбоб-ускуналар кийматининг улар эскиган сайин махсулот хисобига утказиш жараёни

Акционер жамияти - турли корхона, ташкилот, банк, компания ва айрим шахслар пул маблагларини шерикчилик асосида ва сохибкорлик мақсадида бирлаштирадиган жамият (корхона).

Акция эгалари – ширкатчилар дивидент шаклида даромад оладилар. капитализм тараккиётининг hozirgi boskichiда акционер жамиятлар эркин капиталларни марказлаштириш шакли ва шу билан бир каторда аҳоли кенг катламларининг жамгармаларини сафарбар қилиш

Агросаноат мажмуи - кишлок хужалик махсулотларини етиштириш, саклаш, қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан банд булган халқ хужалиги тармоқларининг йигиндисидир.

Агробизнес - кишлок хужалиги соҳасидаги бизнес, у бозор тизимининг таркибий қисмларидан биридир. Унга кишлок хужалиги билан боғлиқ булган бизнес турлари қиради.

Бюджет такчиллиги – давлат бюджетида харажатларнинг даромалардан устун булиши

Бозор – ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи, сотувчи ва харидор уртасида талаб ва таклифдан келиб чиқиб пул орқали олди сотид жараёнида содир буладиган муносабатлар йигиндиси

Бозор иктисодиёти – иктисодий фаолиятда эркинликка, хужалик юритишда оқилоналик тамойилларига асосланган демократик иктисодиётдир.

Бозор инфратузилмаси – товар айирбошлаш механизми бошкарувчи амал килиши учун ташкилий-иктисодий шароитларни яратишга хизмат килувчи барча курсаткичлар ва хужалик фаолияти хиллари мажмуини тушунмок лозим.

Бозор муносабати – бозордаги талаб ва таклифларнинг микдоран ва таркибий жахатдан бир-бирига мувофик келиши.

Бозор конъюктураси – айрим бозорларда муайян холатларнинг мавжудлиги. Бозор конъюктураси муайян даврдаги бозор холати, бохорда мувозанатнинг мавжудлиги ёки бузилганлиги билан характерланади.

Бозор нархи – билталаб ва таклифлар асосида бозорда урнатиладиган нарх, яъни сотиб олувчиларни хакикатда товар ва хизмат учун туланадиган хакикий нархи

Банк резервлари – банкда сакланаётган нақд пулларни марказий банкда сакланаётган фоизсиз депозитларни уз ичига олади.

Банкрот – уз карзларини тулай олмайдиган, айланма маблагни саклай олмаган, тулаш қобилиятини йукотган, «қасод»га учраган карздор юридик шахс.

Бизнес - пул топиш, даромад келтириш мақсадида фаолият курсатиш, сохибқорлик, тижорат, воситачилик ишлари билан шугулланиш. Бизнес товар ишлаб чиқариш ва уни сотиш, хизмат курсатиш, транспорт ва бошка сохалардаги фаолиятдир.

Валюта - мамлакатнинг пул бирлиги ва унинг тури, пулга тенглаштирилган тулов воситалари

Валюта курси – мамлакат пул бирлигининг бошка мамлакат пул бирлигида ифодаланган баҳоси

Визит карточкалари - сизнинг келгусида ҳамкорингиз билан иш юзасидан ва шахсий мулоқотда булишни куллаб-қувватлашни ифодаловчи хужжат.

Венчур – кичик бизнеснинг бир тури, илмий, инженерлик ишлари, янги техника, технология, товар намуналарини яратиш, ишлаб чиқаришни бошқариш, тижорат ишини ташкил этиш усулларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш.

Даромад – давлат савдо-саноат муассасалари, қорхоналари, жамоа хужалиги, ижтимоий ташкилот ёки айрим шахсларнинг бирон фаолият эвазига оладиган, келиб тушадиган пули, моддий бойликлари фойдасидир.

Дехқон хужалиги - ерга эгаллик қилишни умр бўйи мерос қилиб олиш ҳуқуқига эга бўлиб, майда товар ишлаб чиқариш учун тузилади. Унда ер участкасининг

улчами конун билан чекланган булади. дехкон хужалигида ёлланма ишчи кучидан фойдаланиш назарда тугилмаган.

Дотация (лот. dotatia) – «хадя», «эхсон» маъноларида кулланилиб, давлат ёки махаллий бюджетдан бирон бир сохага ёки ташкилотларга кайтариб бермаслик шрти билан маблаг ажра

Дивидент – акционер жамият фойдасининг акция эгасининг даромадига айланган кисми.

Ёлик хиссадорлик жамияти – акциялари факат хиссадорлик жамиятлари таъсисчилари уртасида таркатиладиган жамият.

Жавобгарлик - бу маъсулиятни хис этиш имкониятидан окилона фойдаланиш

Жамоа мулки - бойликнинг муайян максад йулида айрим жамоаларнинг бирлашган кишилар томонидан биргаликда узлаштирилишидир.

Ишсизлик - иктисодиётдаги ёлланиб ишлаш кобилияти ва истагига эга булган кишиларнинг бир кисми уз касби буйича иш тополмайдиган хамда умуман ишга урнаша олмайдиган холат.

Ихтиро - агар у ариза берилган кунгача, унинг ва шунга ухшаш карорнинг мохияти мамлакат ёки хорижда очилмаган булса янги деб тан олиншидир.

Инвестиция – маблагни, маълум бойликни кушимча даромад олиш максади ишлаб чикариш ёки бошка сохага жойлаштириш, маблаг сарфлаш.

Имтиёзли акция – акционерлик жамият устав фондининг 10 % идан ортирок кийматда чикарилиши мумкин булмаган, эгаларига дивидендларни олишда афзал хукук хамда акционерлик жамияти тугатилган такдирда унинг мол-мулкени таксимлашда устунлик билан иштирок этиш хукукини берувчи акция

Истеъмол – кишиларнинг уз хаётий эхтиёжларини кондириш максадида ишлаб чикарилган товарлар ва хизматлардан фойдаланиш жараёни.

Кредит – вақтична ишлатилмай буш турган пулни унга мухтож булган корхона ёки шахсларга белгиланган муддатда маълум фоиз билан кайтариш шрти билан карзга бериш.

Кризис - иктисодий танглик, таназзул. Кризик иктисодиётда хаддан ортик куп ишлаб чикариш ёки керакгидан кам ишлаб чикариш натижасида юз беради.

Консалтинг - бу ишлаб чиқаришга иш юзасидан хизмат курсатиш соҳасида ихтисослашган фирмаларнинг уз миқдорларига маслаҳат хизмати курсатиш техникавий лойиҳаларни экспертиза билан боғлиқ иқтисодий фаолият.

Концерн – ишлаб чиқариш диверсификацияси асосида таркиб топадиган йирик, куп тармоқли корпорация. Улар аста-секин саноат монополиясининг етакчи шаклига айланди. Концерн таркибига турли тармоқларга тегишли купгина мамлакатларда жойлашган унлаб ва юзлаб корхоналар қиради.

Консорциум (лот. consortium) - шерик, ширкат, ҳамжамият – бир неча банк ёки саноат компаниялари уртасида йирик ягона саноат лойиҳаларини амалга ошириш учун тузилган вақтинча битим.

Контракт – мамлакатлар, фирма, корхона ва бирлашма орасида узаро ҳуқуқ ва мажбуриятларни белгилаш, узгартириш ва бекор қилиш тугрисидаги икки томонлама ёзма қелишув

Капитал – асосий мулк, ёлланма меҳнатни эксплуатация қилиш йули билан қушимча қиймат қелтирадиган уз-узини қупайтирувчи қиймат

Картель – бозор устидан монопол назоратни таъминлаш шакли бўлиб, бунда бир турдаги товар ишлаб чиқарувчилар уртасида сотиш доиралари, яъни бозор таксимланади. Товарларни сотиш миқдорлари ва шартлари тугрисида қелишиб шартнома тузилади.

Корпорация – бу умумий қасбий ёки табақавий манфаатлари асосида бирлашган шахслар жамияти, уюшмаси ёки гуруҳидир.

Кредиторлар- қарз бериш қобилиятига эга бўлган ва маълум фоиз билан қарз берувчи юридик ва жисмоний шахс ёки узидан илгари қарз олинган пул ёки олинган товарлар ҳақини қоплаш учун пул тулашни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган киши ёки ташкилот.

Кадрлар қунимсизлиги - иқтисоди, ижтимоий, ижтимоий-рухий, демографик ва бошқа омиллар боғлиқлиги.

Лизинг – машина, асбоб-ускуна, транспорт воситалари ишлаб чиқариш иншоотларини ижрага олиш

Лицензия (лот. Lisentia)- 1) озоқлик, ҳуқуқ, айрим турдаги товарларни мамлакатга қиритиш ёки ундан олиб чиқиб қетишга, айрим фаолият ёки ишлаб чиқариш турларига давлат идоралари ёки ташкилотлари томонидан бериладиган рұхсатнома; 2) бошқа қишилар ва ташкилотлар патент билан химоя қилинган қашфиётдан, техник билимдан, тажриба, савдо марказидан фойдаланишга берилган рұхсатнома.

Монопол ракобат – монополиялар тармоклари уртасида купрок фойда олиш учун кураш ёки иктисодий беллашув.

Мехнат биржаси – ишчи, хизматчи ва корхона эгаси орасида ишчи кучини сотиш ва сотиб олиш буйича келишувни амалга оширишда мунтазам воситачи вазифасини утайдиган махсус муассаса.

Мехнат унумдорлиги – вақт бирлигида яратилган махсулот ва хизматлар миқдори ёки махсулот ва хизмат бирлигини яратиш учун сарфланган иш вақтидир.

Миллий валюта – маълум бир давлатнинг пул бирлиги.

Миллий даромад - миллий ишлаб чиқаришда олинadиган даромад, иктисодиётнинг барча турдаги даромадининг баҳоси

Мехнат шартномалари – иш берувчи билан ёлланма ходим уртасидаги мехнатнинг мазмуни, шароити ва шартлари, шунингдек унга тулanaдиган ҳақ миқдори ҳамда бошқа узаро мажбуриятлар тугрисидаги шартнома.

Махсулот таннарихи – махсулот ишлаб чиқариш, сотиш, иш ва хизматларнинг бажарилиши учун кетган харажатларнинг пулдаги ифодасидир.

Молия бозори – жамиятдаги молия хизматлари бозори, молия маблағларини вақтинча ҳақ тулаб ишлатиш ёки уларни сотиб олиш юзасидан булган муносабатдир.

Мехнат ресурслари – 16 ёшдан 55 ёшгача булган аёллар, 16 ёшдан 60 ёшгача булган эркакларнинг мехнатга лаёқатли қисми.

Менежмент - ривожланган малакатларда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш куп фойда олиш мақсадида ишлаб чиқариш ва хизмат курсатишни бошқариш шакл ва усуллари мажмуасидир.

Мехнат шартномаси – иш берувчи билан ёлланма ходим уртасидаги мехнатнинг мазмуни, шароити ва шартлари, шунингдек унга тулanaдиган ҳақ миқдори ҳамда бошқа узаро мажбуриятлар тугрисидаги шартнома.

Нарх – товар қийматининг пулдаги ифодаси булиб, бозор иктисодиётининг муҳим дастагидир.

Нархлар индекси – икки ҳар хил вақт оралигида товар ва хизматларга нархнинг мувозанати узгаришини ақс эттирувчи курсаткич

Очик хиссадорлик жамияти – акциялари эркин сотиладиган ва сотиб олинадиган хиссадорлик жамияти.

Оддий акция – жамият акцияларининг асосий кисми

Пул – ҳамма товарлар ва хизматлар айирбошланадиган, умумий эквивалент булмиш махсус товар.

Приватизация – мулкни давлат тасарруфидан чиқариш

Ракобат – бозорда иштирок этувчи турли жисмоний кишилар, корхоналар, фирмалар, монополиялар тармоклари уртасида купрок фойда олиш учун кураш ёки иктисодий беллашув.

Реклама – истеъмолчига таништириш ва билдириш тугрисидаги товар хақидаги маълумотлар.

Рационализаторлик – махсулот яратиш ёки узгартириш билан боғлиқ булган ва ишлаб чиқариш технологияси ёки матеирал таркиби узгартирилишини кузда тутувчи ҳамда корхона учун янги ва фойдали булган техникавий ечимлар ҳамда корхона учун янги ҳамда меҳнат, хом ашё, ёнилги энергетик ва бошқа моддий ёки молиявий ресурсларнинг иктисод килинишини таъминловчи ташкилий қарорлар.

Солик – қонунчилик ҳужжатларида белгиланган тартиблар ва шартларга тугри келадиган миқдорда бюджет фондларига туланадиган мажбурий туловлар.

Сертификация (фр. certificat) - далолат гувоҳномаси; 1) мутасадди ташкилотлар томонидан молларни экспертиза қилиш асосида бериладиган сифат гувоҳномаси; 2) корхона хусусийлигини, корхонага кредит берилганлигини гувоҳловчи ҳужжат; 3) банкнинг депозит ва жамгарма сертификати ёзма ҳужжат булиб, омонатни қуввчига белгиланган муддат утганда депозит ва унинг фойзини олиш ҳуқуқини беради.

Субсидия – товар ишлаб чиқарувчиларга улар товарлари баҳоларини барқарорлаштириш ёки хароб булишдан омон қолиш ва фаолиятни давом эттиришда қумаклашиши керак булган қайтмас давлат пул ёрдами.

Санация – молия кредитлаш тадбирлари тизими; корхона, ширкат, бирлашма, банк ва бошқаларнинг молиявий аҳволини яхшилаш, уларни синишдан саклаш ва ракобатдошлиқ қобилиятини ошириш мақсадларига йуналтирилади.

Синдикат (лат. syndicatus) – монополистик бирлашманинг қартелга нисбатан юқорирок шакли. Унда тармок қорхоналари юридик ва ишлаб чиқариш мустақиллигини саклаб қолган ҳолда буюртмаларни тақсимлаш, хом ашё сотиб олиш, ишлаб чиқарилган махсулотни сотиш учун узларининг тижорат фаолиятларини бирлаштириб ягона идора тузадилар.

Тадбиркорлик – бизнеснинг асосий унсуридир, меҳнат, унум, фойда, билим ва бой тажриба, кен камровли мутахассислар билан ишнинг «кузини» билиб, оз ишчи кучи сарфлаб, энг замонавий дунё андозалари асосида аъло сифат ва самарали маҳсулотлар ишлаб чиқаришга эришиш.

Таъсис хужжат - корхонани давлат руйхатидан утказиш учун корхона низоми ва агарда бир неча шахслар иштирокида тузилган булса корхона тузилиши хақидаги шартнома.

Товар – пулга тенг эквивалент тарзда алмашувчи хар кандай буюм.

Товар ишлаб чиқариш – бозорда олди-сотди қилиш учун маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат қурсатиш.

Турмуш даражаси – кишилар хаётий эҳтиёжларининг кондирилиш меъёри.

Фермер хужалиги - узок муддатли ижарага асосланган юридик шахс хуқуқига эга булиб, унда ер учатқасининг улчами ишлаб чиқариш фаолиятининг хусусияти ва хажмига боглик булади. Фермер хужалигида ёлланма ходимлар билан меҳнат шартномалари тузиш имконияти мавжуд.

Фирма – товар ишлаб чиқариш ёки хизмат қурсатиш мақсадида иктисодий ресурсларни ишлатувчи ташкилотдир.

Фойда – иктисодий қурсатқич булиб, корхоналар хужалик фаолиятининг самарадорлигини ифодалайди. Товарлар ва хизматларни сотишдан олинган пул тушумидан уларни тайёрлаш ва сотиш учун кетган харажат ва чиқимларни чиқариб ташлагандан колган миқдор.

Фонд биржаси - қимматбахо коғоз, олтин ва чет эл валюталари бозори.

Харажат – бирор нарса ёки фаолият учун қилинадиган сарф, чиқим.

Хусусий мулк – фуқаронинг бирон-бир мол мулкка эгаллик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш хуқуқларини юридик жихатдан мустахкамланган шақи були, у бу мулкдан уз истеъмоли учун хам, тижорат фаолияти олиб бориш учун хам фойдаланиш мумкин.

Эмиссия – (лат. emissio) – муомалага банк билетлари, пул ва қимматбахо коғозлар чиқариш.

Ялпи пул даромади – ишлаб чиқариш ёки тижорат фирмаси уз товарлари ва хизматларини сотишдан тушган пуллар суммаси

Ялпи миллий махсулот (ЯММ) – бир йил давомида жамиятда привард натижада яратилган махсулотлар ва курсатилган хизматларнинг бозор киймати ва хисобланган микдоридир.

Номинал ЯММ – жорий нархларда акс эттирилган ялпи миллий махсулот

Реал ЯММ - солиштирма доимий нархлар оркали акс эттирилган ЯММ

Потенциал ЯММ - мавжуд сармоя ресурслари ва ишчи кучи хисобида эришиш мумкин булган ишлаб чиқариш хажми.

ЯММ даражаларидаги фарклар – потенциал ва реал ЯММ нинг даражалари орасидаги фарк.

Хиссадорлик жамияти – хужалик фаолияти юритиш мақсадида, ҳуқуқий ва юридик шахсларнинг келишуви бўйича аксиялар чиқариш ва сотиш оркали олинган маблағларни бирлаштириш йули билан тузилган ташкилот.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент – 2003 йил
2. Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик тугрисида»ги қонуни 1991 йил 15 февраль.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Мулкчилик тугрисида»ги қонуни 1991 йил 15 февраль.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Қорхоналар тугрисида»ги қонуни 1991 йил 15 февраль.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Дехқон хужалиги тугрисида» ги қонуни 1998 йил 30 апрел
6. Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хужалиги тугрисида» ги қонуни 1998 йил 30 апрел
7. Ўзбекистон Республикасининг қишлоқ хужалиги кооперативлари (ширкатлари) тугрисидаги қонуни Тошкент 1998 йил
8. И.А.Каримов «Ўзбекистон буюқ келажак сари» Тошкент –1998 йил
9. Ю.Дадабоев Интеллектуальная собственность Фаргона 2001
10. Ж.Туйчиев А.Хатамов А.Усмонов Қучмас мулкни баҳолашда ҳисобларни бажариш қўлланмаси Уқитувчи 2000 йил
11. Ю.Дадабоев, З.Жабборова Интеллектуальная собственность в Республике Узбекистан Уқитувчи 2001
12. Н.Туйчиева, А.Мирхошимов, К.Плакти Қучмас мулкни баҳолаш Уқитувчи 2000 йил
13. Т.Ахмаджанов, А.Фаттахов, И.Юлдашов Оценна бизнеса ТГЭУ 2002
14. А.Самаукин, А.Шишов Бизнес ва тадбиркорлик Фаргона 2000
15. С.Гуломов Менежмент асослари Шарқ 2002
16. Ю.Дадабоев Основу менеджмента Фаргона 1999
17. С.Гуломов Микроиктисодиёт Шарқ 2001
18. Р.Пиндайк Микроиктисодиёт Р.Пиндайк Шарқ 2002
19. Д.Тожибоева Иктисодиёт назарияси Уқитувчи 2003
20. А.Абдуганиев қишлоқ хужалик иктисоди Уқитувчи 2001
21. Ю.Дадабоев Агро ҳуқуқи Фаргона 2002
22. Ю.Дадабоев Экономика АПК Фаргона 2000
23. Н.Тухлиев Ўзбекистон республикаси иктисодиёти Уқитувчи 1998
24. Ваҳобов ва бошқалар Халқаро молиявий муносабатлар Шарқ 2003
25. К.Ҳназаров Развития межнациональных отношений в независимом Узбекистане Наука 2001 Узбек
26. К.С.Хамдамов «Қишлоқ хужалик қорхоналари фаолиятини ташкил этиш, режалаштириш ва бошқариш» фанидан маърузалар матни. Тошкент 2000 йил
27. С.Усмонов Фермер ва дехқон хужаликлари Уқитувчи 2002
28. Н.Туйчиев Минг бир бизнес Уқитувчи 2001

29. А.Абдуллаев, К.Муфтайдинов, Х.Айбилов Кичик бизнесни бошқариш Укитувчи 2003
30. А.Абдуллаев, Х.Айбилов Бизнесни бошқариш сирлари Андижон 2002
31. Ё.Абдуллаев Ф.Каримов Кичик бизнес ва тадбиркорлик асослари Укитувчи 2000 йил.
32. Журнал «Узбекистоннинг иктисодий ахбротномаси» 1998 йил № 4,5,6
33. Журнал «Узбекистон кишлок хужалиги» 1999 йил № 3,4
34. Кашкадарё вилояти «Истиболни белгилаш ва статистика бошқармаси» нинг маълумотлари 1998-2001 йиллар
35. Лизингдан фойдаланувчилар купаймоқда. UzReport.com
36. Тадбиркор – эл-юртга мададкор. UzReport.com
37. “TS Technology” 800 миллион сумлик кимматли коғозларни муомалага чиқарди. UzReport.com
38. Сельское хозяйство. www.tashkent.uz/section.htm?content_path/articles/business_economics/economics (25 Кб)
39. Малуй и средний бизнес. www.tashkent.uz/section.htm?content_path/articles/business_economics/economics (25 Кб)
40. Т и Ассоциация Банков Узбекистана. www.tashkent.uz/section.htm?content_path/articles/business_economics/economics (25 Кб)
41. Новости НБУ. www.tashkent.uz/section.htm?content_path/articles/business_economics/economics (25 Кб)
42. Новое пособие для узбекистанских предпринимателей. UzReport.com
43. Бизнесмену Узбекистана и Германии кооперируются. UzReport.com
44. ПИДС организовывает два форума экономического развития. UzReport.com
45. Ширкат ва фермер хужаликлари экинзорларни ижарага оладилар. UzReport.com
46. Жорий йилда иктисодий ривожланиш 4,5 фоиз. UzReport.com
47. Минюст Узбекистана обнародовало статистические данные за I квартал. UzReport.com

МУНДАРИЖА

Кириш -----	4
1-мавзу: Кишлоқ хужалиқ корхоналари фаолиятини режалаштириш фанининг мазмуни ва асосий вазифалари -----	5
1.1.Бозор иқтисодиёти шароитида фаннинг туган урни ва ахамияти.- - - - -	5
-----	6
1.2.Фаннинг асосий максоди ва моҳияти-----	6
1.3.Фаннинг асосий вазифалари ва уни урганиш услублари-----	7
1.4.Кишлоқ хужалиғи ишлаб чиқаришнинг узиға хос хусусиятлари-----	7
1.5. Кишлоқ хужалиқ корхоналари фаолиятини режалаштиришнинг ташкилий вазифалари -----	8
2-мавзу: Кишлоқ хужалиқ корхоналарида ишлаб чиқаришни режалаштиришнинг ташкилий - иқтисодий асослари -----	10
2.1. Кишлоқ хужалиғи корхоналарида ишлаб чиқаришни режалаштириш принциплари ва вазифалари-----	11
2.2. Кишлоқ хужалиғида ички хужалиқ режалари-----	12
2.3. Кишлоқ хужалиғида жорий режалар-----	13
2.4. Хужалиқларда истикбол режалар тузишнинг максоди-----	13
2.5. Ташкилий-хужалиқ ва ижтимоий ривожланиш режаси-----	14
3 – мавзу: Кишлоқ хужалиғи корхоналарида ички режалаштиришнинг турлари ва уларнинг мазмуни -----	17
-----	17
3.1.Кишлоқ хужалиғи корхонасида ички хужалиқ режалаштириш тизими-----	19
3.2.Жорий еки йиллик режалар-----	20
----	21
3.3.Кишлоқ хужалиғи корхонасида оператив еки иш режалари.-----	24
----	24
3.4.Хужалиқнинг истикбол режаларини тузиш.-----	24
----	24
3.5.Кишлоқ хужалиғи корхоналарида бизнес-режа тузишнинг иқтисодий асослари-----	24
4 – Мавзу: Кишлоқ хужалиғи корхоналарида ишлаб чиқариш воситаларини режалаштириш ва улардан фойдаланиш -----	26
4.1. Ишлаб чиқариш воситалари тушунчаси ва уларнинг таркиби.-----	26
----	28
4.2. Ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиш курсаткичлари-----	29
----	29
4.3. Ишлаб чиқариш воситаларини такрор хосил қилиш.-----	29
4.4 Амортизация фонди ва уни ташкил этиш-----	30
4.5. Машиналар системаси ва корхонанинг машина ва усқуналарга бўлган талабини аниқлаш. -----	30

5 – Мавзу: Кишлоқ хужалигида ердан самарали фойдаланишни режалаштириш-	32
5.1. Кишлоқ хужалигида ер ишлаб чиқариш воситаси эканлиги, кишлоқ хужалиги ярқли ерлар тушунчаси.-----	32
5.2. Кишлоқ хужалиги ярқли ерларни ташкил этиш ва жойлаштириш.-----	33
5.3. Ердан фойдаланишни режалаштириш ва экинлар буйича таксимлаш.-----	34
5.4. Дехкончиликда технологик карталар ва оператив режалар тузиш-----	35
5.5. Дехкончилик тармогини режалаштиришда ички хужалик ҳисобига амал қилиш ва унинг ахамияти.-----	36

6- Мавзу: Экин майдонлари ва кишлоқ хужалик экинларининг ҳосилдорлигини режалаштириш-----	37
6.1. Дехкончилик имшлаб чиқариш режасининг тузилиши-----	38
----	38
6.2. Экин майдонлари тарқибини режалаштириш.-----	39
---	40
6.3. Дехкончиликда экинпарнинг ҳосилдорлигини режалаштириш.-----	40

6.4. Дехкончилик маҳсулотларини етиштиришнинг таҳлил қилинишидаги вазифалар-----	
6.5. Ердан фойдаланишни режалаштириш ва экинлар буйича таксимлаш-----	
7-Мавзу: Кишлоқ хужалигида дехкончилик тармогини режалаштириш-----	42
7.1. Дехкончилик тизими -----	42
7.2. Экин майдонлари структураси ва алмашлаб экиш. -----	43
-	44
7.3. Дехкончилик тармогида меҳнатни ташкил этишнинг илмий асослари-----	
7.4. Дехкончилик тармогини режалаштиришда ички хужалик ҳисобига амал қилиш ва унинг ахамияти.-----	44
	45
7.5. Дехкончиликда асосий иш жараёнларини ташкил этиш-----	
8–Мавзу: Чорвачилик тармоқлари фаолиятини режалаштириш-----	47
8.1. Чорвачилик тизими ҳақида тушунча-----	47
8.2. Чорвачилик фермаларида меҳнатни ташкил этиш-----	48
8.3. Чорвачилик тармогида технологик карталарнинг ахамияти.-----	48
8.4. Чорвачилик тармоқларини режалаштириш.-----	49
-	51
8.5. Чорвачиликда маҳсулот етиштиришни режалаштириш-----	
9 -Мавзу: Кишлоқ хужалигида ялпи ва товар маҳсулот етиштиришни режалаштириш-----	53
9.1. Кишлоқ хужалигининг ялпи ва товар маҳсулоти ҳақида тушунча-----	53
----	54
9.2. Кишлоқ хужалигининг ялпи ва товар маҳсулотини аниқлаш услуби-----	55
--	56
9.3. Кишлоқ хужалик ишлаб чиқариш дастурини ташкил қилиш.-----	
-----	56
9.4. Кишлоқ хужалиги маҳсулотларини давлат томонидан тайёрланиши-----	
--	
9.5. Кишлоқ хужалиги маҳсулотларини давлат томонидан тайёрланиши ва сотиб	

олинишини режалаштириш ва такомиллаштириш.-----	
10 – Мавзу: Кишлоқ хужалигида меҳнат ресурсларидан фойдаланишни режалаштириш -----	57
-----	58
10.1.Меҳнат ресурслари ҳақида тушунча ва уларнинг аҳамияти.-----	58
10.2.Кишлоқ хужалигида меҳнат ресурсларини режалаштириш ва уларнинг вазифалари.--	59
10.3.Ишчи кучига булган талабни аниқлаш-----	61
10.4.Хужалиқдаги меҳнат ресурсларининг таркиби.-----	63
10.5.Меҳнат ресурсларидан тупик ва бир меъёردа фойдаланиш имкониятлари-----	
11-Мавзу: Кишлоқ хужалигида меҳнатга ҳақ тулашни режалаштириш -----	65
11.1.Кишлоқ хужалигида меҳнатга ҳақ тулашнинг принциплари ва вазифалари---	65
-	66
11.2.Меҳнатга ҳақ тулаш шакллари ва тузилиши-----	67

11.3. Меҳнатга ҳақ тулаш фондини режалаштириш-----	68

11.4. Дехкончилик ва чорвачилик ишларида меҳнатга ҳақ тулашни режалаштириш.-----	69

11.5.Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнатга ҳақ тулашнинг шаклларида фойдаланишни режалаштириш.-----	
12-Мавзу: Кишлоқ хужалиқ корхонасининг мтпдан фойдаланишни режалаштириш ---	70
-	
12.1. Кишлоқ хужалиқ корхоналари фаолиятида машина ва тракторларнинг роли хамда аҳамияти.-----	70

12.2. Хужалиқ ичида транспортлардан фойдаланишни тракторларни шартли эталон тракторларга айлантириш.-----	71
-----	72
12.3. Кишлоқ хужалигида машина ва тракторларга булган талабни аниқлаш.-----	73
---	74
12. 4. Хужалиқнинг МТПида техник қаров ва жорий ремонтни режалаштириш-----	
-----	
12. 5. Нефт маҳсулотларига булган талабни аниқлаш-----	
-----	
13 –Мавзу: Кишлоқ хужалиги корхоналарида маҳсулот таннархини режалаштириш -----	76
-----	76
13.1.Кишлоқ хужалигида ишлаб чиқариш харажатлари тушунчаси.-----	
---	77
13.2.Кишлоқ хужалиги корхоналарида дехкончилик маҳсулотлари таннархини режалаштириш.-----	77
-----	78
13.3. Маҳсулот таннархини калькуляция қилиш.-----	79
13.4. Дехкончилик маҳсулотлари таннархига таъсир этувчи омиллар.-----	

13.5. Чорвачилик махсулотлари таннархини режапаштириш.----- -----	
14-Мавзу: Кишлок хужалик корхонасининг махсулотларини сотиш буйича шартномалар тузишни режалаштириш-----	80
14.1. Шартномалар хакида умумий тушунча.-----	81
14.2. Товарни етказиб бериш шартномаси.-----	81
14.3. Кишлок хужалик махсулотларини контракция шартномасини тузиш.-----	82
14.4. Шартномаларни расмийлаштиришнинг мукобил усуллари.-----	83
14.5. Кишлок хужалик махсулотларини контракция шартномаси асосида сотишни режалаштириш.-----	84
15-Мавзу: Кишлок хужалик корхонасида ишлаб чиқаришнинг замонавий технологиядан фойдаланишни режалаштириш-----	85
15.1. Замонавий технологиядан фойдаланишнинг ахамияти.-----	86
-----	87
15.2. Замонавий, янги техниканинг иктисодий самарадорлигини аниқлаш усуллари.--	88
-	89
15.3. Пахтани плёнка остига экиш ёки Андижон технологияси.-----	90

15.4. Томчилатиб сугоришда гузага сув бериш ва озиклантириш таркиби.-----	

15.5. Пахтани сугоришни энг фойдали усули-----	
Кискача изохли лугат -----	91
Фойдаланилган адабиётлар руйхати -----	100